

Дәригүл СЕЙДУЛЛАЕВА

**ТИЛ БИЛИМИ
ТЕРМИНЛЕРИНИҢ
ТҮСИНДИРМЕ
СӨЗЛИГИ**

НӨКИС
«БИЛИМ»
2018

Студентлер үшін дүзилген бул сөзликте қарақалпақ тил билиминде қолланылатуғын лингвистикалық терминлердиң мәніси, қайсы тилден алынғанлығы хәм ҳәр бир терминге тийисли мысаллар беріўге ҳәрекет етилди.

Сөзликтің тийқарғы мақсети студентлердиң қарақалпақ тилинен ийелеген билим хәм көнликелерин және де кеңейтиў, таңлаған кәсиби дегерегинде терминлерди пұқта үйрениўден, сөз байлықларын таза сөзлер, кәсибий сөзлер менен байытыў хәм олардың жазыўдағы нызамлықларына итибар беріўден ибарат. Сондай-ақ студентлердиң күнделик сөйлеў барысында, жазба жұмысларында тилдиң орфографиясына, интонациясына көбирек итибар беріўин тәмийилеў болып табылады.

Сөзлик жоқары хәм орта арнаўлы билимлендириў орынларының студентлерине, лицей хәм мектеп оқыўшыларына, сондай-ақ усы тараў бойынша оқыўға түсиўге таярлық көрин атырған абитуриентлерге арналады.

ЖУЎАПЛЫ РЕДАКТОР:

Н. Турабаева — Әжинияз атындағы НМПИ рус филологиясы кафедрасының үлкен оқытыўшысы, филология илимлериниң кандидаты.

ПИКИР БИЛДИРИЎШИЛЕР:

1. О. Сайымбетов — Әжинияз атындағы НМПИ қарақалпақ тили кафедрасының оқытыўшысы, филология илимлериниң кандидаты, доцент.

2. М. Қурбанов — Әжинияз атындағы НМПИ қарақалпақ тили кафедрасының үлкен оқытыўшысы, филология илимлериниң кандидаты.

© Д. Сейдуллаева, 2018.

© «Билим» баспасы, 2018.

ISBN 978-9943-4443-5-5

КИРИС СӨЗ

Сөзликте студентлердиң сабақ ўақтында өтилетуғын хәм үйрениўи зәрүр болған айырым терминлердиң шет тиллердеги шығысы, жазылыўы хәм қарақалпақ тилинде аңлататуғын мәнилери берилди. Келтирилген мысаллар ҳәзирги қарақалпақ әдебий тил билиминиң тараўларында үйренилетуғын теорияларға сәйкес жазылды. Сондай-ақ қарақалпақ тилиндеги лингвистикалық терминлердиң аңлататуғын мәніси хәм соған сәйкес мысаллар келтирилди.

Биз бул жұмысымызда қарақалпақ тилиндеги лингвистикалық терминлердиң барлығын қамрап алдық деген пикирден аўлақпыз, себеби ҳәзирги заман хабар-технологиясы тез пәт пенен раўажланып баратырған бир пайытта илимниң, әсиресе лингвистиканың кең түрде изертлениўи сөзсиз. Солай екен, сөзликти жаңа сөзлер менен толықтырып барыў алдағы ўазыйпаларымыздың бири болып қалады деген нийеттеміз.

Сөзликте келтирилген терминлер лекция хәм әмелий саатларда өтилетуғын темаларға сәйкес болып, студентлерди илимий жұмыс, сабақлық хәм көркем шығармаларды таллаўға, оларда қолланылған терминлердиң бир-бирине ұқсаслық хәм айырмашылықларын үйрениўге бағдарлайды.

Сөзликти жазыўда П. Қурбаназаров хәм Т. Досановлардың авторлығындағы «*Англичан қарақалпақ сөзлиги*» (Нөкіс «Қарақалпақстан», 1968. — 232 бет), Д.С.Насыров, А.Бекбергенов, А.Жәримбетовлардың «*Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги*» (Нөкіс «Қарақалпақстан», 1979. — 232 бет), В.В.Одинцов, В.В.Иванов, Г.П.Смолицкая, Е.И.Голанова, И.А.Василевскаялардың «*Школьный словарь иностранных слов*» (М.: Просвещение, 1990. — 256 бет), М.А.Максетованың «*Шет тил сөзлериниң русша-қарақалпақша сөзлиги: Оқыўшылар үшін қолланба*» (Нөкіс «Билим», 1992. — 168 бет), С.Ахметов, Ж.Есенов, Қ.Жәримбетовлардың «*Әдебияттаныў атамаларының орысша — қарақалпақша түсіндірме сөзлиги*» (Нөкіс «Билим», 1994. — 240 бет), А.Бекбергенов, Қ.Пахратдиновлардың «*Тил билими терминлери сөзлиги*» (Нөкіс «Қарақалпақстан» 1997), А.Хожиевтың «*Тилшүнослик терминлариниңг изоҳли лұғати*» (Тошкент, 2002. - 164 бет),

Қ.Пахратдиновтың «Ономастика терминлери сөзлиги» (Нокис «Қарақалпақстан» 2016) атамасындағы лингвистикалық сөзликтерден, сондай-ақ А.Бекбергеновтың «Қарақалпақ тилинің стилистикасы» хәм А.Дәўдетов, М.Дәўдетов, М.Қудайбергеновлардың авторлығындағы дәстүрий сабақлықлардан пайдаланылды.

Д.С.Насыров, А.Бекбергенов, А.Жәримбетовлардың «Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги» хәм А.Бекбергенов пенен Қ.Пахратдиновлардың авторлығындағы «Тил билими терминлери сөзлиги» буенан бир неше жыл бурын жарық көрген болса, хәзирги дәўирдеги жаслардың, лингвистлердің қолланылыуы ушын зәрурлиги бар, бирақ китапты табыу мүмкиншилиги оғада аз болғанлықтан жұмысымызда айырым терминлер сол китаплардан көширилди.

Шет ел лингвистикалық терминлериниң қарақалпақ тил билиминде аңлататуғын мәниси, сондай-ақ қарақалпақ тил илиминде қолланылатуғын айырым терминлердің түсиндирме сөзлигин деретиу бойынша дәслепки тәжирийбелердің бири болған бул жұмыста кемшиликлердің орын алыуы тәбийий. Сонлықтан биз сөзлигимизге берилетуғын сын көз-қарасларды, пикирлерди туўра қабыл етемиз хәм өз миннетдаршылығымызды билдиремиз.

Автор

— А —

АББРЕВИАТУРА — [ит. abbreviatura < лат. abbrevio — қысқартаман] — қоспа сөз ямаса сөз дизбеклериниң қысқарған дәслепки элементлеринен (морфемаларынан) жасалады. Мысалы: кило — килограмм, военкомат — военный комиссариат.

АБЗАЦ — [нем. abatz < absetzen — ысырыу, аррағырақ ысырыу] — таза жол. Ол, бириншиден, жаңа қатардың басланғанын билдирсе, екиншиден, текстте толық мәни беретуғын логикалық бөлимлердің жаңа жолдан басланыуын аңлатады. Мысалы:

«Дени саўдың жаны саў» деп ата-бабалармыз бийкарга айтпаған. Патаслық кеселикке алып келеди. Тазалық — ден саўлықтың гиреуи.

Адамды тез қартайтатуғын — өсек, өтирик, жала, гыйбат сөз. Адамның жанына тийетуғын жаман сөз айтыудан аўлақ болыу — жақсы адамның белгиси.

АБСТРАКТ АТЛЫҚ — [лат. abstractus — узақласқан] — көзге көринбейтуғын, ойлау уқыбы арқалы танылатуғын затлық түсиниклер. Анық емес предметлик мәнидеги атлықлардың, түсиниклердің (сапа, қәсийет, хәрекет, хал — жағдай) атамаларын билдиретуғын атлықлар. Мысалы: азатлық, ақыл, дослық, бахыт, сыйласық, гөззаллық, намыс, мийнет, алығы хәм т.б.

АВТОР — [лат. autor — тийкарын салыушы, дүзиуши] — қандайда бир әдебий шығарманың, илимий жұмыстың, ойлап табылған истиң деретиушиси. Мәселен, «Шырашылар» романының авторы Ш.Сейтов, «Беглигинди бузба сен» қосықлар топламының авторы И.Юсупов.

АВТОР ГӘПИ — әдебий шығармалардағы автордың өз атынан айтылған гәп. Мысалы:

— Ер жигитке не жарақ болады? — деп сораған екен. *Ерназар ханға:*

— Ер жигитке ийт те, құс та жарақ болады, — деп жуўап берипти. (*Т. Қайыпбергенов*).

АВТОРЛЫҚ РЕМАРКА — драмалық шығармаларда сүўретленип атырған жағдайларға, қатнасыушы персонажлардың ис-хәрекетлерине, мимикасына, сырт пишиние берилетуғын түсиниклер. Олар персонажлар сөзинен айырылып турады хәм шығарманың ишинде қаўысқа алынып бериледи.

АВТОГРАФ — [гр. *autos* — өзiм + *grapho* — жазамап — қолхат, қолжазба] — 1. Автордың өз қолы менен жазылған хат, яғни шығарманың автор тәрәпинен жазылған түп нұсқасы, қолжазбасы. 2. Автордың естелiк үшін жазып берген қолхаты.

АВТОНИМ — [гр. *autos* — өзiм, *онома*, *опута* — исм, ат, атама] — айырым псевдоним (әдебиi лқап, тахаллус) менен шығарма дәретiп жүрген шайыр яки жазыушылардың өз хақықый исми. Мәселен, Азияи тахаллуси болса, автоними И.Юсупов, Зийұар — Хажынияз, Фрағыи — Мақтымқулы.

АВТОСЕМАНТИКАЛЫҚ ГӘП — гәрезсиз гәп. Бағыныңқылы қоспа гәплердiң құрамындағы бас гәп.

АВТОСЕМАНТИКАЛЫҚ СӨЗЛЕР — [гр. *autos* — өзи + *semantikos* — мәни билдириуши] — гәрезсиз, еркин сөз.

АЖЫРАТЫҰ — ШЕКЛЕҰ ЖАНАПАЙЛАРЫ — өзлери қатнаслы болған сөзлерди басқаларынан ажыратып, бөлеклеп ямаса шеклеп көрсететуғын жанапайлар: *тек, тек гана, гилең, ылғый, тәнха, гилкий, бир, тек, болса, хәттеки*.

АГГЛЮТИНАТИВ — [лат. *agglunatio* — жалғастырыу, желимлеу] — сөз түбирине хәр қыйлы аффикслердiң избе — из қосылыу жағдайы. Мысалы: бас-қыша-ма-ған-ы, үй-лер-и-миз-ге, ана-лар-ы-мыз-ға.

АГГЛЮТИНАТИВ ТИЛЛЕР (жалғамалы тиллер) — агглютинатив тиллерде грамматикалық мәни түбирге аффикслер жалғаныуы арқалы бериледи. Тиллердiң бул түринде аффикслердiң хәр қайсысы көбинесе бир ғана грамматикалық мәни билдиреди: балық-шы-лары-мыз-ға. Агглютинатив тиллер аффикслердiң түбирге алдын яки кейин қосылыуына қарай префиксал агглютинатив тиллер хәм постфиксал агглютинатив тиллер болып бөлинеди. Түркий тиллер постфиксал агглютинатив тиллерге киреди. Жалғамалы тиллерге түркий, угро-фин, монғол, япон, банту, дравид, грузин тиллери киреди.

АГГЮЛТИНАЦИЯ — [лат. *agglunatio* — жалғастырыу, желимлеу] — 1. Түбир сөзлерге сөз жасаушы яки форма жасаушы аффикслердiң жалғаныуынан жаңа сөз яки форманың жасалуы. Агглютинацияда сөздiң түбири өзгермейди. Аффикслер избе-из жалғанады хәм хәр бир аффикс белгиле бир мәни аңлатыу үшін қатнасады. Мысалы: пахта-кеш, китап-ша. 2. Грамматикалық жақтан еки сөз (түбир)дiң бир қоспа сөзди пайда етиуи. Мысалы: Хожалардың ели < Хожалар ели < Хожели.

АГИОНИМ — [гр. *hagios* — муқаддес, илахий, қадирли + гр. *опома*, *опута* — исм, ат, атама] — муқаддес деп есапланатуғын нәрселердiң, объектлердiң, пайғамбарлардың атлары: Мухаммед, Ййса, Султан Ұәйис баба.

АГОРОНИМ — [гр. *agora* — майдан, базар + гр. *опома*, *опута* — исм, ат, атама] — қала ишинде жайласқан майданлар, базарлардың меншикли атлары. Мысалы: Ипподром, Абусахий базары, дийқан базары, гәрезсизлик майданы.

АГРАФИЯ — психофизиологиялық процесслердiң бузылыуы нәтижесинде жазыу уқыпшылығының жойылыуы, гейде сөйлеудiң бузылыуы.

АГРОНОМИКАЛЫҚ ТЕРМИНЛЕР — атыз, егислик майданлары, жайлау, тоғайлар, жердiң сыпатына байланыслы қолланылатуғын терминлер киреди: *атыз, дала, жайлау, жер, кебир, қайыр, майдан, тоғай, шор* сыяқлы сөзлер.

АГРООНИМ — [гр. *agros* — атыз, дала, егин майданы + гр. *опома*, *опута* — исм, ат, атама]. 1. Үлкен көлемдеги дала атлары: Мамыйдың даласы. 2. Киши көлемдеги жерлер, жер участкалары, тamarқалардың атлары: карта атыз, қарақалпақ жер.

АДАМҒА ҚАТНАСЛЫ ҚАРАТПАЛАР — адамға қарата айтылған қаратпалар сөйлеуши өз сөзине тыңлаушының дыққатын аударыу үшін оның атын, фамилиясын, атақ — лақабын, белгисин айтып шақырады. Адам мәнисиндеги қаратпалар жанлы хәм жансыз предмет ямаса тебият құбылысына қарата айтылмайды. Себеби, адам мәнисиндеги қаратпаларда саналы түрде дыққат аударыу, қарау, кеуил бөлиу, жууан қайтарыу хәм т.б. сыяқлы өзгешеликлер бар.

Адамларға қаратылған қаратпалар қолланылыуына қарай екиге бөлинеди:

- 1) тыңлаушыға қаратылған қаратпалар;
- 2) сөйлеушиниң өзине қаратылған қаратпалар.

АДАПТАЦИЯ — [лат. қолайласуу, бейимлесуу] — 1. Сөз түбириниң ямаса қосымтаның элементлериниң басқа бир үлес сөздiң тесири астында өзгеруи, алмасуы. 2. Тил бирлигиниң қолланылыу ерисиниң солайынша кеңейуи. Әдебиi тил үшін хәр қыйлы диалектлерден сөз вариантларын өзлестириудеги хәм қолланыуыдағы жеңиллигине қарай хәм сөйлеудеги еле де түсиниклирек болуу уқыпшылығына қарай таңлап алыу.

АДВЕРБИАЛИЗАЦИЯ — [лат. *adverbium* — рәуиш] — басқа сөз шақабындағы сөздiң рәуишке етиуи. Мысалы: Ат түе адам

еңкейиш зорға жүреді (Т. Қайыпбергенов) — келбетликтен — рәуишке өткеш.

АДДИЦИЯ — жай гөп құрамын биргелікли ағзалар менен кеңейтіу ұсылы. Мысалы: Үкелерине саўға алды — Қарындасына, инисине саўға алды.

АДЕКВАТИВ — сөз дизбеклеріндегі атлықтың жоқары дәрежедегі белгиге ийе болған предметти билдириўине байланыслы келбетликтің салыстырыу дәрежесиниң өзине тән емес хызметі. Мысалы: палдан татлырақ, тастан қаттырақ.

АДСТРАТ — [нем. adstrat] — хәр түрлі миллеттиң бир территорияда узақ ўақыт бирге жасаўынан пайда болған еки тилликтің түри.

АДЪЕКТИВАЦИЯ — [лат. adjectivum — келбетлик] — басқа сөз шақапларының келбетликке өтиўи, айланыўы, аўысыўы. Мысалы: қабаған ийт, көрмедик адам (фейилден келбетликке өтиўи); үшінши тур, биринши сорт (санлықтан келбетликке өтиўи); бас бухгалтер, жазба жұмыс (атлықтан келбетликке өтиўи); керек китап, зөрүр жұмыс (модаль сөзден келбетликке өтиўи).

АДЪЮНКЦИЯ — [лат. adiunctus — бирге қосылған] — синтаксислик бирликлердің құрамына өзине сәйкес келетугын жаңа сөзди қосыу. Мысалы: Ийттиң жотасы шаралдан үлкен — ийттиң жотасы шаралдан бир қанша үлкен.

АЗБУКА — ески славян жазыўында *a* — ҳәриби — *az* хәм *b* ҳәриби — *буки* қосылыўынан келип шыққан.

АКАДЕМИЯЛЫҚ ГРАММАТИКА — мәмлкеттиң тийкарғы илимий шөлкемлері тәрәпинен дүзилген ямаса мақуланған грамматика. Мәселен, «Билим» баспасы тәрәпинен 2009, 2010-жыллары басылып шыққан еки томлық «Хәзирги қарақалпақ әдебий тили»ниң грамматикасы.

АККОМДАЦИЯ — [лат. accomodatio — ийкелесиу, бейимлесиу] — қоңсылас даўыслы хәм даўыссыз сеслердің артикуляциясындағы бир сестің екінши сеске ийкелесип бейимлесиуи.

АККУМУЛЯЦИЯ — [лат. accumulatio — жыйнау, жыйылыу, топланыу] — бир тилдегі сөздің, сөз топламының екінши бир тилдің тәсири астында көбирек актив қолланыуы.

АКРОНИМ — [гр. akros — сыртқы, шетки + гр. opoma, opuma — исм, ат, атама] — сөзлердің дәслепки ҳәриплериниң қосылыуы арқалы жасалған атама: АҚШ — Америка Құрама Штатлары, БМШ — Бирлескен Миллетлер Шөлкеми.

АКРОСТИХ — [гр. akro — шеттеги + stichis — қосық — соңғы қатар] — қосықтың хәр бир қатарын ямаса бәнтин жоқарыдан төмен қарап оқығанда сөздің бас ҳәриплеринен адамның аты ямаса белгилі бир қаланьң аты яки мәнилі сөз пайда болады. Мысалы: С.Нурымбетовтың «Алтын үлкеси» қосығынан «Өзбекистан» деген сөз келип шығады.

АЙҚЫНЛАҰЫШ — анықлаўыштың айрықша түри. Ол қатар келген еки атлықтың айрықша атрибутивлик байланысты аңлатыўшы, қосымша мәни бериўши компоненті; механизатор Жеңис, саўыншы Марзия, профессор Н.А.Васкаков.

АЙЫРЫҰ ДИЗБЕКЛИ ҚОСПА ГӨП — айырыу дизбекли қоспа гөп дәнесерлик хызметтегі хәтте, хәттеки көмекши сөзлері арқалы дүзиледи. Бул көмекши сөзлері арқалы байланысқан дизбекли қоспа гөптің дәслепки жай гөпнен соңғы жай гөп айырымланып, бөлинуу, шеклениуишилик мәни аңлатады. Мысалы: Хожамурат хәм, Хожан хәм биледи, хәттеки Инкар да аңғарған болыуы керек. (Х.Сейтов).

АЙЫРЫМЛАНҒАН ГӨП АҒЗАЛАРЫ — айырымланған гөп ағзалары өзи байланыслы болған сөзге ямаса гәшке қосымша мәни береді, оның мәнилерин түсиндирип интонациялық жақтан айырымланып айтылады. Мысалы: Қарақалпақ классик шайырларының, Бердақтың, Әжипияздың, Күнхожаның қосықларын ядлап атырмыз.

АЙЫРЫМЛАНҒАН АНЫҚЛАҰЫШ — айырымланған анықлаўышлар предметтиң белгисин билдирип айырымланбаған түрине қарағанда тәсирли айтылады. Айырымланған анықлаўышлар көбинесе сөзлердің орын тәртибиниң өзгериуі арқалы айырымланып келеди. Мысалы: Бели, тап үзилип кететугындай, жип-жинишке.

АЙЫРЫМЛАНҒАН ПЫСЫҚЛАҰЫШ — тилимиздегі хал фейил, келбетлик фейил, шөрт мейил гөп ишинде айырымланып келип, фейил топламлы кеңейтилген пысықлаўыш хызметинде келеди. Мысалы: Жазда, қаўым писикте, хаўа кеште де ысы болады.

АЙЫРЫМЛАНҒАН ТОЛЫҚЛАҰЫШ — гәште толықлаўыштың мәнисин әдеттегиге қарағанда анықлап, түсиник берип, айрықша интонация менен айырымланып қолланылатугын гөп ағзасы. Мысалы: Балам, пәсиятымды, атақтың сөзин, ядыңнан шығарма!

АЙЫРЫҰ-ШЕКЛЕҰ ЖАНАПАЙЛАРЫ — өзлері қатнаслы сөзлерди басқа сөзлерден айырымлап, шеклеп көрсететугын жанапайлар: тек, гана, тек гана, болса, гилең, гилкий, ылғый. Мысалы: Енди тек тегин тегип, суўғарыу керек (Ө. Хожаниязов).

АКТИВ СӨЗЛЕР – белгили бир тилде сөйлеушілер үшін түсініккли хәм турмыста жиий-жиий қолланылып жүрген сөзлер.

АКТИВ СӨЙЛЕУ АҒЗАЛАРЫ – тил, ерин, кишкене тил, дауыс шымылдығы, тамақ.

АКУСТИКА — [гр. *akustikos* — сестің еситилиў] — экспериментал фонетикада сес толқынларын үйреніўши белим. Тәбияттағы сеслердің улыўма теориясы физиканың акустика белиминде изертленеди.

АКЦЕНТ — [лат. *accentus*] — 1. Ең дәслепки мәниси «нақырат». 2. Пәт. 3. Басқа тилде сөйлегенде сөзлердин сеслерин өз ана тилинің сеслери менен араластырып сөйлеу өзгешелиги.

АКЦЕНТЕМА — [лат. *accentus*] — буўындағы пәтнің күшли яки ҳәлсизлиги.

АКЦЕНТОЛОГИЯ — [лат. *accentus* — пәт + *logos* — сөз, илим] — тил билиминде сөзлик пәтти изертлейтуғын, пәтнің пайда болыўын, өзгешеликлерин хәм функцияларын изертлейтуғын тараў.

АКЦЕНТОЛОГИЯЛЫҚ НОРМА — бул пәтти сөз хәм гәшлерде дурис қолланыў нормасы. Айырым сөзлерде пәтти дурис қоймаў сөз мәнисине тәсир етиўи мүмкин.

АКУТ — француз тилинде жабық «е» ни билдириў үшін қолланылатуғын диакритикалық белги (´).

АЛЬВЕОЛА — [лат. *alveolus* — наўаша, ойнат] — жоқарғы тислердің түби бекип турған дөңселик. Альвеолярлық сес — тил ушының альвеолларға (үстиңги тислердің жаққа кирген жериндеги қуўыслық) тақалыўынан жасалған сес. Мысалы: *m, ð* дауыссызлары.

АЛЛЕГОРИЯ — [гр. *allos* — басқа, өзге + *agoreo* — айтаман] — абстракт мәнидеги түсиниклерди турмыстағы конкрет образлар жәрдеми менен көрсетеди, яғни астарлы мәнидеги түсиник ямаса идея. Ертеклердеги хайўанатлар, тымсаллардағы қатнасыўшылар аллегориялық характерге ийе, олардағы адамлардың хәр түрли қәсийетлери, минезлери хәр қыйлы хайўанлар арқалы астарлы сыпатланады. Мысалы: гөрқаў, ашкөз, нәпсиқаўларды — қасқырға; ақмақ, наданларды — доңызға; сум, мәккар, хийлекерлерди — түлкіге; ежет, пәмсия, аңқаўды — ешекке; қорқақты — қоянға; биреўдин сөзин қайталай берген адамды — тотыға; ашық яки хош хәўаз адамды — бүлбилге теңеў аллегориялық сүүретлеўдин көриниси.

АЛЛИТЕРАЦИЯ — [лат. *ad* — алдыңғы, дәслепки + *litera* — хәрип] — хәрип қайталау. Дауыссыз сеслердің жиий — жиий қайталанып келиўи. Мысалы: шым — шытыр шийдей қотыр (*жумбақ*).

АЛЛО — префикс. Түр ямаса вариант деген мәни билдиреди.

АЛЛОЛОГ — 1. Сөздің варианты. 2. Эллиптикалық сөз дизбеклеринде сөздің нульдик варианты. Мысалы: Байрамлар менен!

АЛЛОМОРФЕМА — [гр. *allos* — басқа + *morhe* — форма] — алломорф — мәниси бир-бирине жақын, бирақ бириниң орғына екіншисин қолланыўға болмайтуғын морфлар. Олар фонетикалық қарғайдаларға қатаң түрде бойсынады. Мысалы: — *ла//* — *ле*: *тырма* + *ла*, *утюг* + *ле*: — *шы//* — *ши*: *етикши*, *есапшы*: — *мақ//* — *мек*, — *пақ//* — *пек*, — *бақ//* — *бек*: *оймақ*, *батпақ*, *көшпек*, *илмек*.

АЛЛОФРАЗА — сөз дизбегиниң, фразеологиялық топламның варианты, альтернанты, түри: Тышқан тесиги мың теңге — тышқан тесиги мың тилла.

АЛЛОФОН — [гр. *allos* — басқа + *phone* — дауыс] — аллофона. Бир сөйлемге бирлескен хәр бир фона. Мәселен, *көрдим* сөзинде алты фона қатнасып, олардың хәр бири басқа-басқа фонеманың усы сөз қурамында қатнасыўшы үекиллери.

АЛЛОХОН — қолланылыўда тек созылыңқылық қәсийети менен өзгешеленип туруышы фонеманың вариантлары.

АЛМАСЫҚ — предметти яки оның белгисин тиккелей ашық атамай, оларды силтеу арқалы көрсететуғын сөз шақабы. Алмасықлар мәниси бойынша 8 топарға бөлинеди: бетлеу алмасығы (*мен*, *сен*, *ол*, *биз*, *сиз*, *олар*), силтеу алмасығы (*бул*, *сол*, *ол*, *мине*, *мына*, *ана*, *усы*, *анау*, *мынау*), сорау — қатнас алмасығы (*ким?* *не?* *қандай?* *қайсы?*), өзлик алмасығы (*өз*), жәмлеу алмасығы (*барлық*, *гүллән*, *пүткил*, *хәмме*, *бәрше*, *жәми*), белгилеу алмасығы (*хәр*, *хәр ким*, *хәр бир*, *хәр нәрсе*), белгисизлик алмасығы (*биреу*, *әлле ким*, *әлле не*, *гейбир*, *гейпара*) болымсызлық алмасығы (*хеш*, *хеш бир*, *хеш ким*, *хеш нәрсе*).

АЛФАВИТ — [alpha — грек алфавитивиниң биринши хәриби + vita — екінши хәриби] — белгили бир тилдиң ямаса тиллердин жазыўы үшін қолланылатуғын арнаўлы графикалық белгилердин бир тәртипте орналасқан жыйнағы.

АЛЬТЕРНАНТ — сөздеги сеслердин алмасыўынан пайда болған екінши варианты, түри. Мысалы: *сеп* — *сеуип*, *жап* — *жауып*.

АЛЬТЕРНАЦИЯ — сеслердин алмасыўы.

АМОРФ — [гр. *amorphos* — формаға ийе емес].

АМОРФ СӨЗЛЕР — грамматикалық категорияларға ийе болмаған хәм белгили бир сөз шақабына жатқарыўға болмайтуғын сөзлер. Мысалы: *мә*, *бә*, *тәй-тәй*.

АМОРФ ГЭП — гөп ағзаларына ажыратылуға болмайтуғын гөп.

АМОРФ ТИЛЛЕР — гөп ишінде сөзлер аффикссиз қолланылады. Тийкаргы грамматикалық байланыстар көмекші сөзлердің жәрдемі арқалы іске асады. Бундай тиллерге қытай, тайланд, бирма, тибет хәм т.б. тиллер киреди.

АМПЛИТУДА — [лат. *amplitudo*] — кеңлик, кеңіслик.

АМПЛИФИКАЦИЯ — 1. Экспрессивлик мәниниң кем-кемнен артыуына байланыслы синонимлерди, биргелкили ағзаларды, гиперболалық теңеулерди кең қолланыудан жасалған сөйлеу фигура-сы. Мысалы:

Хәр қадем атқанда таушан алса хәм,
Атасы арабтан тууры келсе хәм,
Әкеңниң көзин көрип қалса хәм,
Өлтир ийттиңди, Дүйсең қәндекли (Әжинияз).

2. Гөптерди бир тилден екінши тилге аударғанда сөздің көбейиуи. Мысалы: хештен кеш — лучше поздно, чем никогда.

АМРЕДИТА — түбирдің, тийкардың қайталаныуынан жасалған қоспа сөз. Мысалы: тықтық, менмен.

АНАГРАММА — [гр. *ana* — өзгертиу + *gramma* — хәрип] — сөздеги хәриплердің орнын өзгертиу арқалы жаңа сөздің пайда болыуы. Мысалы: ромав — норма, атлас — салат.

АНАДИПЛОЗИС — гөптің басында ямаса ақырында бир сөз ямаса бирдей сөз дизбегиниң қатарласып қайталанып келиуинен жасалған стилистикалық фигура. Мысалы:

Таппас, таппас, таппас жумбақ,
Таналы сыйырга бермес жумбақ. (жумбақ).

АНАЛИТИКАЛЫҚ ТИЛЛЕР — [гр. *analytikos* — кеңейтилген] — гөптеги сөзлердің байланысы көмекші сөзлер, сөзлердің орын тәртиби, интонацияның жәрдемі арқалы іске асады. Бундай тиллерге англичан, француз, испан тиллери киреди.

АНАЛИТИКАЛЫҚ БАҒЫНЫҒЫЛЫ ҚОСПА ГӨП — аналитикалық бағыныңқылы қоспа гөптің қурамындағы жай гөплер бағындырыушы дәнекерлер хәм гейшара дәнекерлик хызметтеги сөзлер, қатнасық алмасықлары арқалы байланысады. Бул аналитикалық байланыстары бағыныңқылы қоспа гөптер байланыстырыушы құраллардың қатнасына қарай дәнекерли бағыныңқылы қоспа гөп хәм қатнасылық бағыныңқылы қоспа гөп болып екиге бөлинеди. Мысалы: Үлкен үйге не керек болса, киши үйге де сол керек. (нақыл).

АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМА — тыянақты мәниге ийе сөз бенен көмекші сөздің дизбеклесиуинен жасалған форма. Мысалы, *соқпақ пенен, жұмыс жөнинде, анаж ушып* (атлықтың аналитикалық формалары); *сорал ал, айтып шық, босатып жибер* (фейилдің аналитикалық формалары).

АНАЛОГИЯ — [гр. *analogia* — сәйкес, бирдей, ұқсас] — синоним сөзлердің хәм басқа да элементлердің өз-ара қандайда бир қатнасы тәсиринде сәйкес келетуғын сөзди надурис қолланыуы. Мысалы: көр көмекші фейиліне *қара, бақла, бақ* фейилерин синоним сыпатында қәте қолланыуы. (оқып көр < оқып қара, оқып бақла, оқып бақ).

АНАПОДОТОН — кирис гөптің қолланылуына байланыслы сөйлеудеги синтаксислик байланыстың үзилиуи. Мысалы: *Қәйдем*, әскерден қайтарда начальниклери солай тапсырды ма, *қәйдем*, өзи балықшылықты сағынды ма, *әйтеуір*, маған сыр шашып, нәлен-төлен деген жоқ (К.Султанов).

АНАФОРА — [гр. *anaphora* — өрлеу, жоқары көтериу] — поэзияда ямаса прозада дәслепки қатарлардың бирдей сестен яки сөзден ямаса биргелкили фразадан басланыуы, яғнай олардың қайталанып келиуи арқалы жасалатуғын күшейткиш фигура. Оның сеслик, лексикалық, синтаксислик, строфалық түрлери бар. Мысалы:

1. Ойлай билмегенлер қайдан түсинсин,
Озық ойлы жада дұнья адамы,
Өзи ушын емес, басқалар ушын,
Өмир сүретурыялығын мұдамы (И.Юсупов). — сеслик анафора.
2. Сол жигит дәслеп кәзиме мениң,
Сол қосық жаңлайды мұдам қулақта,
Ол — сахра бұлбили Бердақ екемин,
Ол гезде билмеген едим бирақта (И.Юсупов). — лексикалық анафора.
3. Сол нәрсени кеуілге кек тұтыш,
Сол нәрсеге табаламайын (И.Юсупов). — синтаксислик анафора.
4. Жас клән ағашы шайқалды бирден,
Мен Канев тауының турсам басында,
Тарас Шевченконың кәбири қасында,
Жас клән ағашы шайқалды бирден (И.Юсупов). — строфалық анафора.

АНАХРОНИЗМ — [гр. *ana* — дәслепки, алдыңғы + *chronos* — уақыт] — өз дәуириниң лексикалық, фразеологиялық хәм т.б. нормаларына сәйкес болмаған сөзлерди қолланыуы.

АНЕМОНИМ — [гр. *anemos* — самал (шамал) + гр. *опота, опуша* — исм, ат, атама] — тәбиятқа түрлі апатшылықтар келтиріуші хәдийселердің меншикли атамалары ономастикада *анемоним* термини менен байлағысы аталады. Бул термин тийкарында самал хәм оның хәр қыйлы көринислери — боран, дауыл, тайфун, сел, тарнадо, циклонларға қойылған меншикли атлар, сондай-ақ тәбийий апатларға себеп болатуғын жер силкениулер, вулкан, толқынлардың меншикли атлары да киреди.

АННОТАЦИЯ — [лат. *annotatio* — ескертиу, мәлимлеме] — хәр қыйлы дәретпелердің, шығармалардың мазмуны хаққында қысқаша мағлыұмат.

АНОНИМ — [гр. *anonimos* — аты көрсетилмеген] — авторы көрсетилмеген хат ямаса шығарма.

АНЫҚ АТЛЫҚЛАР — объектив дүньядағы анық предметлердің, адам хәм жанлы предметлердің, сондай-ақ көз бенен көрип санауға болатуғын факт хәм қубылыс — хәдийселердің атын билдиреди. Мысалы: *кәлем, китап, қағаз, суу, топырақ, тау, тас, қамыс, мийуе, алма, дауыл, қар, муз, жарыс, гүрес хәм т.б.*

АНЫҚ ЕМЕС АТЛЫҚЛАР — предметтің сөйлеуші менен тыңлаушы анық емес екенлигин билдиреди хәм олар алдында анықсызлық артикли хызметінде «бир» сөзи қоланылатуғын атлықлар. Мысалы: Бир күнлери узын бойлы бир киси кирип келди.

АНЫҚЛАУ ЖАНАПАЙЫ — гәптеги пикирди, түсиникти анықлап, нықлап, исенимли етип көрсетиуші жанапайлар: *гой, нағыз, дәл*. Мысалы: Адамды албыратып тасладың *гой*. (А. Халмуратов). Сен езиң *нағыз* гүрес адамсың. (И. Юсупов).

АНЫҚЛАУЫШ (атрибут) — анықлауыш предметтің белгисин билдиретуғын екінши дәрежели арза. Мысалы: Үлкен орамал, жалғыз қыз, сатқын дос, бийик өкшели етик, жүде қызықлы китап хәм т.б. Анықлауышлар қайсы арзаны анықласа сол арзаның алдында турады. Анықлауышлар анықлауыштың сөзи менен жупкерлесиу (ақыллы адам қор болмайды) хәм изафетлик (оқыудың пайдасы көп) усылларда байлағысады.

АНЫҚЛАУЫШ БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ ҚОСПА ГӘП — анықлауыш бағыныңқылы қоспа гәптің бағыныңқы гәни бас гәптеги атлық ямаса қатнасылық алмасығынан болған анықлауыштың мәнисин түсиндирип, анықлап келеди: 1. *Кимнің қолы қыймылдаса, соның аузы қыймылдайды (нақыл)*.

АНТИКАДАНС — сөйлеу үзиліске түскен жардайда интонация бирлигин сақлау үшін сөйлеу энергиясының күшейиуи.

АНТИТЕЗА — [гр. *antithesis* — қарама-қарсы] — сөйлеудің өткірлигин арттыру мақсетінде бир фразада қарама-қарсы, контраст түсиниклердің қоланылыуы. Көркем шығармада түсиниклер, ұақылар, образлар бири-бирине қарама-қарсы қойылса, антитеза усылы келип шығады. Антитеза шығарманың эмоциональ тәсирин арттыруу үшін хызмет етеди. Мысалы:

Бир *кешке* елдің шайыры болсам да,
Мен *уаллы* ислердің парқын билгенмен.
Тикенекли *тар соқлақтан* барсам да,
Талай *гүзар жолдан* жүрип көргенмен. (И. Юсупов)

АНТОЛОГИЯ — [гр. *anthos* — гүл + *lego* — теремек, жыйнайман] — гүлдесте. Прозалық яки поэзиялық шығармалардың таңлаулы үлгилери. Бизің эрамызға шекемги II әсирдің ақырында хәм I әсирдің басында жасаран әйемги грек шайыры Мелеагр өзінсн басқа 46 шайырдың шығармаларының ең сапаныларын терип биринши «Гүлдесте» ни таярлаған хәм оны «Антология» деп атаған. Антология хәзирги ұақытта да дүзиледи.

АНТРОПОЛОГИКАЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА — [гр. *anthropos* — адам + *logos* — илим] — тил билиминің өз жазыуына ийе болмаған тиллерди үйрениуіши шақабы.

АНТРОПОЛИНГВИСТИКА — (антропологиялық тил билими) тил билиминің өз жазыуына ийе болмаған тиллерди үйрениуіши шақабы.

АНТОНИМ — [гр. *anti* — қарсы + гр. *опота, опуша* — исм, ат, атама] — мәниси жағынан бири-бирине қарама-қарсы сөзлер, атамалар. Мысалы: пайда — зыян, аз — көп, узын — қысқа, өлпең — қатты, ысы — сууық, ығал — құрғақ, кел — кет, жылау — күлиу, әлжууаз — күшли, әлпайым — менмен, ашыу — көмиу, керисиу — хошласыу хәм т.б. қарсылық, контрастлық мәни халық ауызеки дәретпелерінде көң ушырасады. Мысаллар:

1. Бир бар екен, бир жоқ екен,
Аш екен де тоқ екен.

Антонимлер антитеза үшін көң пайдаланылады. Мысалы:

Бағана жас көрсем енди *ғаррысаң*. (И. Юсупов).

Гейпара сөзлер жекке турғанда бири-бири менен антоним болмаса да, айырым контекстлерде қарама-қарсы қойылып антонимлик

хызметте келеді. Бұндай антонимлерге контекстлик антонимлер делинеді. Мысалы:

Сырты ақ та, иши толы қир екен. (Омар).

Жупласып келген антонимлер улығұмаластырыу мәнисине ийе болады. Мысалы:

Толқынлардай ойлы-бийиклер,

Шапқыласар қулап-кийиклер. (Т. Жұмамұратов).

АНТОНИМ АФФИКС МОРФЕМАЛАР — аффикслер арасындағы антонимия. Олар қарақалпақ тилинде өнімлі емес: -лы/-ли хәм -сыз, -сиз аффикслери (суўлы — суўсыз, күшли — күшсиз) -лы/-ли хәм бий (ақыллы — бийақыл, әдепли — бийәдеп). Сондай-ақ барыс хәм шығыс сепликлериниң жалғауларын антоним морфемалар деп қарауға болады: оқыуға шықтым — оқыудан шықтым.

АНТОНИМ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР — қарама-қарсы мәнилерге ийе фразеологизмлер. Мысалы: аўзы гөжедей қайнау — аўзына қатық уйытыу, ем дәри — ийт ырқын, сөзинде турыу — тал шайнау, иштеги ашылыу — тәбияты алмау, арасынан қыл өтпеу — аўзы ала болыу, тийгенге тийип, тиймегенге кесек атыу — қой аўзынан шөп алмау т.б.

АНТОНИМ ТОПОНИМЛЕР — мәнилері бир-бирине қарама-қарсы болған топонимлер: Ақдәрья — Қарадәрья, Ақтау — Қаратау т.б..

АНТРОПОНИМ — [гр. *anthropos* — адам + гр. *onoma, onuma* — исм, ат, атама] — адамның меншикли аты. Ономастиканың адамларға тийисли болған адам аты, әкесиниң аты, фамилиясы, лақаплары, титул атлары, атақ атлары, псевдонимлері сыяқлы меншикли атлардың лексикалық қурамын, семантикалық өзгешеликлерин, грамматикалық қурылысын үйренетуғын тарауы. Мысалы: Доспан (дос киси, адам), Мехрибан (мийримли адам), Абдулла (алланың бендеси, қулы), Мухаммед (мақтаулы), Надира (сийрек), Нияз (сауға, сыйлық).

АНТРОПОТОНИМ — адам атлары, фамилиялары хәм лақапларынан пайда болған топонимлерди изертлейтуғын ономастиканың бөлими: Абдулла жер, Мәдияр белик, Ахымбет шунгил, Әбен жап.

АПИКАЛЬ — [лат. *apex* — ушы] — тилдиң алдыңғы бөлими тил ушы менен бирликте аслап көтерилип жоқарғы тислерге тийиуі арқалы апикаль дауыссыз сеелерди жасайды: *д, т, ц, л, н* дауыссызлары.

АПОЗИОПЕЗИС — [гр. *aposiopesis* — жасырыу] — оқыушы ямаса тыңлаушының айтылажақ ойға, пикирге дыққатын аударыу

ушы гәптиң бирден үзилiske түсип тамамланбай қалыуы: Қудайберген Шундығын деген ким, сондай-әм фамилия бола береді екен-ау, бизиң қарсең де... (Ш.Сейтов).

АПОКОПА — [гр. *apokope* — қысқартыу] — 1. Кейинги сестин түсип қалыуынан сөздиң қысқарыуы: бәрхама — бәрха, мөхир — мөр, кел — ке. 2. Қысқарыу усылы менен жаңа сөзлердиң жасалыуы: метрополитен — метро.

АПОСТРОФ — [гр. *apostrophos* — шетке яки арқаға қараған] — бизиңше «үтирге ұқсас белги» деген мәни береді. 1. Жазыуда шет тилден кирген меншикли атлардағы жананайды белип көрсетиу ушын сөздиң үстине қойылатуғын үтир. Мысалы: Жанна д'Арк, д'Артаньян, о'Генри. 2. Фонетикалық транскрипцияда дауыссызларды жиңшикертин көрсетиу ушын сөздиң үстине қойылатуғын үтир.

АРАЛАС ҚОСПА ГӘП — аралас қоспа гәшлер дизбекли, бағыныңқылы хәм дөнекерсиз қоспа гәшлердиң араласып байланысуынан дүзиледи: 1. Егерде еки тәрәптиң биреуи немқурайлы от ысырса, ошақ пысқыйды, ал пысқыйған ошақтың түтини көзлерден жас шығарыуға себепши болады (Т. Қайыпбергенов). 2. Ол шай ишип отырғанда, ғазы раңқылдаса я болмаса түйетауығы лекилдесе, хәтте есик беттеги тазысы керилип — созылып еспесе, онда шайы қонады, хәмме бедени шып-шып терлейди (Ө. Хожаниязов).

АРГОТИЗМ — [фр. *argotisme* < *argot* — жаргон] — белгили бир социаллық топардағы адамлар арасында қолланылатуғын шәртли сөз хәм сөз дизбеклери. Онда турнайышық, кемситиу мәнилері болмайды. Мысалы, Т. Қайыпбергеновтың «Көздиң қарашығы» романында Сержановтың монологында «Мен қуласам, әнейликте қуламайман. Көп адам майырылады». Бунда қуласам — хәмелден түсиу, майырылыу — Сержановтың хәмелинен мәлленип жүрген адамларға бул истиң кері тәсир етиуі аңлатылады. Студентлер тилинде арготизмлерди көплеп ушыратыуға болады. Мысалы: қуўма, уйқылатаман рой, көпирме, қулаққа лағман асыу, антеннасы тартпау, тема ро (бәри жақсы), мәйек болып қайтыу (иси питпеу), тайсын болыу (кетип қалыу) хәм т.б. Олар әдебий тилде қандайда бир мақсет пенен ғана қолланылады, себеби арготизмлер әдебий тил ушын норма емес.

АРТИКЛЬ — герман хәм роман тиллериндеги көрсеткиш көмекши сөзлердиң бир түрине байланыссы айтылады. Англ. (the, a); нем. (der, die, das, ein, eine); фр. (le, la, les; un, une, des).

АРТИКУЛЯЦИЯ — [лат. *articulare* — бөлек-бөлек айтыу] — сестің айтылығандағы сөйлеу арзаларының хәрекети хәм олардың орналасыу жағдайы. Аўызлық артикуляция. Мурынлық артикуляция. Қосарлы артикуляция.

АРХАИЗМ — [гр. *archaios* — әййемги, ески] — архаизмлер өзиниң мазмунына қарай салт-дәстүрди, диний түсиниклерди, хожалық затлары менен хәр түрли атамаларды аңлататуғын сөзлер. Олар өткен дәуірлердиң колоритин, қахарманлардың тил өзгешелигин бериу үшін сүүретлеу қуралы сыпатында шайыр-жазығушыларымыздың дәретпелеринде қолланылады.

АРХЕОГРАФИЯ — [гр. *archaio* — ески + *graphike* — жазба] — ески жазыу естеликлерин төрийиплеу хәм баспадан шығарыу.

АСЕМАНТИКАЛЫҚ — грек тилинен кирип келген. Өзиниң тийкаргы мәнисин жойтқан, мәниге ийе емес.

АСИНДЕТИЗМ — сөйлеуде дәнекерсиз байланысты қолланыу. Мысалы: *Айттым, тыңламады.*

АСИНДЕТОН — [гр. *asyndeton* — байланыссыз ямаса дәнекерсизлик] — ұақыялардың тез алмасыуын көрсетиу үшін биргелкили арзалардың ямаса гәплердиң дәнекерсиз қолланылығуы. Ол арқалы динамикалық хәрекет, жеделлилик аңлатылады. Мысалы:

1. Бизлерге наз етип, қашыны қақып,
Дүмшеге суу қуйып, отыны ақып,
Әдеп-иқрам билән отырды бақып,
Гуншадек ашылып күлди, яранлар. (*Әжинияз «Яранлар»*).

2. «Әжеп!» — деп қасыл тонлардан кийиниң, өзине тақаббил қызлардан ертип, жаўлығын қыя жамылып, көргенниң есин алып, Едиге патшаға сәлемге барды. (*«Едиге» дәстаны*).

АСПЕКТ — [лат. *aspectus* — түр] — көз-қарас. Қандай да мәселелерге, түсиниклерге, қубылысларға белгилі бир көз-қарас пенен қарау. Мәселен, фонетиканың физикалық аспекти, физиологиялық аспекти, лингвистикалық аспекти.

АССИМИЛЯЦИЯ — [лат. *assimilatio* — ұқсау, бирдей болыу] — лингвистикада сеслердиң бир-бирине үйлесип үйлесіуи, ұқсаслығы, яғнай сеслердиң өз-ара тәсири нәтийжесинде олардың биреуиниң артикуляциялық-акустикалық қасийетиниң өзгериуине байланысы айтылады. Мысалы: жазсын — жассын, дузсыз — дузсыз, русша — рушша. Ассимиляцияның толық ассимиляция, ярым ассимиляция, регрессивлик ассимиляция, прогрессивлик ассимиляция, дистантлы ассимиляция сыяқлы түрлери бар.

АССАНАНС — [фр. *assonance* — үйлеслик] — бирдей ямаса жақын дауыссызлардың тәкирарлағыуы нәтийжесинде пайда болатуғын үйлеслик. Мысалы:

Ата-анасын күтпесе,
Айтқанларын хәм етпесе,
Ата-анам демесе,
Жамаң перзент неге керек (*Күнхожа*).

АССОЦИАЦИЯ — [лат. *associatio* — бирлесіу] — тил бирликлериниң формалық ямаса логика-семантикалық белгилерине қарай бирлесіуи.

АТАҰ ГӘП (номинатив гәп) — атау гәплер бир предмет яки хәдийсениң хәзирги ұақытта бар екенлигин көрсетеди. Атау гәплер мәнилик өзгешелигине қарай: тастыйықлаушы, елеслеуши, меншикли атау гәплер болып бөлинеди. Олар атау сеплигиндеги атауыш сөзлерден болады. Жазыуда ноқат я үндеу белгиси қойылады.

АТАҰЫШ БАЯНЛАҰЫШ — атауыш сөзлерден болған баянлауыш: суу қаймағы — *мүз*.

АТАҰ СЕПЛИГИ — хәрекеттиң ийеси болған затты ямаса субъектти аңлатып, ким? не? кими? неси? сорауларына жууап беретуғын хәм гәпте тийкарынан баслауыш хызметин атқаратуғын сеплик формасы.

АТАҰЫШ СӨЗ ДИЗБЕГИ — сөз дизбегиниң бағындырығушы компоненти атауыш сөзден, көбинесе атлықтап болып келеди. Мысалы: оқытығушы қыз, қарақалпақ батыры, сауатлы мұғаллим, жаманның кесанаты, алымның биринши тәжирийбеси, алыстағы жайлау, сөзге олақ адам, тапсырманы орындаған оқығушы.

АТАҰЫШ ТИРКЕҰИШЛЕР — атауыш хәм рәуиш сөзлерден тиркеуишлик хызметке өткен сөзлер: *кейин, соң, бурын, алдын, басқа, жақын, қарсы, жанында, қасында, үстінде, тусында, артында, ишинде* хәм т.б. Булар бирде тиркеуиш, бирде дара мәнилі сөз сыпатында қолланығу мүмкиншилигине ийе.

АТАҰЫШ ФЕЙИЛ — ис-хәрекетти тек ғана атап көрсетип, оның нешинши бетке тийислигин, мейилин, мәхәлин аңлатпайтуғын фейил формасы: *ислеу — ислемей*.

АТЛЫҚ — биз хәм бизди қоршаған барлық жанлы хәм жансыз нәрселердиң атып билдиретуғын сөз шақабы.

АТЛЫҚ ТЕРМИНИ — [лат. *Substantivum* — *substo* — тийкар, мазмун + *substancia* — мәни]. Бизди қоршаған тәбиятта бар болған

барлық заттардың аты атлық сөз шақабына киреди. Мысалы: китап, компьютер, тау, дәрья, құс, самал хәм басқа да атамалар.

АТЛЫҚТЫҢ ЖАСАЛЫҰЫ — қарақалпақ тилинде атлықлар аффиксация, сөз қосылыу, сөз қосылыу хәм аффиксация, лексика-семантикалық хәм лексика-синтаксислик усыллар менен жасалады.

АТЛЫҚТЫҢ КИШИРЕЙТИҰ ХӘМ ЕРКЕЛЕТИҰ ФОРМАЛАРЫ — қарақалпақ тилиндеги -ша/ -ше, -шақ/ -шек, -шық/ -шиқ, -алақ/ -лақ, й, -жан, -тай, -пан киширейтиу хәм еркелетиу мәнисин аңлатып келеди. Олар атлықтың субъектив баға беріуши формалары деп аталады: белше, төбешик, майданша, өгізше, ивишек, қызалақ, бекетай, жеңгей.

АТЛЫҚЛАРДЫҢ СӨЗ ҚОСЫЛЫҰ УСЫЛЫ МЕНЕН ЖАСАЛЫҰЫ — сөзлердің қосылыуы арқалы құрамлы (бирикпеген), бириккен, жуң, такирар, қысқарған қоспа атлықлар жасалады.

АТАҰЫШ ТИЙКАРЛЫ ҚОСПА ФЕЙИЛЛЕР — атауыш сөз шақаптарына көмекши фейиллердің дизбеклесіуі арқалы жасалады. Мысалы: құрмет етиу, көз-қулақ болыу, нәсият беріу, кеуілге алыу, таярлық көриу, быж-быж етиу т.б.

АТЛЫҚТЫҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ УСЫЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫҰЫ (СУБСТАНТИВАЦИЯ) — бул усыл арқалы басқа сөз шақаптары кеш формалық өзгериссиз-ақ белгили бир контексте атлыққа өтеди. Мысалы: Жақсыны жаман кийим ишинде де таны (нақыл).

АТЛЫҚЛАРДЫҢ ЛЕКСИКА-СИНТАКСИСЛИК УСЫЛ АРҚАЛЫ ЖАСАЛЫҰЫ (ЛЕКСИКАЛИЗАЦИЯ) — айырым сөз дизбеклери хәм гәплердің лексикаланып, бир атлық сөз мәнисинде қолланылыуы. Мысалы: түйе басты (ойын аты), кемпир олди (қәде аты), Барсакемес, Қойқырылған қала, Дүлдүл атлиған (топонимлер).

АТРИБУТ — [лат. *attributum* — қосып қойыу, қосымша қылыу] — анықлауыш.

АШЫҚ БУҰЫН — тек бир дауыслыдан ибарат болған ямаса дауыссыз сестен басланып, дауыслыға тамамланған бууын: *же-ти*.

АШЫҚ ДАҰЫСЛЫЛАР — қысық дауыслыларды айтқандағыға қарағанда тилдің көтеринки бөлегиниң бир қанша төменлеуинен жасалған дауыслылар: *а, ә, о, ө*.

АШЫҚ ДҮЗИЛИСЛИ ДИЗБЕКЛИ ҚОСПА ГӘП — қоспа гәплер ашық дүзилисли болып келгенде, еки, үш ямаса оннан да көп жай гәплерден дүзиліп, мәнилери өз-ара тең, биргелкили болып келеди

хәм олардың жай гәплериниң қатарына жаңа гәплер қосып көбейтиуге болады.

АҰДАРМА — бир тилдеги мағлыұматты екінши тилдің құраллары менен жеткеріу.

АҰДАРМА СӨЗЛИК — басқа тилдің сөзлерин ана тилиниң сөзлери менен, керисинше ана тилиниң сөзлерин басқа тилдің сөзлери менен түсиндирип беретугын сөлик: *русша-қарақалпақша сөзлик*.

АҰЫСПАЛЫ ДӘНЕКЕРЛЕР — биргелкили арзалардың яки қоспа гәп құрамындағы жай гәплерди бир-бирине аұыспалы мәниде тең байланыстыратугын көмекши сөзлер: *я, ямаса, болмаса, яки, я болмаса, әлле, не*. Аұыспалы дәнекерлик хызметте *қәтте, қәттеки, бәлким, әсиресе, жейли, керек десең, керек болса* т.б. көмекши сөзлери де қолланылады. Мысалы: Хош иним! *Бәлким* көрисермиз, *бәлким* кериспеспиз, — деди Бородинниң дауысы қалтырап (*Т.Қайыпбергенов*). Неге биз алтыншы күни барамыз, *я* ислең атырған жұмысымыз жоқ, *я* студент емеспиз (*М.Нысанов*).

АҰЫСПАЛЫ ДИЗБЕКЛИ ҚОСПА ГӘП — қоспа гәптиң жай гәплериниң ис-хәрекет, ұақыялары биринде болмаса екіншисинде иске асатуғын аұыспалылықты билдиреди. Олар аұыспалы дәнекерлер арқалы байланысады: *Ұрыс деген той емес, я сен жеңесең, я ол жеңеди*.

АҰЫСПАЛЫ МӘНИ — бир қубылыс атамасының өз ара ұқсаслығына қарай екінши бир қубылысты билдириуі: *алтын сырға — алтын шап, аұыр тас — аұыр жұмыс*.

АҰЫСПАЛЫ ФЕЙИЛЛЕР — гейпара фейиллерден аңласылған ис-хәрекет объектке тиккелей аұысып, табыс сеплигиндеги сөзлерди басқарып келеди: (китапты) оқы, (хатты) жаз, (есикти) аш, (жерди) қаз, (үйди) тазала, (атызды) сууғар, (кийиминди) жаңарт, өзгерт.

АҰЫСПАСЫЗ ФЕЙИЛЛЕР — ис-хәрекет туура объектке тиккелей қатнаслы болмай, тек субъектке ямаса барыс, шығыс, орын сеплигиндеги сөзлерге қатнаслы болып келсди: (үйге) кел, (үйден) кет, (үйде) отырды.

Тилдеги гейпара фейиллер аұыспалы да аұыспасыз да мәнилерге ийе болады: атты минди — атқа минди, китапты оқыйды — мектепте оқыйды, аұқатты жеди — аұқаттан жеди т.б.

АҰЫЗЕКИ ТИЛ — 1. Өз жазыу-сызыуына ийе емес тил. 2. Аұызеки сөйлеу тили.

АФАЗИЯ — сөйлеудің бузылып, сөйлесу менен тил бирликлери арасындағы байланыслардың жойтылыуы.

АФЕРЕЗИС — алдыңғы сөздің кейинги сесиниң тәсири менен кейинги сөздің биринши сесиниң түсип қалыуы. Мысалы: бара алмайман — баралмайман.

АФОРИЗМ — [гр. *aphorismos* — даналық сөз] — терең мәнили, дәл тауып айтылған ушырма сөзлер, олардың кимге дәрек екенлиги мәлим болады. Мысалы:

Болыс болсаң адам жерсең,
Абырай ақсақал болғаның (*Бердақ*).

АФФИКС — [лат. *affixus* — бекитилген, бириктирилген] — сөз құрамында бөлеклерге бөлинетуғын, сөзге лексикалық хәм грамматикалық өзгерис киргизетуғын морфема. Аффикс өз алдына турып лексикалық мәни аңлатпайды хәм түбирден тысқары жумсалмайды. Оларды аффикс морфемалар деп те атайды.

АФФИКСАЦИЯ — аффикслердің түбир ямаса тийкарга жалғаныуын билдиретуғын морфологиялық құбыныс. Аффиксация усылы менен атлық, келбетлик, раўиш, фейил сөзлер жасалады. Мысалы: сыз-ғыш, қазақ-ы, адым-ла, ақыл-лы.

АФФИКС МОРФЕМАЛАР — түбир морфемалар лексика-семантикалық мәниге ийе болса, аффикс морфемалар тек грамматикалық мәниге ийе болады. Айырым аффикс морфемалар түбир морфемаларға жалғанып сөздің лексикалық мәнисин өзгертеди: ақыл + лы, бил + гиш, қарақалпақ + ша, пахта-кеш, етик + ши. Қарақалпақ тилинде аффикс морфемалардың сөз жасаушы, форма жасаушы, сөз өзгертиуши түрлери бар. Аффикс морфемалар сөзлердің құрылысындағы орнына қарай суффикс (жаман + лық), инфикс (досты + на), префикс (бий + мезгил), постфикс (базарда + ғы), интерфикс (нефт + о + газ) түрлерине ийе.

АФФИКСОИД — [лат. *affixus* — бекитилген, бириктирилген + гр. *eidos* — түр] — бирде аффикс, бирде мәнили сөз сыпатында жумсалатуғын қосымталар. Олар сөз жасаушы морфемалар сыяқлы сөз тийкарына жалғанып, жаңа мәнидеги дөренди тийкарларды жасайды: *китап + хана, ис + кер, Бердақ + таныу, шәрт + нама, сүт + хор*.

АФФРИКАТ — [лат. *affricata* — қырыш өтиу] — сөйлеу пайтында «ч, ц» сеслерин айтқанда дәслеп жабысуу, изин ала жууысуу пайда болады. Мине усы сеслер аффрикат сеслер деп аталады.

— Ә —

ӘДЕВИЙ ТИЛ — белгили бир нормаға салынып, системаласқан ұлыұма халықлық тилдің ең жоқарғы формасы.

ӘДЕВИЙ НОРМА — тилдің лексикалық, морфологиялық, синтаксислик элементлериниң ишинен жәмийетке хызмет етиу ушын ең қолайлы хәм дурыс деп таңлап алынған тил құралларының жыйнағы.

ӘЛИНБЕ — араб жазыуында а хәриби алип хәм б хәриби бе қосылыуынан келип шыққан. Жазыуда жумсалатуғын барлық хәриплердің қабыл стилген белгили бир тәртип пенен избе-из жайластырылуы.

ӘМЕЛИЙ СТИЛИСТИКА — тилдеги құралларды теориялық жақтан үйренуудің тийкарында оларды конкрет жағдайларда қолланыудың усыл хәм формаларын үйретеди.

— Б —

БАҒЫНЫҢҚЫ БАЙЛАНЫС — синтаксислик жақтан өз-ара тең болмаған сөз дизбеклериниң яки қоспа гәптің бир-бирине бағынып байланысуы. Сөз дизбеклериниң бағыныңқы сыңары хәм бағындырыушы сыңар бири-бирине бағынып байланысады (салыны түйектесу, жумьсақа қатнау, ашық қауа, тез жүриу, жүресине отырыу, жүзимниң сууы, сааттың бауы), ал бағыныңқылы қоспа гәптің құрамындағы жай гәплер бири екіншисин түсиндирип, бағыныңқылы сыпатқа ийе болады. Вас гәп пенен бағыныңқы сыңары аналитикалық яки синтетикалық усыл менен байланысады: 1. Мұғаллим кирип келуіден, барлық оқушылар орынларына жайласты. (*Т. Қайыпбергенов*) — синтетикалық. 2. Кимниң тарысы писсе, соның тауығы (пақыл) — аналитикалық.

БАҒЫНДЫРЫУШЫ ДӘНЕКЕРЛЕР — қоспа гәптің құрамындағы жай гәплерди бирин екіншисине мәнилик жақтан бағындырыу жолы менен байланыстырады хәм гәпте қолланылуы мәнисине қарай үшке бөлинеди: себеп (*себеби, өйткени, неге десен*), нәтийже (*сонлықтан, сол себепли, сол ушын, соның ушын, нәтийжеде, соның нәтийжесинде*), шәрт (*егер, егер де, онда*).

БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ ҚОСПА ГӘП — бағыныңқылы қоспа гәпті дүзиуши жай гәплер мәнилери өз ара тең болмаған еки ямаса бирнеше предикативлик бирликлердің синтаксислик байланысынан дүзиледи.

Олардың құрамындағы жай гәптер бири екіншісін түсіндіріп, бағыныңқылы сыпатқа ийе болады. Мысалы: Трактор *тоқтамай жүрсе*, жұмыс өнеди (Ә. Тәжимуратов).

БАРЫС СЕПЛИГИ — ис-хәрекеттің бағдарланған объектин, орнын, оның соңғы пунктін билдирип, кимге? неге? сорауларына жууап беретугын хәм гәпте қыя толықлауыш ямаса орын пысықлауыш хызметін атқаратуғын сеплик формасы: *үй-ге, қонақ-қа*.

БАС ГӘП — қоспа синтаксислик пүтиннің (қоспа гәптің) басқа бөлеклерине салыстырғанда бир қанша гәрезсиз болып, басқаларын синтаксислик жақтан бағындыратуғын гәп: Ай *батыш*, *қалың тоғайға қараңғылық шөкти* (Ш. Сейтов).

БАСҚАРЫҰ — сөз дизбеклери арасындағы синтаксислик байланыс. Тийкаргы грамматикалық көрсеткіші барыс, табыс, шығыс, орын сепликлеринің қосымталары (ақыл жастан шығады, қасыл тастан шығады) хәм көмекші сөзлер (қызының тәғдийри *туұралы* қайғырды). Басқарыу еки түрлі: *фейил басқарыу* (оқыудан қайтыу) хәм *атауыш басқарыу* (пая қанттан мазалы) болып келеди.

БАСЛАҰЫШ — гәптің басқа ағзаларынан грамматикалық жақтан гәрезсиз турып, гәптің ким я не хәққында екенлигин билдиретуғын гәптің бас ағзасы. Хәрекеттің ийеси. Мысалы: *Әкем* — асқар тауым, *анам* — кабам.

БАСЛАҰЫШ БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ ҚОСПА ГӘП — баслауыш бағыныңқылы қоспа гәптің құрамындағы бағыныңқылы гәп бас гәптеги қатнаслық сөзден болған баслауыштың мазмунын түсіндіреді. Мысалы: 1. Қазанға *не* түссе, шөмишке *сол* илинеди (нақыл). 2. *Ким* басқаға гөр қазса, орнына өзи түседі (нақыл).

БАЯНЛАҰЫШ — предикативликти билдиретуғын, гәпти дүзіуши тийкаргы бас ағза. Гәпте бет, мәхәл, модальлық, коммуникативлик мақсет баянлауышқа қарап анықланады. Мысалы: Адамлар *келди* — үшінши бет, өткен мәхәл, модаллық мәніси хабарлау. Баянлауыш атауыш баянлауыш хәм *фейил* баянлауыш болып бөлинеди.

БАЯНЛАҰЫШ БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ ҚОСПА ГӘП — баянлауыш бағыныңқылы қоспа гәпте бағыныңқылы гәп бас гәптеги қатнаслық сөзден болған баянлауыштың мазмунын түсіндірип анықлап келеди: Ауылласың *ким болса*, аталасың *сол болады* (нақыл). Атажан атаның сөзи *қандай болса*, минез-құлқы жағынан Турдиев та *сондай адам еди* (Ж. Сейтназаров).

БЕТЛИК АТЛЫҚЛАР — түркий тиллерінде адамларды билдиретуғын атлықларға *ким?* сорауы қойылады. Бул атлықлар бетлик атлықлар делинеди. Мысалы: *оқыушы, бағман, шопан, шыпакер, палжан, қарақалпақ, кесе* хәм т.б. Бетлик атлықлар бирлик хәм көплик санларда бетленеди.

БЕТЛИК ЕМЕС АТЛЫҚЛАР — адамнан басқа тири мақлуқларды хәм жансыз предметлерди билдирип хәм *не?* сорауына жууап беретугын атлықлар бетлик емес атлықлар деп аталады. Олар бетлесу жалғауларын қабылламайды. Мысалы: *пышық, күшик, қой, сыйыр, жой, дийуал, тоғай, кеше, көл, дәрья, суу, көрпе, етик, кесе* хәм т.б.

БЕТЛИК ЕМЕС ФЕЙИЛДЕР — *фейиллик* хәрекетти атама (атауыш *фейил*), *бетли* (көлбетлик *фейил*), қосымша хәрекет (хал *фейил*) сыпатында көрсететуғын хәм *бет*, *сан*, *мейил*, мәхәл формаларына ийе емес *фейил* формалары.

БЕТ — ис-хәрекеттің хәм оның субъектинің сөйлеуши адамға қатнасын билдиретуғын *фейилдің* грамматикалық категориясы. Олар үш бетке тийисли бетленеди: сөйлеуши, тыңлаушы, сөйлесуге қатнаспайтуғын адам яки басқа да предметлер.

БЕТ-САН КАТЕГОРИЯСЫ — ис-хәрекеттің бир бетке, субъектке қатнаслы екенлигин бирлик хәм көплик санды билдиретуғын *фейилдің* грамматикалық категориясы: *келдим* (1-бет, бирлик сан).

БИЛАБИАЛЬ — [лат. *bi* < *bis* — еки, қос + *labialis* — ериң] — қос ериңлик дауыссыз сөзлер: *б, п, м, ұ*.

БИЛАТЕРАЛЛЫҚ — айтылғанда тилдің еки жағынан да хәуа шығып жасалатуғын қапталлық дауыссыз сөз — *л* сөзі.

БИБЛИО — [гр. *biblion* — китап].

БИБЛИОНИМ — [гр. *biblion* — китап + гр. *onoma*, *onuma* — исм, ат, атама] — хәр қандай көркем, илимий, сиясий, диний шығармалардың меншикли атамасы: *қуран, авесто, хәзирги қарақалпақ әдебий тили*.

БИБЛИОФИЛЬ — [гр. *biblion* — китап + *phileo* — сүйемен] — китап жыйнаушы, қадірлеуши, ышқынас.

БИБЛИОГРАФИЯ — [гр. *biblion* — китап + *grapho* — жазаман]

БИЛИНГВИЗМ — [лат. *bi* < *bis* — еки, қос + *lingua* — тил] — еки тиллик (еки тилди жақсы биліу).

БИНАР ОППОЗИЦИЯ — [лат. *binarius* — еки бөлімлі + *oppositio* — қарама-қарсы қойыу] — бирдей еки предметти бири бирине қарама-қарсы қойыу арқалы топарларға жәмлеу. Мәселен, дауыссызлардың жууап-жипішкеліги, яки дауыссызлардың үнлі-үнсизлігине қарай бинар оппозицияланыуы.

БИОЛИНГВИСТИКА — тил арқалы қарым-қатнасты нейро-физиологиялық хәм генетикалық факторлар менен белгиленетуғын биологиялық құбылыс деп изертлейтуғын тил илиминиң тарауы.

БИР ВУЎЫШЛЫ ТҮБИР МОРФЕМАЛАР — оларға полисемия, омонимия құбылыстары тән болады. Мысалы: бас, көз, бел, жүз хәм т.б. (дауыссыз + дауыссыз + дауыссыз).

БИР ДАҰЫСЛЫДАН ИБАРАТ ТҮБИР МОРФЕМАЛАР: *а. о. ө* сеслері таңлақ мәнісінде келе алады. Мысалы: О, маңдайымда парлап жанған шоқ жұлдызым. (Ө.Хожаниязов). А, — деди ол ауырғанына шыдай алмай (Ш.Сейтов).

БИР МӘНИЛИ СӨЗЛЕР — термин сыяқты тек бир урымды билдиретуғын сөзлер: *кислород, жанатай, вольт*.

БИР ТИЛЛИК СӨЗЛИК — бир тил материалдарынан болатуғын сөзлик: түсіндірме сөзлик.

БИРИКТИРИҰШИ ДӘНЕКЕРЛЕР — синтаксислик жақтан тең қатнастағы биргелкили ағзаларды, дизбекли қоспа гәптің бөлеклерин өз-ара байлаңыстырыу үшін қызмет ететуғын көмекши сөз: *хәм, және, тағы, да, де*.

БИРИКТИРИҰШИ ДИЗБЕКЛИ ҚОСПА ГӘП — бириктириуши дизбекли қоспа гәптің бул түри *да/де (та/те)* хәм, *және, тағы, тағы да*, ал сыяқты бириктириуши дәнекерлер арқалы байланысады. Бириктириуши дәнекерлер арқалы байланысқан дизбекли қоспа гәптердиң компонентлери мәнилик жақтан ис-хәрекет, Ұақыялары бир Ұақытлы хәм избе-изли исленген Ұақытлық (мезгиллеслик) қатнастарды билдиреди: Сол Ұақытта жай жанған оттың ушқыны жалынға айналды, ал жалыннан өрт пайда болды (Х.Сейтов).

БИР БАС АҒЗАЛЫ ГӘПТЕР — бир бас ағзалы гәптерде тек бир бас ағза қатнасады. Олар пикирдиң ықшам, түсиникли, анық болыуына тәсир жасайды. Бир бас ағзалы гәптер бас ағзаның қайсы сөз шақабынан болыуына қарай феиил бир бас ағзалы (ийеси белгилі гәп, ийеси белгисіз гәп, ийеси улыұмаласқан гәп, ийесіз гәп) хәм атауыш бир бас ағзалы (атау гәп) гәптер болып бөлинеди.

БИРГЕЛКИЛИ АҒЗАЛАРЫ — гәпте бирдей синтаксислик қызмет аткарып, гәптің бир ағзасына тийисли болған, бир сорауға жууап беретуғын сөз ямаса сөз дизбеклери. Биргелкили ағзалар өз-ара тең дизбеклесин байланысады, ал басқа сөзлер менен бағынысқы байланысады. Биргелкили ағзалар гәптің құрамында келип биргелкили баслауыш (*я өзи, я баласы* уйінде болады), биргелкили баянлауыш (Олар талаасып-тармасын егин егеди, *тәрбиялайды, орып жыйнайды*),

биргелкили толықлауыш (Жұмысты басламастан бұрын *үй-ишиң менен, ағайын туғаным, менен, қоңсы-қобан, менен* ойлас), биргелкили анықлауыш (*Ол орта бойлы, бийдай рең, ат жақлы жигит*), биргелкили пысықлауыш (*Қызыл жасыл болып, алмадай қызарып күн батты*) болып келеди.

БИРИККЕН СӨЗЛЕР — хәр қыйлы мәниге ийе болған еки түбир яки тийкардың тығыз биригиуинен жасалған сөзлер. Синтаксислик байланыстағы сөз дизбеклериниң узақ Ұақыт тұрақты түрде бирге қолланылыуы натийжесінде белбеу, билезик, қолғап (изафет), айтабағар, атқаминер, беташар (басқарыу), бир қатар бириккен жұп сөзлерден ағайын (аға-ини), әүмесер (аума-есер), тәжирар сөзлерден тықтық (тық-тық қус), мыжмыж (мыж-мыж адам), сақсақ (сақ-сақ тышқан), сөз дизбеклерине аффикслордиң қосылыуынан алауызлық (ала ауыз), бесжыллық (бес жыл), пайда болған.

БИРИККЕН АТЛЫҚЛАР — бириккен атлықлар хәр қыйлы мәниге ийе болған еки түбир ямаса тийкардың тығыз биригиуинен жасалады. Мәселен, еки атлықтың биригиуинен (тасбақа, атқулақ, тилхат, өмирбаян, бузау бас, асқатық, баспана), изафетлик байланыстағы сөз дизбеклериниң биригиуинен (отағасы, Хожели), келбетлик пенен атлықтың биригиуинен (алабуға, ақбас, Порлытау, ақсақал, кекжетел, қарабарақ, қарақулақ, қарақалпақ, қызылаяқ), атлық пенен келбетликтің биригиуинен (Халқабат, Мойнақ), сандық пенен атлықтың биригиуинен (Бестөбе, бесбармақ, сегізаяқ, үшбөлек), еликлеуиш пенен атлықтың биригиуинен (гүлдирмама, тауыққус), атлық пенен феиилдиң биригиуинен (орынбасар, жолашар, күнкөрис, демалыс, елгезер), феиил менен феиилдиң биригиуинен (алыпсатар, Барсақалмес, Сақлапберген), гәпте бириккен атлықлардың биринши компоненті сөз өзгертиуши морфемалар менен қолланылады (ай + та + бағар, ат + қа + минер).

БИРИККЕН КЕЛБЕТЛИКТЕР — бир яки хәр қыйлы сөз шақаптарына киретуғын сөзлердиң тығыз биригиуинен жасалып, предметтің хәр түрлі белгилерин билдиретуғын сөзлер. Құрылысы бойынша келбетлик + келбетлик (есерсоқ, әүмесер), келбетлик + атлық (ашкөз, жарымес, жалаңаяқ, қағбас), атлық + атлық (қалемқас, алмабас, суұмурын, тандырбас, желөкпе), атлық + келбетлик (тамақсау, көзашық), атлық + келбетлик феиил (гүдибузар, жанашыр, естыяр, қосжақпас).

БИРИККЕН РӘҰИШТЕР — сөзлердиң биригиуинен жасалған рәуиштер, қоспа рәуиштің басқа түрлерине қарағанда онша өнімли

емес. Олар екі атлық, атлық + келбеттік, санлық, рәуиш (жайнара-хат, баспүкил, аўызекі, таңата, таңертөк), келбеттік + атлық (жалаңаяқ, жалаңбас), санлық + атлық, келбеттік, алмасық, рәуиш (бирқатар, бирнеше, бираз, бирталай, биржола, биротала), рәуиш + жанапай (азғана, азмаз, көшқурын, елеберін), сондай-ақ аўызекі сөйлеу тилинде сол, бул, ол, ана, мына силтеу алмасықларына гейшара көм мәнилі хәм көмекши сөзлердің биригиуінен (ояқта, буяқта, сояқта, булқарада, анақарада, минақарада, булманда, солманда, усыманда) түрінде жасалады.

БИРИККЕН ТОПОНИМЛЕР — лексикалық хәм грамматикалық мәнисі бойынша қосылып, бир объекттің атын билдириуіши сөзлер. Мысалы: Майжап, Тасбөгет, Ханжап, Қамысарық, Қусхана.

БИРИКПЕГЕН ТОПОНИМЛЕР — кемінде екі хәм оған да көп сөзден қуралып, белгили бир объекттің атын билдиретуғын топонимлер. Мысалы: Арал теңизи, Кегейли каналы, Қызкесткен каналы, Дәўкембир көли, Мамийдің даласы.

БИРИКТИРИУІШИ ДӘНЕКЕРЛЕР — синтаксислик жақтан тең қатнастағы биргелкилі ағзаларды, дизбекли қоспа гентің сыңарла-рын өз-ара байланыстырыу үшін хызмет ететуғын көмекши сөзлер: *хәм, хәм де, және, және де, тағы, тағы да, менен, (бенен, пенен) да/де, та/те*. Мысалы: Автобуска жетсе болды, *тағы* маршрутлы таксиге минемен деп қам төме болып жүрме (*М. Нысанов*). *хәм, да/де*, дәнекерлери биргелкилі ағзалардың хәр қайсысының артынан қайта-ланып келиуі арқалы жанапайлық хызметти атқарады: *Жасы хәм, шырайлысы хәм, ийман жүзлеси хәм* сол еді.

БИРЛЕМШИ ХӘМ ЕКИЛЕМШИ АТАМАЛАР — бірлемши атамалар ең дөслепки атамалар. Мәселен, *Бегжап* (жаптың аты), *Қазақдәрья* (дәрьяның аты), екилемши атамалар усы атамалардың екинши бир географиялық объектке көшиуі. Мәселен, *Бегжап* (ауылдың аты), *Қазақдәрья* (елатлы ормның аты).

БОЛЖАУЛЫ КЕЛЕР МӘХӘЛ — ис-хәрәкеттің келеси ўақытта болатуғынын анық билдирмей, оны тек болжау арқалы көрсететуғын фейилдің келер мәхәл формасы: *барарман, келермен*.

БОЛЫМЛЫ ФЕЙИЛ — ис-хәрәкеттің исленгенин, исленип атырғанын ямаса енди исленетуғынын билдиреди. Оның арнауды грамматикалық формасы жоқ. Мәнисі жағынан фейилдің болымсыз формасына қарама-қарсы айтылған барлық фейилдер киреди: *айтты — айтып атыр — айтажак*.

БОЛЫМСЫЗ ФЕЙИЛ — жанапайлық хызметтеги емес, жоқ көмекши сөзлердің дизбеклесиуінен яки — *ма/ — ме, — ба/ — бе, — па/ — пе* аффикслеринің биригиуінен жасалады. Болымсыз форма үш түрли көриниске ийе болады:

1. Тийқарғы фейилге жалғанады: *бармады, көрмеді, айтпады, келмеді, жазбады, көринбеді*.

2. Көмекши фейилге жалғанады: *келе ал + ма + дым, келе қой + ма + ды, сөйлей бер + ме*

3. Екі фейилге де теңдей жалғанады: *жазбай қойма, ислемей жүрме, кетпей қалма*. Бул форма арқалы болымлы форма жасалады: *егилмей қалмайды — егиледи, айтпай қоймайды — айтады*.

БОМБАСТ — хәдден тыс, жүде салтанатлы стиль.

БӨЛШЕК САНЛЫҚЛАР — пүтиннің бөлегин, үлесин билдирип, санақ санлықлардың белгили бир формада дибеклесиуі арқалы екі түрли формада жасалатуғын санлықлар: *бестен төрт, төрттің бири*.

БУЙРЫҚ ГӘПТЕР — тыңлаушыны бир нәрсеге ямаса қандай да бир исти орынлауға бақырыу, қатты буйырыу, жалыныу, тилек, өтиниш, руқсат, мәжбүрлеу, шақырыу, мәсләхәт, кеңес сыяқлы хәр қыйлы мазмунды билдиреди. Мысалы: *Тезирек бар!* (буйырыу).

Тезирек барсаңшы! (мәжбүрлеу).

Маған сөз бериң (өтиниш).

БУЙРЫҚ МЕЙИЛ (ИМПЕРАТИВ) — сөйлеуши тәрәпинен басқа биреуге белгили бир ис-хәрәкетти исләуге буйырыу, хәмир етиу, талап етиу, өтиниу, шақырықты аңлататуғын фейилдің мейил формасы. Мәселен, *-шы/ -ши* жанапайлары қосылып (*тыңла + шы, көр + ши, айт + шы, бар + шы*), *-саң/ -сең* аффиксине *-а/ -ә* жанапай-ларының қосылып (*қой -саң -а, кел -сең -ә*), гейде фейилдің *-ма/ -ме* болымсыз формасына пәт түсип те буйрық мейил жасалады (*исле + ме, сөйле + ме, айт + па, бас + па, басла + ма, кел + ме, тий + ме, ал + ма*).

БУРЫНҒЫ ӨТКЕН МӘХӘЛ — ис-хәрәкеттің көп бурын болып өткенлигин билдиретуғын өткен мәхәл формасы: *оқыған едим, жасаған еди*.

БУСТРОФЕДОН — биринши қатардағы жазыуды солдан оңға қарай, екинши қатарды оңнан солға қарай жазыу усылы.

ВАЛЕНТЛИК — сөзлердің мәнілерінің сай келіуі.

ВАРВАРИЗМ — [гр. *barbarismos* <лат. *varvarius* — келгинди, өзге] — көркем шығармаларға басқа тилден кирген сөзлер, сөз дизбеклери, гәшлер. Варваризм автор дөреткен образды байытыу, сондай-ақ өзге миллет үәкилин яки үрп-әдетлерин, сол миллеттин колоритин көркейтиу үшін қолланылады. Бирақ оны орынсыз қоллана беріуґе болмайды, себеби шығарманың тили шубарланын, көркемлилиги пәсейеди. Варваризмнің түрлери көп. Мәселен: галлицизм (француз тилинен кирген сөзлер), германизм (немис тилинен кирген сөзлер), арабизм (араб тилинен кирген сөзлер), түркизм (түркий тилинен кирген сөзлер) т.б.

ВАРИАНТ — [лат. *varians* <фр. *variante* — өзгериуішең] — 1. Көркем шығарманың бир неше нұсқалары болыуы мүмкин. Оларды бир шығарманың вариантлары деп атайды. Мәселен, «Алпамыс» дәстанының Өгиз жырау, Қыяс жырау вариантлары. 2. Граммат. тил бирликлеринин өзгериуінен пайда болатуғын хәр түрли формалар. Мысалы: аффикслердің варианты, сөзлердің варианты хәм т. б.

ВАРИАНТТЫЛЫҚ — сөйлеуши адамның хәр қыйлы социаллық хәм территориялық өзгешеликлерине қарай, сондай-ақ сөйлеудеги оның хәр түрли жағдайларына байланыслы сөздің хәр қыйлылығы.

ВЕЛЯРИЗАЦИЯ — [лат. *vilum palate* — жумсақ таңлай].

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ — [лат. *verb* — фәйил] — басқа сөз шақанларының фәйилге айланыуы, өтиуі. Мысалы: тәрбиялау (атлықтан), жақсылап (келбетликтен), үшле (санлықтан), русшала (рәуиштен), жарқыра (еликлесуиштен), үхле (таңлақтан) хәм т. б.

ВЕРБОИД — фәйилдің атауышлық формасы.

ВИБРАНТ — [лат. *vibra* — дирилдеуик] — «р» дауыссызы.

ВИБРАЦИЯ — [лат. *vibratio* — дирилдеу, қалтырау].

ВОКАБУЛА — 1. Бир тилге тийисли сөз. 2. Шет тилден ана тилге сөзлик арқалы түсиндирилип берилген сөзлер.

ВОКАЛИЗМ — [лат. *vocalis* — дауыслы сеслер] — тилдеги дауыслы фонемалардың хәммеси, дауыслылар системасы.

ВОКАЛИЗАЦИЯ — 1. Дауыссыздың буын жасау уқышлығына өтиуі, ярный дауыссыздың дауыслыға өтиуі. 2. Семит тиллеринде дауыслылардың айрықша белгилери арқалы аңлатылыуы.

ВОКАТИВ — сөйлеуши тәрспинен тыңлаушының дыққатын аударыу үшін оның атын атап көрсетиуіши сөз ямаса сөз дизбегі.

ВУЛЬГАРИЗМ — [лат. *vulgaris* — әниуайы, жай] — әдебий тилдің өлшеimine сыймайтуғын, әдебий шығармаларда қолланылыуға болмайтуғын турпайы, жат сөзлер. Авторлар шығарма қахарманларының мәдений дәрежесин, олар жасаған орталықтың айырмашылықтарын билдириу үшін қолланады, бирақ вульгаризмлер жөнсиз көп қолланылса, шығарманың көркемлилиги төменлейди. Олар жазыуға көп ноқат пенен бериледи.

ГАЛЛИЦИЗМ — [лат. *gallicus* — галльский] — басқа тиллерге француз тилинен кирген, бирақ ол тиллерге толық ениспеген сөз хәм сөз дизбеклери: мадам, мерси, пардон т. б.

ГАПЛОГРАФИЯ — қатар келген бирдей еки буынының жазыуға қәтелик пенен түсирилип қалыуы. Мысалы: параллелепипед орнына паралепипед.

ГАРМОНИЯ — [гр. *harmonia* — байланыс, үнлеслик].

ГАПЛОЛОГИЯ — [гр. *haplos* — әниуайы + *logos* — сөз, илим] — жасалма сөзлерде қатара келген бирдей еки буынының биреуинин түсип қалыуы: морфофонология — марфонология, минералология — минералогия.

ГӘН — семантикалық, интонациялық пүтинликке ийе болған, тамамланған бир пүтин ойды билдиретуғын синтаксислик бирлик. Ол грамматикалық дүзилисине қарай жай гәп хәм қоспа гәшлерге белинеди.

ГӘП АҒЗАЛАРЫ — белгиле бир синтаксислик қатнастарды билдирип, өз-ара белгиле бир синтаксислик байланыста болатуғын мәниле сөзлер.

ГӘП АҒЗАЛАРЫНЫҢ ОРЫН ТӘРТИБИ — қарақалпақ тилинде баянлауыш гәптин ақырында, баслауыш баянлауыштан алдын, анықлауыш өзи анықлайтуғын сөзден бұрын, ал нысықлауыш пенен толықлауыш өзи байланыслы сөзден бұрын турады. Мысалы: Қубладан жанға жарымлы салқын самал еседі.

ГӘПТИҢ АКТУАЛ БӨЛИНИУИ — контекст яки ситуациядан сөйлеушиге хәм тыңлаушыға мәлим хәм олардың никирине тийкар болған бөлек тема, ал сөйлеуши билдирмекши болған жаңа кабар рема деп аталады. Мысалы: Кемпир апасы ақлықтарына жақсы тәрбия берген. Бул гәште тема: «Кемпир аша», ал рема: «ақлықтарына жақсы тәрбия берген».

Егер орын тәртіби өзгерсе, актуаль ағзаларға да өзгеріс кереді. Мысалы: Ақлықтарына жақсы тәрбия берген кемпир апасы. Бұнда тема: «Ақлықтарына жақсы тәрбия берген», ал рема: «кемпир апасы».

Гәптің актуаль бөлиніуі тек кеңейтілген жай гәптер үшін ғана тән. Ал бір бас ағзадан дүзілген кеңейтілген жай гәптер, тәбиат көриніслерін билдиретурын атау гәптер, толық емес гәптер, сөз-гәптер тема хәм ремаға бөлінбейді. Олар неше сөзден дүзілсе де, коммуникативлік хызметі жағынан рема ұазыйпасын атқарады. Гәптің актуаль бөлиніуін үйреніуі текст дүзіуіде, аударма жасауда, текстлерди редакторлағанда гәптеги сөзлерди ямаса гәптің логикалық ізбе-ізлігін сақлауда теориялық хәм әмелий әхмийетке ийе.

ГӘПТИҢ ЕКИНШИ ДӘРЕЖЕЛИ АҒЗАЛАРЫ — гәптің бас ағзалары менен бағыныңқы байланыста тұрып, олардың мәнісін толықтырыу, анықлау, түсіндириу үшін хызмет ететурын гәп ағзалары: анықлауыш, толықлауыш, пысықлауыш.

ГӘПТИҢ ТҮРЛЕРИ — 1. Гәп құрамындағы предикативліктің санына қарай екіге бөлінеді: 1) жай гәп; 2) қоспа гәп. 2. Гәп коммуникативлік хызметіне қарай үшке бөлінеді: 1) хабар гәп; 2) сорау гәп 3) бұйрық гәп. 3. Эстетикалық хызметіне қарай екіге бөлінеді: 1) эмоциональ гәп; 2) эмоциональ емес яки интеллектуал гәп.

ГЕЗЕКЛЕС ДӘНЕКЕРЛЕР — биргеликли ағзаларды хәм дизбекли қоспа гәптің жай гәптерін өз ара гезеклесіу, алмасыу мәнісінде байланыстыратурын көмекші сөзлер: *ғә, гәқи, гәйде, гәде, базда, биресе, бирде, бир, әри*. Мысалы: Мениң асқанымды балалар қелемейді, *бирде* дузы кем дейді, *бирде* тағы бир нәрсе... (*М.Пызанов*).

ГЕЗЕКЛЕС ДИЗБЕКЛИ ҚОСПА ГӘП — гезеклес дизбекли қоспа гәптің жай гәптерін, гезеклес дәнекерлері байланыстырады. Бұл дәнекерлердің қатнасындағы дизбекли қоспа гәптің құрамындағы жай гәптердің ис-хәрекет, ұақыялары өз-ара гезеклесіп исленгенлікті билдиреди: *Қаяллардың минези өзице белгили ғой иним, гәйде күйеуін күтиуге жанын береді, базда күйеуінен басқа душпаны жоқ* (*Ғ.Сейтназаров*).

ГЕМИНАТА — қос дауыссыз. Сөздің ишинде ямаса екі сөздің шеғарасында келген екі бірдей дауыссыздың келиуі.

ГЕМИНАЦИЯ — [geminate — жуи, қос] — түбір сөздің құрылысындағы дауыссыз сестің қосарланып келиуі: шәккиш, шаққы, шапшат, саррас, хәкке, мәкке, миллет, тонна, миннетдар.

ГЕНЕТИКА — [гр. *genetikos* — шығысы бірдей, тууысқан]. Тууысқан тиллердің семьяларын, группа хәм тармақларын, олардың бири-бирине қатнас хәм байланыслары.

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ТЕРМИН — географиялық объектлерди атап көрсетиуіши сөз. Мысалы, *теңиз, дәрья, көл, қала, тау, төбе, шоққы, атыз, тоғай*. Олар да өз ишинде бир неше топарларға бөлінеді: Ойконимикалық терминлер, агроонимикалық терминлер, оронимикалық терминлер, гидронимикалық терминлер.

ГЕОРТОНИМ + [гр. *eortho* — байрам + гр. *opota, onyта* — исм, ат, атама] — хәр қандай байрам, салтанат, фестиваль атамалары: Жаңа жыл, Наурыз байрамы, Ғәрезсизлик байрамы.

ГЕРМАНИСТИКА — тил илиминің герман тиллерін изертлейтуғын тарауы.

ГЕРМАНИЗМ — басқа тиллерге герман (немец) тилинен кирген, бирақ ол тиллерге толық өнеспеген сөз хәм сөз дизбеги: бартер, маклер, камертон, гроссмейстер.

ГЕТЕРОГРАФИЯ — бир графикалық белги хәр түрлі сөзлерде хәр қыйлы сеслерди аңлататуғын жазыу.

ГЕТЕРОКЛИТИКА — хәр қыйлы өспленетуғын атлық.

ГИБРИД — [гр. *hybris (hybridos)* — қоспақ] — хәр түрлі тиллердің элементлерінен дүзілген сөз. Мысалы: автобус: авто (гр) + бус (лат); моноплан: моно (гр) + план (лат).

ГИБРИД АТАМАЛАР — қоспа топонимлердің құрамындағы компонентлердің түрлі тиллерге тәп болыуы: *Бегдуллаой* (араб + түркий), *Бәкиржарған* (парсы + түркий), *Райкомарна* (рус + түркий).

ГИДРОНИМ — [гр. *hydor* — суу + гр. *opota, onyта* — исм, ат, атама] — тәбийий ямаса инсан тәрәпинен дөретілген хәр қандай суу объектлерінің атамалары. Гидронимлер хәрекетленетуғын суу (дәрья, канал, арна, өзек, жап, салма) ямаса топланатуғын суу (теңиз, көл, хәуиз, қәндек, қудық), жер бстине шыратуғын суу (булақ) объектлердің меншикли атларын үйренетуғын ономастиканың тарауы.

ГИДРОНИМИКАЛЫҚ ТЕРМИНЛЕР — суу объектлерін атап көрсетиуіши терминлер. Мысалы, *теңиз, көл, дәрья, канал, арна, жап, салма, булақ, қудық, хәуиз* хәм т.б.

ГИНГИВАЛЬ — тилдің ушы жоқарғы тистің етіннің шетіне тийіуі арқалы жасалатуғын фонемалар — *т, д, н, л*.

ГИПЕРБОЛА — [гр. *hyperbole* — асыра сүүретлеу, бөрттирип көрсетиу] — көркем әдсбиятта предметти ямаса белгили хәдијсени,

түсиникти, шығарманың қақарманларын хәдден тыс асырып, күшейтип көрсетіуіни стилистикалық фигура.

Гипербола фольклорлық шығармаларда оғада көп қолланылады:

Ақыллы, аұыр минезли,
Жүреги аттың басындай,
Шаққан шақмақ тасындай,
Сәрбиназ сулыұ бар еди («Қырық қыз» дәстанынан).

ГИПЕРДИАЛЕКТЛИК — бир диалекттиң ыызамлылықтарын өз еркинше басқа диалектке тән деп есаплау.

ГИПЕРКОРРЕКТЛИК — надурьс этимологиялық таллаудың салдарынан қақыйқый дурьс форманың (сөздиң) басқаша қәте қолланылып келиуі.

ГИПЕРТЕЗА — бир сести бир буұыннан екнши буұынға өткнзгендей болып көрннетурьн метатеза. *Рус: тарелка <нем: teller.*

ГИПЕРУРБАНИЗМ — көркем сөйлеу мақсетнде күнделнкли сөйлеуден шығып қалған формаларды биле тура қолланылыушылық.

ГИПОКОРИСТИК — 1. Еркелетнұши. 2. Сөйлеуде хәр қыйлы экспрессивлик - қуралларды қолланыу. Мысалы, балаларға тән сөзлерди кнширейтнұ хәм т.б.

ГИПОТАКСИС — [гр. *hupo* — төменги + *taxis* — орналасыу] — бағыныңқылық; бир элементтиң екншиге бағыныушы синтаксислик қатнаста екенлнги.

ГИСТЕРОПРОТЕРОН — сүүретленнұши қубылыстардың логикалық нзбе-нзлннннң бузылыуын көрсетнұши стилистикалық фигура.

ГЛОССА — 1. Сөз. 2. Көбннесе көплек формада, тек белгнли бир тексте бернлген түсннкснз хәм қолланылмайтурьн сөз хәм конструкциялар, сондай-ақ солардың түсннклерн (аұдармасы). 3. Тилдеги сөздиң белгнли бир грамматикалық формада хәм белгнли бир вариантта қолланылыуы. 4. Қолланыу өрнси кең сөзди аз қолланатурьн сөз бенен алмастырыуды билднрнұши стилистикалық фигура. Ат — ырыққыш, тайыншақ — қодық.

ГЛОССАРИЙ — гөнерген ямаса кем қолланылатурьн сөзлерднң түснднрме сөзлнги.

ГЛОССЕМА — 1. Тилдеги мәни аңлатнұшы ең кншкене бнрлек. 2. Лексема.

ГЛОССЕМАТИКА — улыұма тил илимнде тиллерднң структурасының реалы мазмунын есапқа алмай, тек оларды формаль жақтан нзертлеудн талап ететурьн теорня.

ГЛОССОЛАЛИЯ — сөйлеу уқыбы бузылған адамлардың өзлерннше айрықша бнр тилде түснннснұи.

ГЛОТТОГОНИЯ — [гр. *glotta* — тил + *fonos* — пайда болыу, туұылыу] — тилднң келнп шыгыуы хәм раұажланыу мәселелерн менен шуғылланатурьн тил бнлнмнннң тарауы.

ГНОМИКАЛЫҚ — пақыл-мақалларда хәм т.б. хәрекеттн белгнли бнр мәхәлге қатнастырмай сөйлеу, яғннй хәрекет барлық мәхәлге бнрдей: *Ер жнгит ел ушын туұылады, ел ушын өледн.*

ГОВОР — бнр территорияда жасаушы адамлардың сөйлеуине тән болған тил варианты.

ГОДОНИМ — [гр. *godos* — көше + гр. *opota, opuma* — нсм, ат, атама]. қала ншнде жүрнұ, хәрекетленнұге арналған лнннялы объектлер, яғннй көше, үлкен гүзар көшелер (проспект), тар көшелерднң, атлары.

ГОМИЛЕТИКА — днннй үгнт-нәснятларда қолланылатурьн шешенлек сөздиң бнр түрн.

ГӨНЕРГЕН СӨЗЛЕР: тарнйхый сөзлер (тилде қолланыудан шығып қалған предмет, қубылыс, түсннк атамалары: *тас шыра, садақ, гүнде, пазна*) хәм архаизм (орнына жаңа сөз пайда болғанлықтан тилде қолланыудан шығып қалған сөзлер: *тамға — мөр, ләшкер — әскер, туу — байрақ, қәптерек — шөртнама*) болып екнге бөленедн.

ГӨНЕРГЕН ФРАЗЕОЛОГИЯЛАР — тилде қолланыудан шығып қалған фразеологнзмлер: *Дозақ оты харам. Пернштелер салқынын салыу. Өзн өлнмдар, малы патшалық.* Мысалы: *Шайтан әзәзүлднң қурьғынан аман болсақ, бул ойласығымыз бнйнәтнйже болып шыға қоймас (К.Сұлтанов).*

ГРАДАЦИЯ — [лат. *gradatio* — кем-кемнен көтернлнұ, күшейнұ] — гөптәгн бнргелкнли ағзалардың мәннлик жақтан кем-кемнен күшейтнлнп (ямаса пәсейтнлнп) бернлнұи. Мысалы:

Дүнья хәзир *арасатлы, топанлы,*
Огыры хүрейлн, есн алақлы,
Ол қәуи-қәтерлн шөңгел астында,
Қурьк басқан бүлбнлднң уясы яңлы. (*И. Юсупов*).

ГРАММА — [гр. *gramma* — хәрнп].

ГРАММАТИКА — [гр. *grammatike* — хәрнп оқыу хәм жазыу өнерн] — тил илимннң конкрет матерняллық мәннден бөлек сөз өзгертнұ формаларын, сөз днзбегн формаларын хәм гөп тншлерн нзертлейтурьн бөлнмн.

ГРАММАТИКАЛАСЫУ — конкрет лексикалық мазмуннан абстракт мазмунға өтнұ.

ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚУРАЛ – грамматикалық мәнілерді билдиретугын құралдар (аффикстер, көмекші сөздер, орын тәртіп, интонация).

ГРАММАТИКАЛЫҚ МӘНИ – сөздің басқа сөздер менен грамматикалық байланысқа түсіуі нәтижесінде пайда болатугын улыўмаласқан абстракт мәни.

ГРАММАТИКАЛЫҚ МОРФЕМАЛАР – сөзлерге қосылып, басқа сөздер менен байланысына хәм грамматикалық мәнісіне тәсір етиўши морфемалар. Олар сөз өзгертиўши хәм форма жасаўшы морфемалар болып екиге бөлинеди.

ГРАММАТИКАЛЫҚ ЕМЕС МОРФЕМАЛАР — сөзден жаңа мәнидеги сөз жасайтуғын морфемалар. Оларға барлық сөз жасаўшы морфемалар киреди.

ГРАММАТИКАЛЫҚ МӘНИНИҢ АҢЛАТЫЛУҢ УСЫЛЛАРЫ — сөз өзгертиўши хәм форма жасаўшы аффикстердің синтетикалық усылда қосылуы арқалы мәнилер сөзлерге көмекші сөзлердің аналитикалық усылда дизбеклесиўи арқалы сөзлердің жұпласып хәм тәқирарланып келиўи арқалы, сондай-ақ гәптеги сөзлердің орын тәртібинің өзгериўи арқалы грамматикалық мәни билдириледі.

ГРАММАТИКАЛЫҚ НОРМА — грамматикалық нормаға әмел қылуы үшін сол тилдің грамматикалық қағыйдаларын, гәп дүзиў, сөз хәм қосымталар арасындағы қатнас, гәп арзаларының байланысыў жолларын, олардың орын тәртібин жақсы билиў керек.

ГРАММАТИКАЛЫҚ СЕПЛИКЛЕР — синтаксислик хызметі бойынша баслаўшы (атаў сеплиги), анықлаўшы (ийелік сеплиги), туўра толықлаўшы (табыс сеплиги) болып қолланылатугын сеплик формалары.

ГРАММАТИКАЛЫҚ СТИЛИСТИКА — онда сөз жасаў құралларының стильлик өзгешеликтері, сөз формаларының, сөз дизбеклери хәм гәптердің, сөзлердің орын тәртібинің стилстикалық бояўлары, олар арасындағы синонимика, олардың модальлық, эмоциональ-экспрессивлик түс беріўдеги хызметтері үйрениледі.

ГРАММЕМА — грамматикалық дәреженің ең майда бирлиги. Мысал ретінде санлықты (бирлік ямаса көплік), сепликти (барыс, табыс, шығыс), мәхәлди (келер, өткен, хәзирги) көрсетиўге болады. Олардың хәр бири айрықша граммеманы құрайды.

ГРАФ — графеманы ажыратыў белгилеринің бири. Мысалы: «н» хәриби еки тик сызық хәм ярым кесе сызықтан құралады.

ГРАФЕМА — [гр. *graphie* – форма, сүўрет] – жазыў бирлиги. Хәр қандай тилдің жазба вариантында белгили бир сестің жазылуы таңбасы.

ГРАФЕМИКА — жазба тилдеги фонемалардың жазба түрде көрсетилю нызамлықтарын хәм қағыйдаларын үйренетугын тил билимінің тараўы.

ГРАФИКА — [гр. *graphike* – жазыў] — хәр қандай тилдеги сөзлерди аңлатыўшы таңбалардың (хәришлердин) жыйнағы. Араб графикасы, латын графикасы, рус графикасы.

ГРОТЕСК — [итал. *grotta* — жер асты]. Көркем шығармаларда образды шеннен тысқары бөрттирип сүўретлеў құралы. Олар дәстанларда, ертектерде, мифтерде көбирек ушырасады. Гротеск сатира хәм юморға жақын болады.

— F —

ҒАЛАБАЛЫҚ АТЛЫҚЛАР — биргелкили предмет, хәрекет, сана, қубылыс хәм хал-жағдайдың улыўма атамасын билдиретугын атлықлар. Олар семантикалық жақтан улыўмалық мәнидеги адамға, предметтерге, қубылыс-хәдийселерге, тәбиятқа байланыссы атамалардың ғалабалық атын билдиреди: адам, қыз, оқыўшы, студент, балықшы, илимпаз, құс, мектеп, теңиз, тал т.б.

— D —

ДАҒАМЛЫ ХӘЗИРГИ МӘХӘЛ — басланған ис-хәрекеттің хәзирги ўақытта еле дағам етиўин билдиретугын фәйилдің хәзирги мәхәл формасы: Нәкис қаласы күннен-күнге гүлленбекте.

ДАҒАМЛЫ ӨТКЕН МӘХӘЛ — өткен ўақытта исленип атырған, бирақ тамамланбаған хәм еле дағам ететугын хәрекетти билдиретугын фәйилдің өткен мәхәл формасы: *үйретип атыр еди*.

ДАҒЫСЛЫ СЕСЛЕР — сөйлеў арзалары бир-бирине тиймей, иштеги хәўаның еркин, иркинишсиз шығыўынан (вокализм) менен жасалған сеслер (а, ә, о, ө, у, ү, ы, и, е).

ДАҒЫСЛЫЛАР СИНГАРМОНИЗМИ — еки ямаса оннан да көп буўынлы сөзлерде аффикстердеги дағыссылардың түбирдің дағыссы сесине гөрезли болып, соған үнлес болып жалғаныўы: *коше - лер - де - ги*.

ДАҒЫССЫЗ СЕСЛЕР — (КОНСОНАНТИЗМ) — аўыздың азы-көм ашылуы менен сөйлеў арзаларының бир-бирине жақынласыўы

ямаса тийиуинен жасалған сеслер (б, п, д, т, г, к, қ, м, н, ң, в, ф, з, с, ж, ш, ғ, х, ы, л, й, ұ, р, ц, ч).

ДАҰЫССЫЗЛАР СИНГАРМОНИЗМИ — хәр бир бууынның қурылысындағы сеслер ортасындағы және бууындардың шегарасындағы, түбир менен қосымталардың хәм қосымта менен қосымтаның шегарасындағы қоңсылас сеслер ортасындағы үнлеслик.

ДӨНЕКЕРЛЕР — көмекши сөзлердің үлкен бир топарын қурайды. Олар сөз бенен сөздің, сөз топарларының, сондай-ақ қоспа гәптің қурамындағы жай гәптердің араларын байланыстырыу үшін қолланылады. Дәнекерлер морфологиялық қурылысы жағынан үшке бөлинеди: дара дәнекерлер (*я, ямаса, болмаса, да, де, та, те, егер, лекин, себеби, нәтийжеде, онда, хәм, және, ал, ғә, ғәхи*), бириккен дәнекерлер (*бирақ, өйткени, биресе, гәде, бирде*), курамалы дәнекерлер (*сол себепли, сол ушын, соның нәтийжесинде, хәм де, тағы да, сол ушын, сонда да, егер де*). Дәнекерлер гәптеги синтаксистлик хызметине қарай дизбеклеуши (бириктириуши, қарсылас, аұыспалы, гезеклес) дәнекерлер хәм бағындырыушы (себеп, нәтийже, шөрт) дәнекерлер болып екиге бөлинеди.

ДӨНЕКЕРСИЗ ҚОСПА ГӘПТЕР — дәнекерсиз қоспа гәптердің семантикалық дүзилиси қурамындағы жай гәптердің мазмун, интонация, орын тәртіп, лексикалық хәм морфологиялық қуралдардың қатнасы арқалы анықланады. Мысалы: Жумыс питти, хызметкерлер үйлерине қайтты (*К. Мәмбетов*).

ДӘРЕЖЕ КАТЕГОРИЯСЫ — хәркет ийеси менен объект арасындағы хәр қыйлы қатнасты аңлататуғын фейилдің грамматикалық категориясы: түп, өзлик, өзгелик, шериклик, белгисиз дәрежелер.

ДЕ ФЕЙИЛИ — көпшилик жағдайда өзиниң дәслепки мәнисин өзгертип, көмекши сөз ұазыйнасында келеди: деди, дейди, деп, депти, деген, дегендей, дегенше, дейтуғын, дер, дсмес, деуши, десе, дести.

ДЕЗАССИМИЛЯЦИЯ — ассимиляция нызамының бузылыуы.

ДЕЗАФФИКАЦИЯ — жаңа сөз хәм форма жасауда аффикстин жойтылыуы.

ДЕКЛЕМАЦИЯ — көркем тексттің мәнилик, экспрессивлик хәм эмоциялық мазмунын толық беріу үшін хәр қыйлы сөйлеу қуралларын пайдаланыуы.

ДЕКОРРЕЛЯЦИЯ — [лат. *de* — алыу, ажыратыу + *correlatio* — өз-ара байланыс] — сөздеги морфемалардың мугдары сақланған халда олардың мәниси, хызмети хәм өз-ара байланысының өзгериуи. Мысалы: *оны* алмасығын морфемара ажыратыуда *ол* — алмасық +

ны — табыс сеплиги болған, ал соңғы дәуирлерди сөзлерди морфемаларға ажыратыу өзгерген: *о* — алмасық + *ны* — табыс сеплиги.

ДЕКОРРЕЛЯЦИЯ ҚУБЫЛЫСЫ — сөзлердеги морфемалар санының, қатар тәртібинің хәм ажыралыуы ұқышлылығының өзгермей-ақ, тек олардың характери ямаса мәнисинің өзгериуи. Қарақалпақ тилинде кеңислик сепликлери тарийхий рауажланыулар барысында сөз жасаушылық хызметке көшип, түбир морфемаларға қосылып турақласқан хәм рәуиш сөз шақабына өткен. Мысалы: *басқа, зорға, бирге, илажсыздан, бийкареа, гейде, базда, ядтан, бирде* хәм т.б.

ДЕЛАБИЛИЗАЦИЯ — ерин артикуляциясы менен айтылмауы.

ДЕМИНУТИВ [лат. *deminutus* — киширейтиу] — 1. Предметлерди: қызалақ, қиташа, қалташа. 2. Еркелетиу, жақсы көриу мәнисине ийе исм: Азико, Дипонай, Сәке, Естай, Кудеш.

ДЕРИВАТОЛОГИЯ — [гр. *derivatio* + *logos* — илим — дөренди сөзлердің жасалыуы хаққында илим]. Түбир сөзлерден жаңа сөз жасау. Мысалы: *қуда* + *ғай*, *қал* + *дық*, *қаш* + *қын*, *қорқ* + *ақ*, *өл* + *и*, *суу* + *ғар*, *тарийх* + *ый*, *қазақ* + *ы* (*қой*), *өзбек* + *и* (*шапан*), *түркмен* + *и* (*ат*), *тас* + *лақ*, *сын* + *шыл*, *жар* + *ма*, *кес* + *пе*, *сай* + *ын* (*сыйыр*).

ДЕНОТАТ — [лат. *denotare* — белгиленген, аңлатылған] — сөз арқалы аңлатылатуғын зат (предмет). Мысалы: *ауырыу, найқас, сырқай, сырқас, бийтан, қөсте, кесел* сөзлери бир белгиниң (денотат)ғың хәр түрли аталыуы.

ДЕРИВАТОЛОГИЯ — [гр. *derivation* — дөренди + *logos* — илим] — дериватив дәслеп «дәрьядан суу алыу» деген соңынан «түбирден жаңа сөз дөретіу» дегенди билдирген. Мысалы: *суу* — шы, *пахта* — көш, *жау* — ын, *тара* — қ, *өпир* — гиш хәм т.б.

ДЕРИВАЦИЯ — [лат. *derivation* — жасалыу] — тилдеги барлық сөз жасау модельлери бойынша аффикелер жәрдеми менен ямаса деаффиксация усылы менен жаңа сөздің жасалыуы.

ДЕСЕМАНТИЗАЦИЯ — [лат. *de* — айырылыу + гр. *semantikos* — аңлатыушы] — сөздің тийкаргы өз мәнисин жоғалтыуы.

ДЕТЕРМИНАТИВ — идеографиялық жазыуда иероглифлердің мәнилик айырмашылықтарын көрсететуғын қосымша белги; иероглифлик сөзликтеги орнын көрсетиу үшін қолланылады.

ДЕФЕКТИ ГӘП — [лат. *defectus* — жеткиликсиз] — баслауыш ямаса баянлауыштың биреуи түсип қалған, бирақ мәниси бойынша аңғарылатуғын гәп. Мысалы: *Келип кетти* — (ол). Көп болды — (ұақыт).

ДЕФОРМАЦИЯ — [лат. *deformatio* — форманың өзгеріуі] — дәслепки тийкаргы форманың өзгеріп кетиуі.

ДЕШИФРОВКА — шифрлы жазыуды әпиуайы жазыуға айландырыу.

ДЕЭТИМОЛОГИЗАЦИЯ — [лат. *de* — айырылыу + гр. *etymologia* < *etymon* — хақыйқат, сөздің хақыйқый мәніси] — ези келип шыққан түбири менен мәнилик байланысты жоғалтыуы нәтийжесинде сөздің этимологиялық жақтан дәлилленбеуі.

ДИАЛЕКТ — [гр. *dialektos*]. 1. Территориялық хәм социальлық тығыз байланыстың нәтийжесинде қәлиплескен, грамматикалық құрылысында, сөзлик құрамында өз өзгешеликлерине ийе болған тилдің жергиликли варианты. 2. Өз-ара жақын бирнеше говорлардың қосындысы.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯ — [гр. *dialectos* — диалект + *logos* — илим] — тил билиминиди диалектлер менен говорларды (сөйлесимлерди) изертлейтуғын тарауы.

ДИАЛЕКТИЗМЛЕР — 1. Көркем шығармаларда жергиликли колорит ушын қолланылған диалектлик сөзлер. 2. Өдебий тилде ушырасатуғын белгили бир диалектке тийисли фонетикалық, грамматикалық хәм лексикалық өзгешеликлер. Лексикалық диалектизмлер: шалбар — шым, сексеуіл — сазақ. Лексика-фонетикалық диалектизмлер: алдында — әлдиндә, салы — шалы, сорпа — шорпа, сағал — шағал. Семантикалық диалектизмлер — бир диалектте бар сөз екінши диалектте қосымша семантикалық хызметлерин кеңейтеди.

ДИАЛЕКТОГРАФИЯ — [гр. *dialectos* — диалект + *grapho* — жазамаң] — диалектлик өзгешеликлердің хәр қыйлы территорияда тарқалыуын изертлейтуғын диалектология илиминиди бөлими.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫҚ АТЛАС — белгили бир системаға салынған диалектологиялық карталардың жыйнағы. Атластағы изоглосса — бул диалектлик сөзлердің пунктлердеги тарқалыу шеги, қолланылыуы.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫҚ КАРТА — тилдеги диалектлик құбылыслардың таралыу территориясын көрсететуғын карта.

ДИАЛЕКТОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗЛИК — диалектлик сөзлердің мәнісин түсіндиретуғын сөзлик. Мәселен: Сумырай — (сумурай) — бекире тұқымлас балық. Жыртқыш балықлар топарына киреде. Сумырай «киши сумырай», «үлкен сумырай» болып бөлинеди. Үлкенлиги ярым метрден асламырақ болады. Тилимизде «Сумырай

келсе суу қурайды» деген мақал бар. Мақал балыққа байланыслы пайда болған, яғный усы балық табылған көлдің сууы қайтып, қурып қала берген.

ДИАЛЕКТЛИК ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР — көркем шығармада жергиликли колорит ушын қолланылған диалектлик фразеологизм. Мысалы: 1. Жүреги қабызына сыймау — жүреги ханасына сыймау. 2. Қолынан сууы тамған — қолынан өнери тамған. 3. Қыйқасы түршигиу — ети түршигиу. Сондай — ақ иштейи тарылыу, естен талдырыу, шоқпарын үйириу хәм т.б.

ДИАЛОГ — [гр. *dialogos* — сәубет] — еки ямаса бир неше адамның өз-ара сөйлесіуі.

ДИАКРИТИКА — [гр. *diakritikas* — айырыушы] — хәриплер ортасындағы айырыушы белгилер. Мысалы: а — á, о — ó, г — g. Бул хәриплердің соңғыларының үстиниди түртилиуи диакритикалық таңба болып саналады.

ДИАКРИТИКАЛЫҚ БЕЛГИ — [гр. *diakritikos* — ажыратыушы] — хәриплерди бир-биринен ажыратыу ушын хәриплердің төменине, үстинен, ортасынан қойылатуғын шәртли белгилер: қарақалпақ тилиндеги *қ, қ, қ* — хәриплериниди төменине; *г, ө* — хәриплериниди ортасына қойылған белгилер.

ДИАПАЗОН — [гр. *diapason*] — лингвистикалық құбылыстың, оның функцияларының таралыу кеңлиги.

ДИАХРОНИЯ — [гр. *dia* — арқалы + *chronos* — ўақыт] — дүньядағы қәлеген тилдің тарийхый жағынан құрылысы, дүзиліси, оның жағдайы, раўажланыу жоллары хәм бирнеше әсирлер даўамында болған өзгеріслерди илимий жағынан анықлау.

ДИЕРЕЗА — [гр. *diaeresis* — бөлинуу] — 1. Қатар келген еки даўыссыздың ассимиляция яки диссимиляция нәтийжесинде түсин қалыуы. Мысалы: ол жерде — ойсрде, бул жерде — бүйерде, ол жаққа — ояққа, ол ким — огим, ол неси — онес.

ДИЗБЕКЛЕУШИ ДӘНЕКЕРЛЕР — дизбеклеуши дәнекерлер гәптиң биргеликли арзалары менен дизбекли қоспа гәптеги жай гәптерди бир-бири менен тең түрде байланыстырады хәм олардағы хәр түрли мәнилик қатнастарды билдиреди. Дизбеклеуши дәнекерлер контексттеги аңлатқан мәніслик өзгешеликлерине қарай бириктириуши дәнекерлер (*хәм, хәмде, және, және де, тағы, тағы да, менен, (бенен, пенен) да/де, та/те*), қарсылас дәнекерлерге (*бирақ, менен, ал, сонда да, солай да, солай болса да, сөйтсе де, деген менен*), аўысшала дәнекерлер (*я, ямаса, яки, болмаса, я болмаса, яки болмаса,*

не, алле, мейли), гезеклес дәнекерлерге *гә, гәхи, гейде, гәде, базда, биресе, бирде, бир, әри*) болып төрт топтарға бөйнеди.

ДИЗБЕКЛИ БАЙЛАНЫС — дизбекли байланысқа жай гәплердеги тең мәнидеги биргелкили ағзалардың хәм дизбекли қоспа гәплердің қурамындағы жай гәплердің байланысы киреди. Олар дәнекер сөзлер хәм интонация арқалы байланысыуы мүмкин. Мысалы: 1. Ақылбек кишипейил, ақыллы, тил алғыш бала. 2. Ағам үйге қайтып кирди де, мен мектепке кеттим.

ДИЗБЕКЛИ ҚОСПА ГӘП — қоспа гәптің қурамындағы жай гәплердің бир-бирине гәрезсиз, өз-ара тең мәнили байланысқан түри. Дизбекли қоспа гәптің жай гәплери дизбеклеуши дәнекерлер хәм дәнекерлик хызметтеги синтаксислик жанапайлар арқалы байланысады. Мысалы: Шайықтың бул гәпи маған унамады, бирақ үндемедим. (*Т. Қайыпбергенов*). Дизбекли қоспа гәплер байланысыу өзгешелиги хәм олардың қурамындағы жай гәплердің мәнилик қатнастарына қарай: бириктириуши, қарсылас, аұыспалы, гезеклес дизбекли қоспа гәп сыяқлы семантикалық түрлерге бөлинеди. Дизбекли қоспа гәплер грамматикалық қураллардың байланыстырыу өзгешелигине қарай ашық дүзилисли хәм жабық дүзилисли қоспа гәп болып екиге бөлинеди.

ДИКЦИЯ — [лат. *dictio* — айтыу] — сөзлер менен сөзлердің айтылыуы, тил мәдениатының ең әхмийетли элементлериниң бири. Бул әсиресе қосықшылар, оратор, диктор хәм лекторлар ушын айрықша әхмийетке ийе.

ДИЛОГИЯ — сөз мәнисиниң еки ушлылығы.

ДИНАМИКА — бир тилде белгили бир дәуірде пайда болған қубылыстардың сол тилдеги оннан бурынғы хәм соңғы қубылыстар менен және басқа да тиллер менен байланыста алып қаралыуы.

ДИНАМИКАЛЫҚ ПӘТ — сөздеги сөзлердің күши арқалы оны бууынға бөлиу халаты найда болады. Өзбек, парсы тиллери сондай пәтке ийе.

ДИРИЛДЕУИК ДАҰЫССЫЗ — аұыз қууыслығындағы хаұа ағымының күшинен тилдің дирилдеуи менен жасалған «р» сонор даұыссызы.

ДИСГАРМОНИЯ — үнлеслик ызыамының бузылыуы.

ДИССИМИЛЯЦИЯ — [лат. *dissimilis* — усамау, сәйкеслеспеу] — артикуляциялық жақтан бирдей ямаса уқсас болған еки сестин хәр қыйлы сөзлерге ямаса аз дәрежеде уқсас болған еки сеске

айланыуы: *таңлай* — *таңнай*, *гүмбез* — *гүйбез*, *трамвай* — *транвай*, *душпан* — *душман*, *таң атты* — *таң атды* хәм т.б.

ДИСТАНТ — [лат. *distantia* — аралық] — тил бирликлериниң бир-биринен қашықлықта жайласыуы. Мысалы: *Кәрим бала алтыншы классты «мақтау қағаз» бенен пимкерди. (К.Султанов)*. Бунда баслауыш пенен баянлауыштың дистантлы жағдайы.

ДИСФЕМИЗМ — грекше сөз, турпайы деген мәни билдиреди. Бул сөз какофемизм сөзи менен синоним. Әшиуайы, сыпайы сөзлерди қонал, турпайы, айтыудан келип шыққан сөзлерди какофемизмлер деп атайды. Мысалы: *отыр-омал*, *жат-жабыс*, *тамақ-жутым* т.б.

ДИВЕРЕСИЯ — [лат. *divergere* — айырмашылық, қарама-қарсылық].

ДИКТАНТ — [нем. *diktat* < лат. *dictatus*] — оқыушылардың жазыу уқышлылығын арттырыу хәм тилди терең өзлестиреуине бағдарланған жазба жұмыстың түри.

ДИКТОФОН — сөйлеген сөзди пластинкаға жазып алатуғын хәм оны қайтадан еситтиретуғын әсбап.

ДИФТОНГ — [гр. *di* — еки + *phthongos* — сес, дауыс] — қосарлы сөзлер: *я, е, ю*. Еки сестин өз-ара биригип, бир бууын жасауы. Бундай дауысшылардың бири толық, екіншиси қысқа болады. (ашық дифтонг, туйық дифтонг).

ДИФТОНГОИД — екінши бир сестин әлементи қосылып айтылатуғын дифтонгке жақын дауысшы: *өмир* (*ü* + *өмир*), *ерлик* (*ü* + *ерлик*).

ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ — [лат. *differe* — тарқалыу, өзгешелениу] — тил бирликлериниң формасы, мәниси, жасалыуы хәм т.б. тәреншери бойынша өз-ара ажыралыуы, өзгешелениуи.

ДОМИНАНТА — [лат. *dominans, dominantis* — хәким] — синонимлик қатардағы сөзлер ушын улыұмалық мәниге ийе болған бас сөз. Мысалы: *диңкесиз, димарсыз, күшсиз, қарыұсыз* сөзлер ушын хәлсиз сөзи доминанта болады.

ДОРСАЛЬ — [лат. *doratum* — арқа] — тилдің алдыңғы бөлими я жоқары тислерге, я альвеолға тирелиуи мүмкин. Мысалы: «з, с» дауыссыз сөзлери.

ДӨРЕНДИ ЕМЕС ТИЙКАР — бөлинбейтуғын бир бөлектен, яғни түбир морфемадан туратуғын тийкар: *бала, тау, терек, бес, үш* хәм т.б.

ДӨРЕНДИ СӨЗ — сөз жасалыуы усуллары арқалы жасалған, жаңа мәниге ийе болған сөз: *сүйрет-ши, өн-им* т.б.

ДӨРЕНДИ ТИЙКАР — курамында кеминде бир сөз жасаушы ямаса форма жасаушы морфемалары бар тийкар: *айтыс, баслык, басшы, таслак, китапша* хэм т.б.

ДӨРЕНДИ ТОПОНИМЛЕР — сөз жасаушы аффикслердин (топоформантлар) қатнасында жасалған топонимлер: *Дийханабад, Кегейли, Ташкент* хэм т.б.

ДӨРЕТИЎШИ ТИЙКАР — жаңадан жасалған дөрэнди сөздин тийкары. Мәселен, *тигиншилик* сөзиниң дөретиўши тийкары *тигинши*, ал тигинши сөзиниң дөретиўши тийкары *тик*.

ДРИМОНИМ — [гр. *drymos* — емен тереги, тоғай + гр. *опота, олута* — исм, ат, атама] — тоғай, тоғайлық орынлардың меншикли атамасы: *Бадай тоғай, Бекбай тоғай*.

ДРОМОНИМЛЕР — [гр. *dromos* — жол + гр. *опота, олута* — исм, ат, атама] — хәр қандай қатнас жолларының (жер үсти, жер асты, суў үсти, суў асты, ҳаўа жоллары) меншикли атлары: *Уллы Жипек жолы, Шымбай жол, Ташкент — Қоңырат темир жолы*.

— Е —

ЕЗИЎЛИК ДАЎЫСЛЫЛАР — еринниң езиўликке қарай созылыўы нәтийжесинде жасалған даўислылар: *а, ә, ы, и, е*.

ЕРИНЛИК ДАЎЫСЛЫЛАР — еки еринниң алдыға қарай созылыўы нәтийжесинде жасалған даўислылар, олар езиўлик даўислыларға қарама-қарсы қойылады: *о, ө, у, ү*.

ЕРИНЛИК ДАЎЫССЫЗЛАР — астыңғы еринниң үстинги ерин ямаса тислер менен жақынласыўынан жасалған даўиссыз сеслер (*б, п, м, ғ, в, ф*).

ЕРИНЛИК СЕСЛЕР (ЛАБИАЛЬ) — еринлердин жәрдеми менен жасалатуғын сеслер. Еринлик даўислылар (*о, ө, у, ү*). Еринлик даўиссызлар (*б, п, м, ғ, в, ф*).

ЕРИНЛИК — ТИСЛИК СЕСЛЕР (лабиаль — денталь) — жоқарғы тислер менен төменги еринниң жақынласыўынан жасалған даўиссыз сеслер (*в, ф*).

ЕЛЕСЛЕЎШИ АТАЎ ГӘПЛЕР ўақыя, хәдийсени елеслеп көрсетеди: *О — ой, дүнья — ай! Ех, өткен өмирик!*

ЕЛИКЛЕЎИШ — адамлардың, хайўанлар, қуслар хэм жансыз предметлердин еркили хэм ерксиз шыққан хәр қыйлы сеслерин хэм қозғалыс көринислерин еликлеп көрсететуғын сөзлер. Еликлеўиш мәнили сөз шақапларына да, көмекши сөз шақапларына да кирмейди,

олар сепленбейди, бетленбейди, басқа сөз шақапларынан жасалмайды. Еликлеўишлер қурылысы бойынша дара (дүжк, жарқ, паңқ, гаңғыр), текирар (сыпсың-сыпсың, ғарқ-ғарқ-ғарқ), жуп (алба-далба, габыр-ғубыр) еликлеўиш болып белинеди. Еликлеўиш сөзлер мәниси бойынша сеске еликлеўиш (*ғашыр-ғашыр, шүйик-шүйик*) хэм көриниске еликлеўиш (*зоңқ, жымың-жымың*) болып еки топарға белинеди.

ЕКИ СЫҢАРЛЫ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ: курамында тек еки мәнили сөз болады: *бойшақ қыз, жоталы жигит*.

ЕРКИН СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ — өзиниң бөлеклерине еркин ажыра алатуғын сөз дизбегі, оның сынарлары өзлериниң лексикалық мәнилерин сақлап қалады. Мысалы: оқыўшылардың хэммеси (атлық, алмасық), тез жүрди (рәўиш, фейил), ғашыр-ғашыр тиследі (еликлеўиш, фейил), отырғанлардың екеўи (келбетлик фейил, санлық), қушақласып көристи (хал фейил, фейил).

ЕРКИН ТИЙКАР — тийкаргы түбир морфема болып, бөлек турып та, дөрэнди сөзлердин курамында да қолланыла беретуғын сөз бөлегі: *жаз-ыў, жаз-ыўшы*.

— Ж —

ЖАВЫСЫҢҚЫ ДАЎЫССЫЗЛАР — хәрекетшен сөйлеў ағзаларының хәрекет етпейтуғын сөйлеў ағзаларына жабысыўы хэм саңлақ қалыўы арқалы ҳаўаның сыртқа шығыўынан жасалады. Олар: *б, п, д, т, г, к, қ, м, н, ң, ц, ч* (12)

ЖАБЫҚ ДҮЗИЛИСЛИ ДИЗБЕКЛИ ҚОСПА ГӘП — дизбекли қоспа гәптиң курамындағы жай гәплердин қатарын жаңа гәплер қосып кеңейтиўге болмайтуғын қоспа гәплер. Мысалы: Бул иске қалай кирисиў керек екепи өзине түсиникли, сонда да ақырғы сөз хаткердики (*Ө. Айжанов*).

ЖАЗБА ТИЛ — 1. Ертеден киятырған жазба дәстүрге ийе тил. 2. Хәр қыйлы жазба әдебиятларға тән тил.

ЖАЗЫЎ (ГРАФИКА) — сөзлерди жазыўда қолланылатуғын графикалық белгилер ямаса хәриплер ҳаққындағы белим, онда шәртли таңбалар, олардың тилдеги сеслерге қатнаслы, бир-бирине сәйкес келиўи де қарастырылады.

ЖАЙ ГӘП — дүзилиси жағынан бир ямаса бир неше сөзлердин предикативликке ийе болып келиўинен дүзилип, қарым-қатнаслық хызмети бойынша белгили бир пикир тыянақлылығына ийе болған

ўақия, ҳадейселерди хабарлайды: Күн жылыды. Тереклердин жапырақлары бөрте баслады.

ЖАЙ ДӘРЕЖЕ — предмет ямаса ис-ҳәрәкеттиң сынын басқа предмет ямаса ис-ҳәрәкетлердиң сондай сынына байланыссыз көрсететуғын келбетлик хәм рәуишлердиң дәреже формасы: *үлкен, тез*.

ЖАЙ ТИЙКАР — тек бир морфемаға ийе сөздиң бөлги: *терек — лик, бала — ша*.

ЖАЛҒАҰ — сөздиң ақырында турып, морфология — синтаксислик қатнастарды аңлататуғын морфема. Беллик жалғау. Сеплик жалғауы. Тартым жалғауы.

ЖАЛҒАН ДИФТОНГ — буўын жасай алатуғын хәм буўын жасай алмайтуғын даўыслылардың дизбеклесиўинен жасалған дифтонг: *сой — соя бериў, қой — қоя бер*.

ЖАҚЫН ӨТКЕН МӘХӘЛ — ис-ҳәрәкеттиң басқа бир ҳәрәкеттиң алдында жақын арада болып өткенин ямаса оның сөйлеў уақтынан сәл бурынырақ болып өткенин көрсететуғын феилдиң өткен мәхәл формасы: ол әңгимесин тағы *баслап еди*, бирақ хәш ким тыңламады.

ЖАНАПАЙЛАР — морфологиялық жақтан өзгермейтуғын, анық лексикалық мәни аңлатпайтуғын дара көмекши сөзлердиң бир түри. Олар сөзге, сөз дизбеклерине, ал гейде пүтин гәпке хәр түрли қосымша мәни береді. Жанапайлар шығысы жағынан түпкиликли (*тек, ай, а, э, гана, да, дә, ше, шы, ши, өс, түје, ап, қап, күпә*) хәм басқа сөз шақапларынан қалипдескен (*ең, жүдә, дым, сыррас, мисли, бир, гой, те, хәм да, де*) жанапайлар болып бөлинеди. Жанапайлар дүзилиси жағынан дара (*гой, эне, мине, наятий, гилқий*) хәм қурамлы (*тек гана, ең аса, жүдә хәм*) жанапайлар болып бөлинеди.

ЖАНЛАНДЫРЫҰ — тилдиң көркемлеў қуралы. Ол арқалы жансыз предмет хәм абстракт түсиниклер адамларға тән болған қасийетлерге, белгилерге ийе болады. Мысалы:

Жулдыз зуўлап жулдызды қуўар.

Жулдыз ақса, жулдызлар туўар (И.Юсупов).

ЖАНР — [фр. genre — түр]. 1. Көркем әдебият шығармаларының бир шақабы. 2. Белгили жардайда, қолланыў мақсетине байланыслы болған сөйлеў түри.

ЖАРҒОН — [фр. jargon — бузылған тил] — тармақланыў, сөйлесим. Белгили бир топарларға ғана түсиникли болған жасалма тил. Ондағы пикирлер, түсиниклер жумбақластырылып, басқалар

ушын түсиниў қыйын болады. Мәселен, урылар жаргоны, әскерий жаргон, спортшылар жаргоны. Мысалы: *ақ шай* — нәшебент ишиўшилер арасында арақ мәнисин билдиреди. Сондай-ақ *үйин көтерил кетиў* — үйин тонап кетиў, *отырып келиў* — тюрьмада болыў мәнилери билдиреди. Бирақ жаргонлар барлық уақытта жағымсыз экспрессивлик мәниге ийе бола бермейди.

ЖАРҒОНИЗМ — көркем шығармада айырым стилистикалық мақсетте қолланылатуғын сөз ямаса дүзилмелер.

ЖӘМЛЕҰШИ АТЛЫҚЛАР — бирлик санда турып, биргелики предметлердиң топарын, жыйынтығын билдириўши атлықлар. Мысалы: халық, ел, мал, адамзат, машина, есимлик, пада, қурт — қумырысқа, кийим-кеншек хәм т.б.

ЖӘМЛЕҰ АЛМАСЫҚЛАРЫ — қандай да бир предметлерди, олардың белгилерин ямаса қубылыстарды белгили муғдарда улыўмаластырып, жыйнақлап, топлап көрсететуғын алмасықлар: *барлық, гүллән, дуйым, жәми, хәмме т.б.*

ЖЕКЕ ФОНЕТИКА — жеке фонетика жеке тилдиң сеслик дүзилиси сол жеке тилдиң фонетикасында үйрениледи. Ол тарийхый, салыстырмалы, сышатлама фонетика болып үшке бөлинеди.

ЖЕКЕ ЛЕКСИКОЛОГИЯ — жеке лексикология диахрониялық хәм синхрониялық болып екиге бөлинеди.

ЖИҢИШКЕ ДАҰЫСЛЫЛАР — тил ушының аз ғана алға қарай созылып, оның үстиниң төмендеўинен жасалатуғын даўыслылары: *ә, е, ө, ү, и*.

ЖИҢИШКЕ ДАҰЫССЫЗЛАР — тилдиң артқы бөлиминиң жумсақ таңлайға жабысыўы хәм кейинен бирден ажыралыўы арқалы жасалатуғын тил арты даўыссызлары: *к, г*.

ЖУП СӨЗЛЕР — еки гейде үш сөздиң жупласыўынан жасалады. Мысалы: шәйнек-кесе, гелле-бас-сыйрақ, бир-еки-үш, қатын-бала-шаға хәм т.б. Сөзлердиң жупласыўы ушын жуп сөз сыңарларының екеўи де бир-бирине мәнилик қатнаста, семантикалық жақтан сәйкеслениўи, семантика-фонетикалық жақтан ықшамласыўы, морфологиялық жақтан биргеликли, синтаксислик тең хуқықлы болыўы, грамматикалық жақтан сәйкеслениўи керек. Мәселен, әкешене, өткен-кеткен, жүрис-турыс жуп сөзлеринде рифма, жәбир-жапа, қәде-қәўмет, саз-сәўбет жуп сөзлеринде аллитерация, таў-тас, ашық-айдын, ыбыр-жыбыр жуп сөзлеринде ассонанс хәм диссонанс қубылыстары керинеди. Компонентлериниң семантикасына қарай жуп сөзлер 3 түрге бөлинеди: еки компоненти де лексикалық

мәниге ийе жуп сөздер (*ақыл-ой, жаман-жақсы, гәп-сөз*), бір компоненти лексикалық мәниге ийе болмаған жуп сөздер (*емин-еркин, ұас-ұайран, қоңсы-қоба, жөн-жосақ, нан-пан, шай-пай*), екі компоненти де мәниге ийе болмаған жуп сөздер (*ара-тура, мең-зең, ләм-лим*).

ЖУП АТЛЫҚЛАР — жуп атлықтардың компоненттері өз-ара байланыста болып, олар улығымаластырыу, жыйнақлау мәнилеріне ийе болады. Олар бір сөз шақабынан болады. Мәселен, мәнісі бойынша жақын (*шәйнек-кесе, гәп-сөз, құрал-жарақ, қой-ешки, жүрек-бауыр, хәйле-хәрем, көл-дәрәя*), синоним сөздер (*ар-намыс, ууайым-қайғы, ел-халық*), антоним сөздер (*сорау-жууап, дос-душпан, аржақ-бержақ, алды-арты*), бір компоненти мәниге ийе емес (*пәндиу-нәсият, үрп-әдет, қоңсы-қоба, хабар-атар, жөн-жосақ, бала-шаға, бәле-мәтер, келин-келшик*), екі компоненти де мәниге ийе емес (*пат-сат, уиқыш-шуйқыш, малпақ-салпақ*), гейде жуп атлықтар басқа тиллерден кирген сөзлерден де болады: *заң-закон, есап-шот*.

ЖУП КЕЛБЕТЛИКТЕР — жуп келбетликтер предметтің белгилерін хәр тәрәплеме жууымақластырып сыпатлап көрсетеди. Олардың компоненттері көпшилик жағдайда бір-бирине антоним болып келеди. Мәселен, екі сапалық келбетлик (*жақсы-жаман, аман-есен*), екі қатнасылық келбетлик (*илгерили-кейинли, уйқылы-ояу, азлы-көпди*), бір компоненти түсинексиз жуп келбетлик (*жарлы — жақыбай, майда-шүйде, узын-шубай*), екі компоненти де мәниге ийе емес жуп келбетлик (*айқуш-уйқыш, шым-шытырық*).

ЖУП РӘҰИШЛЕР — рәуишлердің қабатланып, жупласыуынан жуп рәуишлер жасалады: екі сыңары да лексикалық мәниге ийе сөзлерден (*әсте-әсте, ұақты-ұақты, жаңа-жаңа, күнбе-күн, қурыдан-қуры, бостан-босқа, күннен-күнге, ашықтан-ашық, жылдан-жылға қысы-жазы, ашық-жарық, жол-жөнекей, ойнап-күлип, астын-үстин, жан-жағына*), бір сыңары лексикалық мәниге ийе, екіншиси мәниге ийе емес (*тып-тыныш, емин-еркин, узын-шубай, ара-тура, көре-сала, кире-сала, келе-сала*), екі сыңары да лексикалық мәниге ийе емес (*апыл-тапыл, габыр-гүбир, анда-санда, тым-тырыс, егил тегил, пыт-шыт, ыбыр-жыбыр*).

ЖУП ТОПОНИМЛЕР — қабатланып, жупласып жасалған хәм белгилі бір объектінің атын аңлатуышы топонимлер: *Петро-Александровск қаласы, Нөкис-Шымбай жолы, Шаржай-Қоңырат темір жолы, Барса-келмес көлі*.

ЖУП КЕРЛЕСИҰ — сөз дизбектері арасындағы синтаксислик байланыс. Оның компоненттері арасында хеш қандай қосымталары болмайды. Оларды байланыстырып турған интонация хәм орын тәртіп: *тас жай, жүн гезлеме, тез ислеу, айтылған сөз*.

ЖУҰАН ДАҰЫСЛЫЛАР — тил ушының артқа қарай тартылып, үстинің сәл-пәл көтерілиуінен жасалған дауыссызлар: *а, о, ы, у*.

ЖУҰЫСЫҢҚЫ ДАҰЫССЫЗЛАР — хәрекетшең сөйлеу арзалары толық жабыспай, жақынласыуы нәтижесинде араларында саңлақ қалдырып, сол саңлақтан хәуа ағымы өтиу арқалы пайда болған шәуқымнан жасалған сөздер: *в, ф, з, с, ж, ш, г, х, қ, ұ, л, й, р*.

ЖЫЛЫСЫҰ ҚУБЫЛЫСЫ — сөзлердің құрамындағы морфемалардың ажыралыу шегарасы өзгериске ушырап, бір морфеманың айырым элементинің екінши морфемаға өтиу қубылысы: *булар — булар*. Ондағы — *лар* морфемасының биринши элементи тийкарынан түбирге тийисли, бирақ олар енди аффикслик морфемаға өтип кеткен.

ЖЫЛЫСЫҰ ЯМАСА ҚАЙТА ВӨЛИНИҰ ҚУБЫЛЫСЫ — морфемалар шегарасында қабатласқан сөзлердің бір морфемадан екінши морфемаға өтип кетип, қайта бөлиниуі ямаса сөзлердің рауажланыуында олардың құрамындағы морфемалардың ажыралыу шегарасының өзгеріу қубылысы: *дост — дос — ты*.

ЖЫНЫСТЫ БИЛДИРИҰШИ АТЛЫҚЛАР — бундай атлықтар лексикалық-семантикалық (аға, абысын, бийкеш, қәйин), морфологиялық (*қуда-қудағай, құдиша, шайыра-шайыр*), синтаксислик (*ер адам, қыз бала, ер бала*) усыллар арқалы жасалады. Айырым үй-хәйуанларын хәм қуслардың атамаларын билдиретуғын атлықтар да жыныслық жубайларына ийе болып келеди: *айғыр-бийе, қой-қошқар, ешки-теке, қораз-мәкен*.

ЖЫЙНАҚЛАҰ САҢЛЫҚЛАРЫ — предмет яки қубылыстың санын жыйнақлап, -ау// -еу аффикси арқалы жасалатуғын саңлықтар: *биреу, жетеу*.

— 3 —

ЗАТЛЫҚ АТЛЫҚЛАР — құрамы, дүзиліси жағынан биргелкили, бирақ айырым бөлшектерге бөлилетуғын предметтерди билдиретуғын ғалабалық атлықтардың айрықша топары. Мысалы: *дуз, май, қант, бийдай, көмир, пахта, салы хәм т.б.*

ЗООНИМЛЕР — [гр. *зоо* — хәйуан + гр. *онома, онума* — исм, ат, атама] — ономастиканың үй хәм жабайы хәйуанатлар дүньясына киретуғын мақлуқлардың меншикли атамаларының лексикалық

курамын, семантикалық өзгешеліктерін, грамматикалық құрылысын үйренетұғын тарауы: ақтөс, алабай, ақтырнақ, қутлыаяқ, байшубар хәм т.б.

ЗООТОПОНИМ — хайуанатлардың атамаларына байланысты топонимдер. Мысалы: *Түлкі атау, Қояншор, Бақалыжап, Бирқазанкөл, Қуылыкөл* хәм т.б.

— И —

ИДЕОГРАФИЯ — [гр. *idea* — түсиник + *grapho* — жазу] — бул жазу пиктографиялық жазудан кейін, сеслик жазудан алдын қәлиплескен. Онда таңбалар түсиниклердің символы, шәртли белгиси ретинде жумсалады. Идеографиялық таңбаларды түсиниу ушын ол хәққинда алдын-ала мағлыұматқа ийе болу керек. Мәселен математикалық цифрлар (0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, +, =, —, ! хәм т.б.) дүнья жүзи тиллеринде бирдей қабылланған.

ИДЕОГРАФИЯЛЫҚ СИНОНИМЛЕР — бириниң орнына екинши си қолланыла беретұғын синонимлер: геүгим, ымырт, иңир. Мысалы:

Жәнсиз қырық күн қайғы, уғайым шеккенен,
Денсаулықта бир күн шадлық жақсырақ (*Бердақ*).

ИДЕОГРАММА — [гр. идеяны аңлатыушы жазба таңба] — тилдеги айырым сеслерди емес, тутас уғымды билдиретұғын жазу белгиси. Идеограмма — идеяны аңлатыушы жазба таңба — символ.

ИДИОЛЕКТ — бир адамның тилиндеги индивидуаль өзгешеліклердің жыйынтығы, тилдің индивидуаль түри.

ИДИОМА — [гр. *idioma* — өзгелик, айрықшалық] — бир тилден екинши тилге сөзбе-сөз аударуға келе бермейтұғын, сөзлерин бир-биринен ажыратуға болмайтұғын, сол тилге ғана тән сөз бирикпелери. Мысалы: «Жәлкеннің шуқыры көрсин», «Гүзе мойын, тандыр бас», «Асықпаған арбалы қоянға жетеди» сыяқлы дизбеклер басқа тилге аударылғанда бундай тәсирли мәни бермейди, яғни өзиниң синтаксислик хәм семантикалық құрылысы бойынша усы тилдің спецификалық, қайталанбас өзгешеліктерин көрсететұғын гәллер.

ИДЕОНИМ — [гр. *idea* — түсиник + гр. *оюома, оюута* — исм, ат, атама] — тарийхий шығармалар, хужжетлер, жазба естеликлердің меншикли аты. Мысалы: Орхон-Енисей жазба естеликтери, Тоныкөк естелиги, Уйғыр жазуы.

ИЕРАРХИЯ — [гр. *hierarchia*] — ең жоқарыдан ең төменги кишкене бөлеклерге шекем басқын тәризли болып жайласқан тил бөлекшелери. Мысалы: гәп — сөз — морфема — сес.

ИЕРОГЛИФ — [гр. *hieroglyphoi* — караматлы жазу, хат] — тутас уғымды билдиретұғын сүўретли жазу белгиси, гейде фонетикалық алфавит белгилери менен де аралас қолланылады. Мыср, қытай, япон, тибет иероглифтери.

ИЗАФЕТ (үйлесиу) — араб, парсы хәм түркий тиллердеги анықлауыш пенен оның кейнинен келген анықланыушы сөз арасындағы синтаксислик байланыстың бир түри. Тийкарғы грамматикалық көрсеткиши ийелик сеплигиниң формасы хәм тартым қосымтасы: суўдың ағысы, теректиң жапырағы. Ийелик сеплигиниң қосымтасы жалғаныуы яки жалғанбауы арасында мәнилик парық болады: ауылдың адамлары (белгили бир ауылдың адамлары), ауыл адамлары (улыұмалық мәниде). Изафетлик байланыста турған сөз дизбектериниң арасына басқа сөз дизбеклесип те келеди: Кемпирдин ерке баласы.

ИЗБЕ-ИЗ БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ ҚОСПА ГӘП — бағыныңқы гәплери бир-бирине гәрезли болып, бирин-бири сынатлап, избе-из бағыныу жолы менен бас гәпке байланысады: Сәўирдин самалы есип, жаптың музалары ерип, тереклер бөртсе де, суўық қыстың қазары толық кетип бәхәр паслы болып кете қойған жоқ еди (*Ә. Шамуратов*).

ИЗОГЛОССА — [гр. *isos* — уқсас, бирдей + *glossa* — тил, сөйлеу] — лингвистикалық қартада тил өзгешеліктериниң территориялық тарауларын көрсететұғын сызық.

ИЗОЛЯЦИЯ — [фр. *isolation* — айыру, оңашалау] — 1. Өз өнимтилигин жоғалтып, сөздің идиомалық қәсийетке ийе болуы. 2. Белгили бир лексеманың, айырым сөз формасының басқа сөз шақабына өтиуи.

ИЗОФОНА — белгили бир сестің ямаса гейпара бир сеслердің территориялық таралуын көрсететұғын изоглосса.

ИЙЕЛИК СЕПЛИГИ — тийислилик мәнисин, бир предметтин екинши предметке тийисли екенин, оның ийесин билдирип, кимнің? ненің? деген сорауларға жууап берип, гәпте анықлауыш хызметин атқаратұғын сеплик формасы.

ИЙЕСИ БЕЛГИСИЗ ГӘП — ийеси белгисиз гәплерде де баслауыш қолланылмайды. Ис-хәрекеттиң ийеси анық болмай, баянлауышы анық мейилдің 3-бет формасы арқалы билдириледі. Ис-хәрекеттиң ийесине анық дыққат аударылмайды: Он жылдан берли мектепте ислейди.

ИЙЕСИ УЛЫҰМАЛАСҚАН ГӘПТЕР — ийеси улыұмаласқан гәплердің баянлауышы гәптің ийесин көрсетип турса да, ис-хәрекет белгили бир бетке емес, ал көшшиликке қарата айтылады. Олар кәбинесе нақыл-мақалларда қолланылады: Үйиңе келгенде, үйдей

өкпеңди айтна. Ийеси улыўмаласқан гәплер шақырық, сүренлерде қолланылады. Гәптің мазмуны көпшиликке үш бетке теңдей тийисли болып келеди: Елим деп, журтым деп жанып жасаң!

ИЙЕСИЗ ГӘПТЕР — *ийесиз гәплердің баслауышы жоқ, оны баянлауыш арқалы да тауып қойыуға да болмайды, зәурлиги де сезилмейди. Мысаллар: Әдепсизлик ислеўге бола ма?! Таң атты. Шақмақ шақты. Жаны шықты. Уйқысы келди. Көргиси келди. Жумысты өз ўақтында баслау керек. Жумысты қайта ислеўге туўра келди. Сизге жақсы. Айтыўға аңсат.*

ИЙЕСИ БЕЛГИЛИ ГӘП — ийеси белгили гәплерде баслауыш қолланылмайды, лекин баянлауыштың қайсы бетте, санда турығына қарай баслауыш белгили болып турады: 1. *Айыла қарай киятырман.* 2. *Айтқанларымды түсинип атырсаң ба?*

ІЛГЕРИЛИ ТӘСІР — алдыңғы ағзаның кейинги ағзаға тәсири: малқора — малғора, қолқап — қолғап, алты қыз — алты ғыз.

ИЛИМИЙ СТИЛЬ — арнаулы терминология хәм абстракт лексиканы қолланып, әдебий тил нормаларына сәйкес тил қуралларынан пайдаланатуғын хәм логикалық информацияны хабарлап, оның хақықый екенлигин дәлиллеу үшін қолланылатуғын функционал стильдің түри. Оның лексикасында хәм грамматикасында өзине тән өзгешеликтери болады, себеби онда илимий әдебиатлар жазылады. Илимий стильдің соңғы ўақытлары илимий-көпшилик стиль деген кишкене түри өз алдына бөлинип шықты. Илимий-көпшилик әдебиат кең халық массасы үшін жазылады, сонлықтан да бул стильде онша түсиниксиз терминлер болмайды, бул жағынан ол публицистикалық хәм көркем әдебиат стилине бир қанша жақын турады.

ИМЛА (ОРФОГРАФИЯ) — тилдеги дауыссыз хәм дауыссыз сеслер, түбир хәм қосымталар, көмекши хәм қоспа сөзлердің дұрыс жазылыуы, өткерме және бас хәриптердің қолланылыуына байланыссыз қағыйдалар жыйнағы.

ИМПЕРАТИВ — [лат. *imperativus* — буйрық] — фейилдің буйрық мейили.

ИМПЕРАТИВ ИНТОНАЦИЯ — буйрық гәптің тамамланған интонациясы.

ИМПЕРФЕКТ — гейпара тиллердеги фейилдің тамамланбаған өткен мәхәл түри.

ИМПЛОЗИЯ — жабысыңқы дауыссыз сеслер артикуляциясының биринши фазасы.

ИШКИ ЖАСАЛЫҰ — бир сөз шақабынан сол сөз сөз шақабына тән жаңа тийкар жасайтуғын усыл. Мәселен, -шы// -шы морфемасы атлықтан атлық жасайды: *балық — балықшы, сүйрет — сүйретши*; -стан аффикси де атлықтан атлық жасайды: *қарақалпақ — Қарақалпақстан, өзбек — Өзбекистан*; -ша/ -ше морфемасы рәуиптен рәуип жасайды: *бүгип — бүгинше*.

ИНВЕРСИЯ — [лат. *lat.inversio* — орын алмастырыу] — қосықта, прозада сөзлердің әдеттегіден басқаша орналасыуы, яғный стилистикалық мақсетте сөзлердің орын тәртибин бузыу, онда айрықша стилистикалық мақсет пенен гәптеги сөз хәм сөз дизбеклериниң орынларын алмастырыу. Мысалы: *Сол күнги таң намазының азанына да Ерназардың аты қосылып айтылғандай туйылды дуйым журтқа.* (Т.Қайыпбергенев). Инверсия көбинесе қосық қатарларында көркемлик, тәсиршеңлик үшін хызмет етеди:

Мұздай тийер хәр айтқан сөзиң,

Оқо, ашылыпты гөй бул гәплет көзиң. (И.Юсупов).

ИНГЕРЕНТ КОННОТАЦИЯ — контекстен бөлек турып заттың атын атап қоймастан, оған тән өзгешеликтерди де билдире алатуғын мәни. Мәселен, *сықыл* сөзинде *шырай, келбет* сөзлерин билдириу менен бирге сөйлеушиниң унамсыз көз-қарасын да билдиреди.

ИНДИКАТОР — (топонимикада) топонимлерди пайда етиўде өнимли қолланылатуғын сөзлер топары (географиялық терминлер де индикаторларға киреди). Мысалы: *қум, төбе, қорған, дөря, суу*.

ИНДОЕВРОПЕЙСТИКА — тил илиминиң Хинд-Европа тиллери менен шуғылланатуғын бөлими.

ИНДУКЦИЯ — [лат. *inductio* — кирисиу] — дөгеректеги сеслер қоршауының тәсири нәтийжесинде аналогиялық ямаса ассимиляторлық өзгерислер процеси.

ИНИЦИАЛ — [лат. *initialis* — басланғын, дәслепки] — исми хәм атасының атының бас хәриплери: О.Т.Сайымбетов, А.Қ.Пирнязова, М.Қ.Айымбетов. 2. Бууының биринши сеси.

ИНКОРРОПАЦИЯ — түбирлердің бири — бирине дизбеклесуи хәм көмекши элементлердің қосылыуы арқалы жана сөз жасаудың өнимли усылы.

ИННОВАЦИЯ — ең дәслепки қәддине салыстырғанда тилди белгили өзгериске алып келген қубылыс.

ИНСПИРАЦИЯ — сөйлегенде хаўаны ишке тартуу.

ИНТЕГРАЦИЯ — [лат. *integratio* — бирлесуу] — тиллердің, диалектлердің өз-ара өзгешеликтери жойтылып, улыўма бир тилге биригиуи.

ИНТЕНЦИОНАЛ — сөздің ямаса терминнің ішкі мәнісін қурайтуғын сапа хәм қасиетлери.

ИНТЕНСИВЛИК — сөслерде (әсиресе дауыссызларды) айтыуда үнди бирде бәлент, бирде пәсеңлетіу тәсيلي.

ИНТЕРЛИНГВА — латын тили грамматикасының структурасы тийкарында 1903-жылы Джузеппе Пеано тәрәпинен дүзилген халық-аралық жасалма тил.

ИНТЕРЛИНГВИСТИКА — тил илиминің эсперанто, интерлингва хәм т.б. халық аралық тиллерден баслап математикалық, информация-логикалық тиллер хәм хәр түрли жәрдемши тиллердің дүзилиуине, олардың хәрәкет етиуине байланыссы хәр қыйлы мәселелери менен шұғылланатуғын бәлими.

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ — келип шығыуы ямаса тарийхый рауажланыуы бойынша жақын болған бир қанша тиллердің улыуа этимологиялық фондына тийисли сөз. Мысалы: спорт, спутник.

ИНТЕРПОЛЯЦИЯ — белгили бир текстти көширип жазыу ыақтында көшириуши тәрәпинен қосылған сөз бенен гәплер.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ — белгили бир мәселеге түсиник беріу.

ИНТЕРВОКАЛЬ — еки дауыссы сестің ортасында жайласқан.

ИНТЕРВЬЮ — [англ. сәубет].

ИНТЕРФИКС — [лат. *inter* — арасы, ортасы + *fixum* — бекитілген] — аффикслердің түбир менен түбирдің арасында келиуі: сам-о-вар, сам-о-лёт т.б.

ИНТОНАЦИЯ — [лат. *intonare* — қатты сөйлеу] — синтаксислик және экспрессивлик хәм эмоционаллық мәнилерди алатыушы: ритм, темп, тембр усаған көплеген элементлерден қуралған комплекс. Интонация арқалы гәптің мазмуны өзгереді: *Ағам келди.* — (хабар гәп). *Ағам келди?* — (сорау гәп). *Ағам келди!* — (үндеу гәп). Интонацияның сорау интонациясы, үндеу интонациясы, көтеріңки интонация, императив интонация, логикалық интонация, пәсеңдеуши интонация, санау интонациясы, хабар интонациясы, гәп интонациясы сыяқлы түрлери бар.

ИНТРОДУКЦИЯ — [лат. *introductio* — кирисиу] — гәп мазмуны менен кирис сөзлердің арасында болатуғын синтаксислик қатнас.

ИНТРОДУКТИВЛИК ҚАТНАС — [интродукция — лат. *introducatory* — кирис] — өз гезегінде екиге бәлинеди: вокативлик қатнас хәм модальлик қатнас.

ИНФИКС — [лат. *infixum* — ортасына (ишине) + *fixum* — бекитілген] — түбир менен аффикстің ортасында қолланылып, сөз бәлеклерин бириктириуши элемент: үй-де-ги, базар-да-ғы. Тартымлы

сәлениуде қолланылған қыстырма — п элементин Г.Ф.Благова инфикс деп атайды: жағасы-н-да, қасы-н-а, сес-т-ин. Байланыстырыушы сөздің тийкарының ишине қолланылатуғын аффикс: ыпқ-ы-паз, жең-и-не.

ИНФИНИТИВ — [лат. *infinitivus* — *фейилдің анық емес, белгисіз формасы*] — *фейилдің бет, мәжал, сан, мейил категорияларына қатнасыз хәрәкеттің өзін билдире алатуғын формасы.*

ИРКИЛИС БЕЛГИЛЕРИ — жазба тилде сөзлердің, сөз дизбеклеринин ямаса гәплердің тыңлаушыға түсиникли болыуын тәмиинлейтуғын шәртли белгилер: ноқат (.), сорау белгиси (?), үндеу белгиси (!), қос ноқат (:), үтир (,), ноқатлы үтир (;), көп ноқат (...), сызықша (—), қауыс (), тырнақша («»).

ИРОНИЯ — [гр. *eironeia* — дәлбек, мысқыллау] — жасырын, мысқыллы күлки ушын сөздің өзинің тийкары туура мәнісине керисинше мәнисте қолланылуынан ибарат әдебий көркемлеу қуралы. Сонлықтан да ирония хәр қыйлы астарлы мәнини алатып, сатиралық хәм юморлық шығармаларда, тымсалларда көплек ушырасады. Ол әниуайы хәзил, әшкаралау мазмунында болады.

Пай, сәнар, мына ешек,

Лан болмайды-ау тулпар десек. (И.Юсупов).

ИРРЕАЛЬ — [лат. *irreal*] — хақыйқый емес.

ИРРЕЛЕВАНТЛЫҚ — семиологиялық белгиликке ийе болмаған, белги хызметин атқара алмайтуғын.

ИСТОРИЗМ — хәзирги турмыста ушыраспайтуғын ески сөзлер, көбинесе тарийхый шығармаларда қолланылады: ұаз, ахиднама т.б.

ИХТИОЛОГИЯ — [гр. *ichthys* — балық + *logos* — илим] — балық түрлерин, кеселликлерин изертлейтуғын зоологияның тарауы.

— К —

КАКЕМФАТОН — сес хәм бууындардың қабатласыуынан гәйде сөзлердің пүткиллей басқа мәнидеги (*көбинесе күлкили ямаса турпайы*) сөзлерге уқсап кетиуі.

КАКУМИНАЛЬ — [лат. *какитен* — ушы, төбе] — тил ушының қатты таңлайға қарай көтерилиуі менен жасалатуғын тил алды дауыссызлары: ч, ж, ш, р.

КАЛАМБУР — [фр. *calembour* — астарлы сөз] — көп мәнили сөзлерди, омонимлерди символикалық яки аллегориялық мәнислерде қолданыу, яғный сөзлердің хәр қыйлы мәнилерин ямаса уқсас еситилетуғындарын дәлбек яки биреуді ермеклеу ушын пайдаланыу.

КАЛЬКА — [фр. *Calque* — копия] — бир тилден екінші тилге сөзбе-сөз аударылып өзлестірілген сөз ямаса сөз дизбеклеринің бөлшеклеринен жаңа сөзди дөретиуі усылы: русша *теплотехника* сөзинен *жылытыу техникасы*, *полупроводник* сөзинен — *ярым өткізгич* сөзлери сөзбе-сөз аударма жасау усылы менен өзлестірілген.

КАТАЛИЗ — [гр. *katalysis* — қысқарыу] — синтаксислик қатнастары еки сөздің биреуі арқалы екінші жасырын ағзасының қайта тиклениуі.

КАТАХРЕЗА — [гр. *katachresis* — қате қолланыу] — сөзди әдетте өзине тән болмаған мәниде қолланыу: қара күн.

КАТЕГОРИЯ — [гр. *kategoria* — анық, белгили, пикир, ой]

КАУЗАЛЬ — [лат. *causa* — себеп] — синтаксислик құраллар жәрдеми менен себеп мәнісин аңлатады.

КАУЗАТИВЛИК — хәрекеттің орынланыуы ушын себеп, қозғау мәнилериңе ийе болған фейил.

КАУЗАЛЬ ГӘП — себеп бағыныңқы гәп.

КӘСИПЛИК ЛЕКСИКА — белгили бир кәсип тарауында қолланылатуғын сөзлер.

КЕЛБЕТЛИК — [лат. *adjectiu*] — предметтің хәр қыйлы белгисин (сынын, сыпатын, қасиетин, көлемин, салмағын, түр-түсин хәм т.б.) билдирип, қандай? қайсы? сорауларына жууап беретуғын сөз шақабы.

КЕЛБЕТЛИК ФЕЙИЛ — фейил хәм келбетликтің мәнісин бириктириуіши фейилдің бетлик емес формасы. Оның формалары: -ған/ген, -қан/ -кен, -туғын, -ар/ -ер, -р, -мас, -жақ, -ыушы/ -иуши, -ушы/ -уши, ыулы/ -иули, улы/ -ули сийрек жағдайда -мақшы/ -мекши. Мысалы: Булар халық ушын ағып киятырған бахыт дәрьясын ойламақшы.

КЕЛБЕТЛИК ФЕЙИЛ ТОПЛАМЫ — келбетлик фейиллер атау формасында, сеплик хәм тартым жалғауы жалғаныу арқалы хәм көмекши сөзлер менен дизбеклесип келбетлик фейил топламларын дүзеди. Келбетлик фейил топламы хәр қыйлы кеңейтилген гәп ағзалары хызметин атқарып келеди: Студентлердің ичинде қосық айтатуғын да, саз шертетуғын да көп еди (*Ш.Сейтов*) — баслауыш хызметинде. 2. Мен мектептен илажсыздан кеткенімди, үй көшкеннен соң бир өзимди ағамлардың қалдырғысы келмегенин айтажақ едим (*Ш.Сейтов*) — толықлауыш хызметинде. 3. Дәрьяны жағалап жүрип киятырған Тилеумуратовтан ол бийхабар еди (*К.Султанов*) — анықлауыш хызметинде. 4. Халдан кеткен соң сақда жүгинип отырды (*К.Султанов*). — пысықлауыш хызметинде келген.

КЕЛБЕТЛИКТИҢ ЖАСАЛЫҒЫ — хәзирги қарақалпақ тилинде келбетликлер аффиксация (қосымталардың жалғаныуы), сөз қосылыу (қурамлы, жуп, тақирар, бириккен), лексика-семантикалық усыллар арқалы жасалады.

КЕЛБЕТЛИКЛЕРДІҢ ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ УСЫЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫҒЫ — бул усыл адъективация деп аталады: қатқан (ойыншы), қайнаған (ыссы), айнымаған (бұлбил), биринши (президент), қарақалпақша (шапан).

КЕЛБЕТЛИКТИҢ ДӘРЕЖЕЛЕРИ — келбетлик заттың белгисин билдириуі менен бирге сол белгинің дәрежесин де билдиреди. Келбетликтің үш дәрежеси бар: жай (*ақ қағаз, қара сыя*), салыстырыу (*ақшыл, қызғыш, келтерек*), арттырыу (*жап-жақын, дым әлиуайы, шыл-шыл тер*).

КЕЛЕР МӘХӘЛ — сөйлеу моментинен кейин, келеси уақытларда исленетуғын ис-хәрекетлерди билдиреди. Семантикалық өзгешелигине қарай бир неше мәнилик түрлерге бөлинеди: хәзирги (Мен институтта оқыйман), болжаулы (Талапшыға нур жауар), анық (Бәри де садақасын берип, пирден пәтия алажақ), мақсет (Мен сол шындыққа жетпекшимен).

КЕНЕМАТИКА — тилдеги мәни аңлатуу формаларының дүзилісин тилдің реал сеслик өзгешеликлеринен бөлек өз алдына алып қарайтуғын глоссематиканың бир тарауы.

КЕҢЕЙТИЛМЕГЕН ЖАЙ ГӘПТЕР — олар тек бас ағзалардың қатнасынан дүзіледі: Оқыушылар келди. Муғаллим түсиндирди.

КЕЙИНЛИ ТӘСІР — түбир сөз бенен қосымтаның қоспа сөзлердің хәм сөз дизбеклеринің арасындағы қоңсылас сөзлердің кейингиси алдыңғысына тәсир етиуі. Мысалы: басшы-башшы, душы-душшы, көп адам-көп адам.

КИБЕРНЕТИКА — [гр. *kubernetio* — басқараман] — кибернетиканың тил билимине байланысы электрон есаплау машиналары еки тиллик хәм көп тиллик аударма жасау хызметин атқарады.

КИМОГРАФ — эксперименталь фонетикада сөзлерди түрли ийрек сызықлар менен белгилейтуғын әсбап.

КИНЕСИКА — сөйлеу аппаратының қозғалысынан басқа адамлардың сөйлесіуінде қатнаساتуғын барлық дене қозғалыстарын (ымлауларды) изертлейтуғын илим.

КИРИЛЛИЦА — хәзирги рус алфавитинің тийкары болған ең дәсленки ески славян әлипбесинің бири.

КИРИС ДҮЗИЛМЕЛЕР — гәптеги айтылған пикирге сөйләүшннң хәр түрли модаллық, эмоционаллық хәм экспрессивлик қатнасын, бағасын билдирип келиүши кирис сөзлер, кирис сөз дизбеклери хәм кирис гәплер. Мысалы: 1. *Демек, сыйлап емес қорқып бердик дейсиз? (Ж.Аймурзаев)* — кирис сөз. 2. *Бир есаптан, елден ерек көше бергенім де тәўир болған екен (Ш.Сейтов)* — кирис сөз дизбеги. 3. *Неге екені белгисиз, адамлар усы тереклер өсип турған жерди Дүйшенниң мектеби деп атайтуғын еди. (Ш.Айтмуратов)* — кирис гәп.

КИРИТПЕ (парантеза) — гәптиң улыўмалық мазмунына қатнаслы гәпке қосымша мағлыўмат, түсиник, анықлама, дүзетиў, ескертиў хәм т.б. мәнилерди бериўши дүзилмелер. Олар гәптиң қурамында келген менен гәп арзалары менен грамматикалық жақтан байланыспайды хәм қаўыс арқалы ажыралып турады. Мысалы: *Усы ўақытта бизиң секретарымыз (ол лаўламайлаў адам еди) кирип келди де, маған тәп берди.*

КИШКЕНЕ ТИЛЛИК ДАЎЫССЫЗЛАР: Ғ, Қ, Ң, Х.

КЛАССИФИКАЦИЯ — [фр. *classification* < лат. *classis* + *facere* — бөлиў, жиклеў, бөлеклерге бөлиў].

КЛАУЗУЛА — [лат. *clausula* — жуўмақ] — тилдиң ритмикалық қуралларын айрықша интенсивлестиретуғын (интенсивный — күшлилик, жигерлилик, күшли дәрежеде өсиўшилик) гәптиң ақырғы бөлеги.

КЛИМАКС — хәр гәп бөлеги сайын кем-кемнен сөз мәниси толығып, тәсирлилиги күшейип, өткирлесип баратуғын етип гәп дүзиў усылы.

КЛИТИКА — латынша сөз, пәт түспейтуғын сөзлер. Мысалы: бара *ма*, сенде *де*, барған *сайын*, соған *шекем* хәм т.б.

КЛИШЕ — [фр. *cliché*] — тилде бир қалпиден өзгерместен қолланылып шаблонға айланған сөзлер.

КОЛЛОКВИАЛИЗМ — аўызекі сөйләу тилине тән сөз хәм сөз дизбеги.

КОЛЛОКВИУМ — [лат. *colloquium* — гүрриңлесиў] — оқытыўшының оқыўшылар менен сәўбетлесиў.

КОЛОРИТ — [ит. *colorito* < лат. *color* — рең] — белгили бир диалекттиң, тилдиң ямаса айырым дәўирдиң спецификалық өзгешелигин көрсетиў ушын көркем шығармада қолланылатуғын сөзлер.

КОММЕНТАРИЙ — [лат. *commentarium* — түсиник сөз] — шығарманың оқыўшыға түсиникли болыўы ушын исленетуғын эмел. Түсиник сөзлер автор ямаса баспа тәрпинен иске асырылыўы мүмкин.

КОММУНИКАЦИЯ — [лат. *communicatio* < *communicare* — хабар, байланыстырыў, қарым-қатнас жасаў] — тил жәрдеми менен белгили бир ой-пикирдиң берилиўи, хабарланыўы, адамлар арасындағы қарым-қатнас жасаў хызметин иске асырыў.

КОМОНИМ — (гр. *homys* — аўыл + гр. *оnоmа, оnуmа* — исм, ат, атама) — аўыл хәм елатлы пунктлерге қойылған меншикли атамалар. Мысалы: *Таслақ елаты, Қоскөл, Қум аўыл.*

КОМПАРАТИВИСТИКА — тил илиминиң туўысқан тиллерди салыстырмалы — тарийхий жол менен изертлейтуғын тараўы.

КОМПЛЕКС — [лат. *complexus* — байланыс, сәйкеслениў] — бир-бири менен байланыслы ўақыялардың, түсиниклердиң, затлардың топламы.

КОМПОНЕНТ — [лат. *componentis* — жыйнайтугын, топлайтуғын] — қоспа лингвистикалық бирликтiң қурамындағы элемент.

КОНВЕРГЕНЦИЯ — [лат. *konvergere* — жақынласыў, бирлесиў]. 1. Тилдеги хәр қыйлы сеслердиң ұқсаслығының артыўына ямаса биротала бирдей болып кетиўине алын келетуғын өзгерис. 2. Келип шығыўына қарамастан территориялық, тығыз мәдени байланыслар нәтижесинде еки ямаса бирнеше тиллерде ұқсас қәсийетлердиң пайда болыўы.

КОНВЕРСИЯ — [лат. *conversio* — айланыў, өзгертиў] — конверсия арқалы бир сөз хеш қандай грамматикалық өзгериске ушырамай-ақ, басқа сөз шақабына өтип қолланылады.

а) атлыққа өтиўи: Венделердиң ғаррысын да, жасын да, *ауырыўын* да, *саўын* да аямайды (*Т.Қайыпбергенов*). — келбетликтен — атлыққа өткен.

б) келбетликке өтиўи: Мен бир *қатқан* қосық жазып алып келдим (*С.Жумағулов*). — фейилден — келбетликке өткен.

в) алмасыққа өтиўи: Хәр бир үнемлейин деймен келип, қолымда *наўа* қалмайды (*О.Әбдирахманов*). — атлықтан — алмасыққа өткен.

г) рәуишке өтиўи: Аппабайды *улажсыздан* мал бағыўра мәжбүрледи (*И.Юсупов*). — келбетликтен — рәуишке өткен.

д) тиркеўишлерге өтиўи: *Урыстан илгери* бир — еки рет излеп еди (*К.Султанов*). — рәуиштен — тиркеўишке өткен.

е) дәнекерлерге өтиўи: *Айдос базда* қатал, *базда* жумсақ минезли (*Т.Қайыпбергенов*). — рәуиштен — дәнекерге өткен.

ж) жанапайларға өтиўи: Баламан ба мен *бир* (*Т.Қайыпбергенов*). — сәемлықтан — жанапайға өткен.

з) модаль сөзлерге өтиуі: Дурыс, әмір адамға бір рет бериледи, бірақ өлім де адамға бір рет бериледи (*Ш.Сейтов*) — келбетликтен — модаль сөзге өткен.

и) таңлақларға өтиуі: *Қудайым-ау*, мынау бір әжептәуір дауыс бой (*Ж.Султанов*). — атлықтан — таңлаққа өткен.

Конверсияда тек гана сөздің формасы яки мәніси өзгерип қоймастан, сол сөздің синтаксислик хызмети де өзгереді. Мысалы: *Қыймылдаған* қыр асар (қыймылдаған — сөзи келбетлик фейил, синтаксислик хызмети бойынша баслауыш).

КОНГРУЕНЦИЯ — семантикалық-синтаксислик байланыстың формал түрде билдирилуі.

КОНКРЕТ АТЛЫҚЛАР — объектив дүньядағы конкрет предметлердин, тири жәнликлердин, сондай-ақ санауға болатуғын хәр қыйлы кубылыслардың атын билдиретуғын атлықлар.

КОННОТАТИВЛИК — затты тек гана атап қоймастан, оған тән өзгешеликлерди де көрсетеді.

КОННОТАЦИЯ — [лат. *con* — бирге, + *notation* — аңлату] — қосымша мәніс дегенди билдиреди, яғный сөздің тийкаргы мәнісине қосылатуғын семантикалық ямаса стилистикалық қосымша мәнілер.

КОНСОНАНТ — бууын қурай алмайтуғын дауыссыз сес.

КОНСОНАНТИЗМ — [лат. *consonans* — дауыссыз сес] — дауыссыз сеслер системасы.

КОНСОНАНТЛАСЫҰ — дауыссыз ямаса ярым дауыссыз сеслердин дауыссызға айланыу процесі.

КОНСТРУКЦИЯ — [лат. *constructio* — дүзиліс, құрылыс] — белгилі бир грамматикалық қасиетлерге ие тил бирликлериниң синтаксислик бирикпесі.

КОНТАКТ — [лат. *contactus* — тийип турған, жақын жайласқан] — дауыссыз сес пенен келесі дауыссыз сестің биригуі характери.

КОНТАКТЛИ ДИССИМИЛЯЦИЯ — [лат. *contactus* — тийип турған + *dissimiliatio* — усамау, сәйкеслеспеу] — қатар келген еки сестің өз-ара ұқсаслығының жойтылуы. Мысалы: *маңдай* — *маңдай*, *кетпен* — *кетпен*, *тәрепдар* — *тәрептар*.

КОНТАМИНАЦИЯ — [лат. *contaminatio* — тутастырыу, араластырыу] — өз-ара байланыссы болған сөз дизбеклерин араластырыу арқалы жаңа сөз дизбегин пайда өтиу. Мысалы: күйеуіге тийиу хәм турмысқа шығыу сөз дизбеклеринен күйеуіге шығыу сөз дизбегі пайда болған.

КОНТЕКСТ — [лат. *contextus* — байланыс]. 1. Тил бирлігі дегерегиндегі сөзлик қоршау. 2. Шығарманың белгилі бир мазмунын бере алатуғын тутас бир бөлеги. Айырым гәплердин субъекти яки үзиндилердин мазмуну усы контекст арқалы мәлім болады.

КОНТРАСТ — [фр. *contraste* — қарама-қарсы] — қарама-қарсы мәнідегі сөзлерди қатар пайдаланыу тәсілі. Жақсылық пенен жамаанлық, бар екен де жоқ екен хәм т.б.

КОНФИГУРАЦИЯ — сөзлердин ізбе-ізлик пенен жайласуу тәртібі.

КОНФЛИКТ — [лат. *conflictus* — соқтығысу].

КООРДИНАЦИЯ — [лат. *coordinatio* — бирге орналасқан] — алмасықтан болған баслауыш пенен хәрекет мәнісін билдириуіш баянлауыш арасындағы өз-ара семантикалық-грамматикалық байланыс. Қарақалпақ тилинде бундай байланыс бет хәм санда көринеди. Мысалы: *бизлер келдик, сизлер келдиңиз*.

КОПУЛЯТИВ ҚАТНАС — бир-бирине бағынықы емес, еркин теңдей турған сөз дизбеклериниң синтаксислик қатнасы: *Бәрибай ағам, Ернзар достыма, Ешишбетке, Айшагүлге* өлгенше миннетдарман (*А.Бекимбетов*).

КОРРЕЛЯЦИЯ — [лат. *correlatio* — өз-ара байланыс, қатнас] — еки ямаса бирнеше тил бирлігиниң өз-ара байланысы, семологиялық бағынышлығы.

КОРРЕСПОНДЕНЦИЯ — генетикалық жақтан тууысқан еки тилдин фонетикалық сәйкеслігі.

КОСМОНИМИКА — [гр. *kosmos* — әлем, дүнья + гр. *opoma*, *opuma* — исм, ат, атама] — ономастиканың әлем, космос кеңісликлеринде жайласқан жұлдыз, планета, комета, астероид хәм т.б. меншикли атамалардың лексикалық құрамын, семантикалық өзгешеликлерин, грамматикалық құрылысын үйренетуғын тарауы. Мысалы: юпитер, марс, жети қарақшы, әмиридая.

КӨМЕКШИ АТАУЫШ — заттың асты, үсті, алды жағын билдиретуғын көмекши атауышлар (аст, үст, алд, түп, бас, төбе, бет), заттың айлана-дөгерегин, өтирапын билдиретуғын көмекши атауышлар (арт, сырт, қас, жан, қаптал, жаға, бой, айнала, дөгерек, өтиран, тус, ауыз, шет, арғы жақ, бергі жақ, жийек, етек), заттың иш — аралығын билдиретуғын көмекши атауышлар (иш, орта, ара). Мысаллар: Қардың *артыман* суық қууалады. Қызлар дастурқанның *дөгерегине* жыйналды. Жер төленің *ишинде* хеш ким жоқ.

КӨМЕКШІ МОРФЕМАЛАР — жеке келип қеш қандай лексикалық мәни аңдатпайтуғын морфема. Олар сөз құрамында келип грамматикалық мәни билдиреди.

КӨМЕКШІ СӨЗЛЕР — өз алдына турыш гәп агзасы бола алмайтуғын хәм толық мәнилі сөзлер арасындағы хәр қыйлы семантикалық-синтаксислик қатнастарды билдириу үшін хызмет ететугын сөзлер: тиркеуіш, дәнекер, жанапай.

КӨМЕКШІ ФЕЙІЛЛЕР — атауыш яки фейил сөзлер менен дизбеклесип келип қоспа фейиллерди жасайды. Олар *басла, бол, отыр, тұр, жатыр(атыр), бар, кел, ал, бер, қой, көр, тасла, сал, шық, түс, жет, көр, қара, бақ, жөнел, қаш, қайт, өт, тарт, ұр, тап, ет, жазла*. Мысалы: *оқыл шық, жазыл ал*, шад болыу, таярлық көриу.

КӨП НОҚАТ — қатара жайласқан үш ноқат (...) түріндеги иркилис белгиси. Тексттиң үзілгенлигин көрсетиу ямаса келеси сөзлердиң мәнисин айрықшалап көрсетиу хәм т. б. үшін қолланылады.

КӨП СЫҢАРЛЫ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ: кемінде үш мәнилі сөзден туратуғын сөз дизбеклери: еки жасар баланың тили, китапты көп оқыған алым, бөбекти әлпешлеп сақлау.

КӨП ФУНКЦИОНАЛЛЫ МОРФЕМА — бир қанша хызметте қолланылығны морфемалар. Мәселен, -лар/ -лер морфемасы — көплек жалғауы: арзыулар, балалар; -лар/ -лер морфемасы сөз өзгертиуши морфема: Олар — ауылласлар.

КӨРКЕМ ӘДЕБИЯТ СТИЛИ — басқа стильлердиң элементлерин өз ишине алатуғын, тилдиң коммуникативлик, эстетикалық эмоциональлық, экспрессивлик, лиризм хәм хәр түрлі көркемлеу құралларынан кең пайдаланатуғын, өзиниң грамматикалық формалары менен өзгешеленетуғын функциональ стильдиң түри. Онда профессионализмлер, диалектизмлер, қарапайым сөзлер де қолланыла береді.

КӨТЕРІҢКИ ДАҰЫСЛЫ — тил ушының көтерилип, ал тил артының төмен түсиуі арқалы айтылатуғын дауыслы: *и, ы, у, ү*.

КӨМЕКЕЙ ДАҰЫССЫЗ — тилдиң түби менен жутқыншақ дийуалы ортасында саңлақ қалдырылыуы арқалы жасалатуғын дауыссыз сес: *х*.

КӨП БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ ҚОСПА ГӘП — кемінде еки бағыныңқы гәптиң бас гәпке бағына байланысуынан дүзилетуғын көп компонентли қоспа гәптиң түри. Ол тең бағыныңқылы қоспа гәп хәм ізбе-из бағыныңқылы қоспа гәп болып екиге бөлинеді.

КӨП МӘНИЛИК — бир сөздиң дәслепки мәнисинен басқа да бир непе мәниге ийе болыуы: *көз (адамның), көз (ийнениң), көз (булақтың)*.

КӨП МӘНИЛИ АФФИКС МОРФЕМАЛАР — түркий тиллердеги көмекши морфемалар бирден зыят мәнилерди де билдиреди. Мысалы: -лы/ -ли аффикслери *сақаллы* — белгиге ийе болыу, *дәнли* — белгиниң көплигин, артықлығын билдирип тур. -шы/ -ши аффикслери *балықшы, етикиш* — кәсип ийесин билдирсе, *мәсләхәтши* — биреуге кеңес беріуши мәнисин билдирип келген. -ға/ -ге, -қа/ -ке аффикслери *үйге кириу, оқыуға барыу* сөзлеринде хәрекеттиң бир объектке бағдарын билдирсе, *жәмийетке пайда, тужауға ем* сөзлеринде предметтиң неге арналғанын билдирип тур. Қарақалшақ тилинде көп мәнилик сөз жасаушы аффикслердиң ишинде көбірек ушырасады.

КӨП ПРЕДИКАТЛЫ ЖАЙ ГӘП — көп предикатлы жай гәплердиң баянлауыш формалары биргелкили болып, бир бет, бир мәхәлде айтылады хәм олардың хәммесине бир сорау қойылады.

КРИПТОГРАФИЯ — [гр. *kryptos* — жасырын, қуныя + *grapho* — жазама] — жасырын шифрды пайдаланатуғын жазыудың бир түри.

КРИПТОГРАММА — криптографиялық жол менен жазылған жазыу ямаса документ.

КРИПТОЛОГИЯ — қуныя тиллер, олардың дүзилиси хәм оқылыуы тууралы илим.

КРИПТОТИП — семантикалық хәм лексика синтаксислик жақтан өз-ара жасырын улыұмалыққа, жақынлыққа ийе сөзлер топары.

КУЛЬМИНАЦИЯ — [лат. шың, төбе].

КУРСИВ — [лат. *cursiva litera* — тез жазыу (хәрекет, жууырыу)].

1. Латын хәм грек жазыуының қолдан жазылған түри 2. Қолдан жазылған жазыуға ұқсас типография шрифти.

КҮШЕЙТИУ ЖАНАПАЙЛАРЫ — гәптеги сөздиң ямаса улыұма гәптиң мәнисин күшейтип, оған қосымша мәни беретугын жанапайлар: *да/де, хәм, тап, — ақ, дағы, ды/ди*. Мысалы: *Көк жийегин бүгин хәм көре алмадық* (С.Салиев).

— Қ —

ҚАМАУ БУУЫН — дауыссыз сес дауыссызлардың қоршауында келетуғын бууын: *нан, бас, бес, тарт* т.б.

ҚАРАТПАЛАР — олар адамларды шақырыу, буйрық, сорау бергенде өзине қаратыу, сондай-ақ эмоциональ-экспрессивлик мәниге ийе контекстлерде кошаметлеу, мақтау, жек көриу, кек етиу сыяқлы қатнастарды хәм сөйлеушиниң тыңлаушыға деген көз-қарасын

билдириуі үшін да хызмет етеді. Лексика-семантикалық жақтан сөйлеушінің сөзі қаратылған адам ямаса адамға қатнасты сөздер, жанлы хәм жансыз предметлер, табиат құбылыстарының атамаларын билдиретуғын сөздер. Мысаллар: — *Қарақулақ*, не қылып жүрсен? — деди Бегис. (Т.Қайыпбергенов).

ҚАРСЫЛАС ДӘНЕКЕРЛЕР — синтаксислік жақтан тең қатнастары биргелкилі ағзаларды, дизбекли қоспа гәптің сыңарларын бир-бирине қарама-қарсы мәнилик қатнаста байланыстырыу үшін хызмет ететуғын көмекши сөздер: *бирақ, менен, ал, сонда да, солай да, солай болса да, сөйтсе де, деген менен*. Мысалы: Ярау, бытайынша қарасаң үн-үлкен пул-ау, бирақ отыз еки мың сом базарға бир кирип-шығыуға жетер-жетпес (М.Нысанов).

ҚАРСЫЛАС БАҒЫНЫҒЫЛЫ ҚОСПА ГӘП — қоспа гәптің құрамындағы жай гәптердің ис-хәрекет, ұақыяларынан бир-бирине қарама-қарсы болған мазмун аңласылады. Бунда биринши гәптен аңласылған ұақыяға еквинши гәптеги (бас гәптеги) ұақыя қарама-қарсы келеди. Екинши гәптеги ұақыяның қарама-қарсы келиуі арқалы биринши гәптеги ис-хәрекеттен белгили бир нәтиже шықпайды. Екинши гәптеги ұақыя барыныңқы гәптің ис-хәрекетине қатнасты, оның қарсылығына қарамастан иске асырылады. Бирақ, булардың арасындағы қарама-қарсылықты билдириуіши мәнилик қатнас (мазмун) үзилмейди: *Ол қаншама ашыулы сөйлесе де, Дәулетбай дым ашыуланбады* (Т.Қайыпбергенов).

ҚАРСЫЛАС ДИЗБЕКЛИ ҚОСПА ГӘП — қоспа гәптің жай гәптеринің *бирақ, лекин, сонда да, солай да, сөйтсе де, деген менен, ал* дәнекерлери хәм *тек, қалай да, әттең, болмаса* хәм т.б. дәнекер хәм дәнекерлик хызметтеги сөзлер арқалы байланысқан түрлери қарсылас дизбекли қоспа гәпті дүзеди. Бул дәнекерлер арқалы байланысқан дизбекли қоспа гәптер еки компонентли болып, тийкарынан, жабық дүзилісли болып келеди: Ол жаслығында қарыулы адам болған, *бирақ* жарлылық жәбири оған жол бермеген (Ө.Хожаниязов). Улыұма оның *қуғаншы* қысқа болған, *ал қайғысы* жүдә ерте келген (А.Бекимбетов).

ҚАТАРЛЫҚ САНЛЫҚЛАР — предметлердің хәм хәр түрли құбылыстардың избе-из қатар тәртибин билдирип дара, қоспа санларға *-ыншы/ -инши, -ншы/ -нши* қосымталары жалғануы арқалы жасалады: *биринши, оныншы, жүзинши, алтыншы*. — *ланышы* қосымтасы қосылуы арқалы хәзирги ұақытта бир ғана сөз қолданылады: жигирмаланышы.

ҚАТНАСЛЫҚ КЕЛБЕТЛИКЛЕР — предметтің белгисин тикелей аңлатпастан, оның басқа предметке болған қатнасы арқалы предметтің белгисин билдиреди хәм өзи жасалған сөздің тийкары менен семантикалық байланыста болады: *сүйсыз, шыдамсыз, қонақшыл, тергеш, жууырғыш, ериншек, өнімли, дәмли, түйнекли* т.б.

ҚОС ЕРИНЛИК СЕСЛЕР (БИЛАБИАЛЬ) — еки ериннің жақыпласуынан ямаса қымылыуынан жасалған сеслер: *м, б, п, ұ*.

ҚОСЫМТА — түбир морфемадан кейин жалғанып сөз жасау хәм форма жасау үшін хызмет ететуғын көмекши морфема.

ҚОСПА ГӘП — еки ямаса бир неше жай гәптердің синтаксислік байланысынан дүзилетуғын бир пүтин синтаксислик бирлик. Қоспа гәптерди дүзиу үшін грамматикалық құраллар — баянлауыш формалары, дәнекерлер хәм дәнекерлик хызметтеги сөзлер, интонация, орын тәртиби байланысып, бир пүтин коммуникативлик хызмет атқарады. Тил билиминде қоспа гәптердеги жай гәптердің байланысуы ұсылына қарай дизбекли, бағыныңқылы хәм дәнекерсиз қоспа гәп түрлерине ийе. Мысаллар: 1. *Жаңа шағырайып турған ақ бултлардың бетине табиат қара пердесин жапқандай, аспан түнере қалды* (К.Султанов) — бағыныңқылы қоспа гәп. 2. *Хәр үйдін қасынан үрген ийттиң сесті шығады, оны да самалдың ызыны еситтирмейди* (Ш.Сейтов) — дәнекерсиз қоспа гәп. 3. *Мине, еки қой өлейин деп атыр және неше жанлықтың жараланғанын биллеймен* (М.Дәрибаев) — дизбекли қоспа гәп.

ҚОСПА СӨЗЛЕР — еки хәм оннан да артық сөзлердің қосылуынан дүзиліп, компонентлеринің жеке мәнилеринен бираз өзгеше мәниге ийе болған хәм сөйлеуде бир пәт пенен айтылып хәм гәпте бир ағзаның хызметин атқаратуғын сөздер: *ақсақал, соқыришек, түйетайық*.

ҚОСПА ТОПОНИМЛЕР — кемінде еки сөзден жасалған топонимлер: *Қанлыкөл, Тахтакөпир, Әмиүдәрья, Возжап*.

ҚОСПА ТИЙКАР — еки ямаса оннан да көп түбир морфемаға ийе сөздің белеги: *рахмет, атыулақ, бала-шаға, БМШ*. Қоспа тийкарларға бириккен, жуп, қысқарған, тәкирар сөзлер мысал болады.

ҚОСПАЛАНҒАН ЖАЙ ГӘПТЕР — жай гәптер өз гезегинде кеңейтилген хәм кеңейтилмеген жай гәптер болып еки топарға бөлинеди. Кеңейтилген жай гәптерге биргелкилі ағзалы, айырымланған ағзалы, қаратпа хәм кирис дүзилмелери бар, құрамында фейил топламлы кеңейтилген ағзалары бар гәптер киреди. Бундай гәптер хәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәптер деп жүргизиледи.

ҚУРАМЛЫ СӨЗЛЕР — кемінде еки сөздің өз-ара байланысының бир қанша гүңгиртлениш, турақлы орынға ийе болған хәм улыўма бир түсиникти аңлататуғын сөзлер. Қурама сөзлердің орнын алмастырыўға яки араларына сөз қосыўға болмайды, олар тил билиминде бир сөз шақабы, бир гәп арзасы хызметин атқарады. Мысалы: *Қарақалпақстан Республикасы* Өзбекистанның арқа төрешинде жайласқан. (атлық, баслаўыш).

ҚУРАМЛЫ (БИРИКШЕГЕН) АТЛЫҚЛАР — еки хәм оннан да көп сөзлердің дизбегинен жасалып, улыўма бир түсиникти аңлатады, бир гәп арзасы хызметин атқарады. Мысаллар: *сүйир шыбын, суй жылан, ақ балық, қара торғай, көз әйнек, қол жаўлық, бота көз т.б.*

ҚУРАМЛЫ (БИРИКШЕГЕН) КЕЛБЕТЛИКЛЕР — қурамлы келбетликлер бир ямаса хәр қыйлы сөз шақабындағы сөзлердің дизбеклесийи нәтийжесинде заттың хәр қыйлы белгилерин билдиреди. Мысалы: *қара торы, ер жүрек, көрсе қызар, бадам қабақ, ис жақпас, еки айналы, төрт балалы, басы бос, ант урган, пир қаққан т.б.*

ҚЫСҚАРҒАН ҚОСПА СӨЗЛЕР — сөз дизбеклериниң қысқарған дәслепки элементлеринен жасалған сөзлер. Олар сөзлердің белгили бир тәртинте қысқарыўынан пайда болады. Мәселен, *ДФХ, медколледж, см — сантиметр, км — километр.*

ҚЫСҚАРҒАН ҚОСПА АТЛЫҚЛАР — Хәзирги дәўирде қысқарған қоспа атлықлардың жасалыўы жағынан үшке белинеди: орыс тилиндеги қысқарған формасында өзгериссиз қабыллаў (ГРЕСКО, НАТО), орыс тилиндеги үлгини калькалап қысқартыў арқалы (БМШ, АҚШ), қарақалпақ тилиниң өз сөзлеринен жасалған қоспа атлықлар (ҚР, НМПИ, ҚМУ).

ҚЫСЫҚ ДАҰЫСЛЫЛАР — ашық даўыссыларды айтқандағыға қарағанда тилдің көтерилген бөлегиниң бир қанша жоқарылаўынан жасалған *е, и, у, ы, у* даўыссылары.

ҚЫЯ МЕЙИЛЛЕР — феийлдің анықлық мейилинен басқа мейиллери.

ҚЫЯ СЕПЛИКЛЕР — атаў сеплигинен басқа сепликлердің улыўма атамасы.

ҚЫЯ ТОЛЫҚЛАҰЫШ — барыс, шығыс, орын сепликлеринде турған кимге? неге? кимнен? неден? кимде? неде? сораўларына жуўап беретугын хәм тиркеўишлер менен дизбеклесип келип предмет мәнисин билдиретугын толықлаўышлар. Олар аўыспасыз феийл менен байланысып келеди: *Аттан бийик, ийттен аласа.*

ЛАБИАЛЬ — [лат. *labia* — ерин] — еринлик даўыссыз сөзлер. Олар *п, б, м, ʏ* сөзлери.

ЛАБИАЛИЗАЦИЯ — сөзлердің жасалыўында еринлердің алға қарай созылып дөңгелениўи.

ЛАБИО-ДЕНТАЛ — [лат. *labia* — дента — ерин — тис] — астыңғы еринниң үстиңги тислерге жақынласыўынан жасалған *в, ф* даўыссызлары.

ЛАКОНИЗМ — сөздің тужырымлы, қысқа хәм анық болыўы.

ЛАҚАП — жеке адамды басқа адамлардан ямаса бирдей атқа ийе адамларды бир-биринен ажыратып көрсетиў хәм адамлардың хәр қыйлы өзіншелик өзгешеликлерин билдириў ушын қолланылады: *күртик, шәнтик, қудық.*

ЛАЛЕТИКА — тил илиминиң аўызеки сөйлеў тилин хәм сөйлеўди изертлейтуғын тараўы.

ЛАМБДАИЗМ — басқа сөзлердің көбинесе *р* сесиниң *л* сесине айланыўы коридор — коллитор.

ЛАТИВ — гейпара тиллердеги табыс сеплеўиниң мақсетти билдириў ушын қолланылатугын бир формасы.

ЛАУРЕАТ — [лат. *лаур* ағашларынан исленген гүлшеңбер ийеси] — улыўма мәниси жеңимпаз.

ЛЕКСЕМА — [гр. *lexis* — сөйлем бирлиги] — хәр қандай сөздің барлық грамматикалық формаларының жыйынтығы: *бала, балаға, балалар, балаларда хәм т.б.*

ЛЕКСИКА — [лат. *lexikos* — сөз] — тилдің сөзлик қурамы. 1. Белгили бир тилдің ямаса диалекттиң қурамындағы барлық сөзлер. 2. Тилдің айырым бир вариантына тийисли сөзлер жыйнағы: *әскерий лексика, шаруашылық лексикасы хәм т. б.*

ЛЕКСИКАЛЫҚ МӘНИ — сөздің предмет ямаса қубылыслар хаққында дәслепки тийкарғы мәниси.

ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ НОРМА — белгили бир тилдің сөз қолланыў нормасы, сөйлеўши ямаса жазыўшы тилде бар болған бирликлердің кереклисин таңлап қолланыў имканиятина ийе болады. Әне усы имканиятлардың барлығы тилде лексикалық норманы белгилеп береді. Бунда тилдеги түсиндирме, бир неше тилли, терминлер сөзликлериниң әхмийети үлкеп.

ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫҚ УСЫЛ (ТРАНСПОЗИЦИЯ) — сөздің езиниң морфемалық қурамын өзгертпестен басқа сөз шақабына өткериўи: *қатты суық* (келбетлик), *қатты унатыў* (рәўиш).

ЛЕКСИКА-СИНТАКСИСЛИК УСЫЛ — айырым сөз дизбеклеринин бир сөз сыпатында белгили бир мәниге ийе болууы. Мысалы: *орамасам өлгеймен* (орамал), *Қойқырылған* (қала).

ЛЕКСИКАЛЫҚ СТИЛИСТИКА — сөз, оның аұыспалы мәнилерин, синоним, омонизм, антонимлердің, неологизм хәм архаизмлердің, фразеологизмлердің тилде қолланылуы өзгешеликлерин изертлейди.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ — [гр. *lexicon* — сөзлик + *grapho* — жазамаң] — сөзликлер дүзиудің теориясы хәм әмелияты хаққындағы тил билиминиң шақапшасы.

ЛЕКСИКОГРАФ — сөзлик дүзиу бойынша қәниге.

ЛЕКСИКОЛОГ — лексикология бойынша қәниге.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ — [гр. *lexis* — сөз + *logos* — илим] — тилдің сөзлик қурамын изертлейтуғын тил илиминиң тарауы.

ЛЕКСИКОН — 1. Алфавит тәртиби менен сөзликте жайласқан сөзлер. 2. Лексика.

ЛИБРЕТТО — [итал. — китапша].

ЛИНГВИСТИКА — [фр. *linguistique* < лат. *lingua* — тил] — бир неше тараудан ибарат тил хаққындағы илим.

ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ УСЫЛ — тилди илимий-изертлеу усылла-рының жыйынтығы.

ЛИНГВИСТ — тилши, тил илиминиң маманы.

ЛИРИКА — [гр. *lyrikos* — лира әспабында қосық айтыу] — әйемги греклердің лирика деп аталатуғын тарлы музыка әспабының атынан келип шыққан термин.

ЛИТОТА — [гр. *litotes* — әпиұайылық, кишилик] — гиперболага қарама-қарсы мәниде болып предметтің ямаса қубылыстың турпатын, күшин, мәнисин, ямаса оның айырым қәсийетлерин, сыпатын хәдден тыс киширейтип, пәсейтип көрсетиуден ибарат әдебий көркем-леу қуралы. Мәселен, шапшаттай бала, құмырысқа бел қыз, алақандай ауыл. Мысалы: *өлимтик ябылы бала жол болсын*. («Алпамыс» дәстаны).

Бунда қыл мойынлы қылшықсыз салы,

Салланып, доланып ырғалар сондай. (И.Юсупов).

ЛОГИКАЛЫҚ ПӘТ — әдетте сөйлеу ұақтында қандай да бир сөзди басқаларынан айырып көрсетиу үшін қолланылатуғын пәттің түри.

ЛОГИКО — [гр. *logike*] — ойлау заңлары хаққындағы илим.

ЛОКАЛЬЛЫҚ — мөканлық, жергиликли.

ЛОКАЛИЗАЦИЯ — [лат. *localis* — жергиликли] — дауыслы хәм дауыссыз сеслердің жасалуы орнына қарай ажыралыуы.

ЛОКАЛИЗМ — әдебий тилде белгисиз, айырым жерлерде ямаса қалада, ауылда хәм т.б. қолланылатуғын сөз.

ЛОЗУНГ — [нем. *losung* — шақырық].

— М —

МАКАРОНИЗМ — сөз ишинде сеслик формасы бурмаланып қолланылып жүрген шет тилден кирген сөз.

МАКРО — [гр. *makros* — ұзын, үлкен].

МАКРОТОПОНИМЛЕР — [гр. *makros* — ұзын, үлкен] — көпши-лик үшін белгили болған хәм тез-тез тилге алынатуғын топонимлер: Москва, Ташкент, Нөкис, Қоңырат, Шоманай, Қызкөткен, Арал теңизи хәм т.б.

МАҚСЕТ БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ ҚОСПА ГӘП — мақсет бағының-қылы қоспа гәптің мазмуны бағыныңқы хәм бас гәптер арасындағы ис-хәрекет, ұақыялардың қандай мақсетте жумсалыуына қатнаслы анықланады: *Тойға келгенлер ерқ болып бир тойынсын деп, мол-молақай қазан астырып атыр* (Т.Қайыпбергенов).

МАҚСЕТ РӘУИШЛЕРИ — ис-хәрекеттің иске асыу мақсетин билдиретуғын рәуиштің түри: *жорта, қырсығына*.

МАЛАПРОПИЗМ — әдебий тилдеги китабий сөзлердің бузылып айтылыуы: *өдәрник, намадор, қәмписки*.

МАЮСКУЛЛАР — баспа хәришке уқсас әйемги грек хәм латын хәриплери.

МӘХӘЛ КАТЕГОРИЯСЫ — сөйлеу ұақтына қарай ис-хәрекеттің ұақтын билдириуши феилдің грамматикалық категориясы.

МӘНИ — сөздің белгили бир түсиникти аңлататуғын мазмуны.

МЕДИАЛ — бууынның ортаңғы сеси.

МЕЙИЛ КАТЕГОРИЯСЫ — ис-хәрекеттің хақыйқатлыққа қатнасын аңлататуғын феилдің грамматикалық категориясы.

МЕМОРИАЛ — [лат. *memorialis* — естелик] — мемориаль атамалар ұллы инсанлардың атларына, белгили тарийхий ұақыяларға байланыслы қойылған атамалар: *Науайы, Беруний, Аллаяр Досназаров, Түркмен қырылған жер, Шыршалы* хәм т.б.

МЕМУАР — [фр. *memoires* — еслеу, ядқа түсириу < лат. *memoria* — естелик] — көркем шығарма. Автор өзи сүүретлеп отырған қахар-маңларды көрген ямаса ұақыяларға өзи қатнасқан болыуы керек.

Мәселен, Қ.Айымбетовтың «Өткен күнлерден елеслер», Ж.Аймурзаевтың «Жетімнің жүрегі» шығармалары.

МЕНШИКЛИ АТЛЫҚЛАР — адамларға, айырым хайуанларға хәм жансыз предметлерге, предметлердің гейпара түрлеріне хәм сортларына оларды өзлеріне ұқсас биргелкили предметлерден ажыратыу үшін арнаулы қойылған шертли атамаларды билдиретуғын атлықлар. Мысалы: *Айман Нажимов, Тахтакөпир районы, «Билим» баспасы, «Қарақалпақ қызы» романы.*

МЕНШИКЛИ АТАҰ ГӘПТЕР — газетга-журналлардың, көркем шығармалардың, мәкемелердің, оқыу орындарының, картина, көрханалардың атлары меншикли атау гәптерге киреди: *«Қарақалпақ қызы» романы.*

МЕТАБАЗИС — сөз шақаптарының өзине тән емес синтаксислик хызмет атқарыуы.

МЕТАТЕЗА — [гр. *metathesis* — орын алмастырыу] — гейпара сеслердің ямаса бууындардың орын алмасып айтылыуы. Мысалы: ешкө-өкпе, аұхал-ақұал, қақпан-қапқан, кенкир-кекпир, айналыу - айданыу, жапырақ-жарпақ, топырақ-торпақ т.б.

МЕТАТОНИЯ — сөздеги пәттің бир бууынан екінши бууынға өзгеріуі.

МЕТАФОРА — [гр. *metaphora* — ауыстырыу, өзгертиу < *meta* — қайтадан, *phora* — көширемен]. Еки предмет яки қубылыстың қандай да бир ұқсаслық тәрепине тийкарланып, оның биреуіне тийисли белгини ауыспалы мәниде екінши предмет пенен байланыстырып айтыу. Бул жағынан ол теңеуге ұқсас, бирақ теңеудей болып затларды салыстырмайды, ал ұқсатады, меззетеди. Сонлықтан да, метафораларда образлылық күшлирек болады. Мысалы: *қанат, бел, аяқ сөзлери самолёттың қанаты, қудықтың бели.*

МЕТОНИМИЯ — [гр. *methe* — қайтадан, *nimios* — атау] — еки предмет яки қубылыстың өз-ара ишки ямаса сыртқы байланысына қарай ауыспалы мәниде қолланылған сөзлер метонимия деп аталады. Мысалы: 1. *Зал жыллы жүзлик пенен күтип алды.* 2. *Тандырды өртедим.* Бундай байланыслар хәр қыйлы болады. Бир предмет арқалы оған байланыссы екіншиси түсиниледи:

МИКРО — [гр. *mikros* — кишкене].

МИКРОТОПОНИМЛЕР — [гр. *mikros* — киши] — көпшилик ушың таныс болмаған ауыл, көше, жап хәм т.б атамалары: *Оспантөбе* (Кегейли), *Жийдетөгай* (Қонырат), *Гүлабид* (Қоңырат).

МОДАЛЬ СӨЗЛЕР — сөйлеушиниң өзиниң айтылған ямаса айтылажақ пикирине бақасын, оның мазмунының анықлығы ямаса анық емеслиги тууралы исенимин, тастыйықлау, мақуллау, болжау, гүман стіу сыяқлы қатнастарын билдирип келетуғын сөз шақабы. Олар пикирдің анық екенин билдириуши (*сөзсиз, әлбетте*), пикирдің анық емеслигин билдириуши (*бәлким, мүмкин*), айтылған пикирге эмоциональ-модальлық қатнас билдириуши (*бахтымызға, қәнекей*), пикирдің дәслепки пикир менен байланыслылығын (*қулласы, қысқасы*), пикирдің кимге тийислигин, дәрегин билдириуши (*мениңше, оның айтыуынша*), пикирди еске түсириу (*айтпақшы, айтқандай*), пикирге келисим бериу (*мейли, тәуекел*), мақуллау хәм бийкарлауы билдириуши (*жоқ, мақул*), пикирдің дәслепки пикирге қарама-қарсылығын билдириуши (*керисинше, қайтама*), пикирге дыққат аударыу (*қара, билесең бе*), пикирге сораулық ямаса тәсирлик түс бериуши (*қалай, буне*), пикирдің тәртибин избе-излигин көрсетиуши (*бириншиден, екінши жағынан*) сыяқлы мәнилерди билдиреди.

МОДАЛЬЛЫҚ ЖАНАПАЙЛАРЫ: *ау, ай, шы/ши, өс, сеш, саңа/сеңо, са/се, ды/ди, а/ә, о, мыс/мис, жыш/миш, емиш.* Мысалы: Оның машқаласын өз көзи менен көрсе екен-ау (*Ш.Сейтов*). Атларды айтқанша жалғыз жаныңды айтсаң-о (*К.Султанов*).

МОДАЛЬЛЫҚ МӘНИ — бул гәп мазмунының хақыйқатлыққа қатнасын, яғнай хәр қыйлы хабарды, сорауды, буйрықты, үндеу-шақырықты, болжау шамалауды, имканиятты яки басқа да сол сыяқты мәнилерди билдириуи. Мысалы: 1. *Қар ерип атыр* (модальлық мәни — хабарлау). 2. *Кимнің қызысаң?* (модальлық мәни — сораулық). 3. *Кеше кете бергенде болады екен.* (модальлық мәни — өкпиш).

МОНОФОНГ — [гр. *monos* — бир + *fontos* — сес, дауыс] — қосымша элементсиз дара дауыссы сес.

МОНОГРАФИЯ — [гр. *monos* — бир + *grapho* — жазаман] — жазыушының деретиушилигине арналған изертлеу жұмысы. Мәселен, М.Дәулетовтың «Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспаланған жай гәптер» монографиясы.

МОНОЛОГ — [гр. *monos* — бир + *logos* — сөз] — сөйлеушиниң өзине қаратылған, басқаның тыңлау хәм жууап бериуин күттирмейтуғын сөйлеу формасы. Монолог драмалық шығармаларда көбирек ушырасады, роман хәм повестьлерде лирикалық шегинис сыпатында қолланылады.

МОНОСЕМИЯ — [гр. *mono* — жалғыз + *sema* — таңба] — бир мәни аидатыушы семантикалық қубылыс: *қарап, тарап, сорап, санап*

хэм т.б. сөзлерде «п» морфемасы ҳал фэйиллик мәниде моносемия болады.

МОРФ — сөздің ең киши мәнили белеги. Бул сөз грекше «морфа» сөзинен кирип, форма дегенди аңлатады. 1947-жылы америкалы лингвист Х. Ф. Хоккет тәрәпинен усынылған. Морфема тил бирлиги болса, ал морф — сол морфеманың сөйлеўдеги көриниси. Морфтың реңкleri, морфтың вариантлары бар.

МОРФТЫҢ ВАРИАНТЛАРЫ — формасы хэм сеслик қурылысы жағынан өзгерислерге ушыраған морфлар. Мысалы: ек — егин (түбир сөздеги өзгерис), тарақ — тарағы, керек — кереги (көмекши морфемалардағы өзгерис).

МОРФ РЕҢКЛЕРИ — морфемалардың бир неше көриниси: - ма/ / - ме морфының - ба// - бе, - па// - пе сыяқлы көриниси бар.

МОРФА — [гр. *morfo* — форма] — сөзлерде жумсалатуғын морфемалардың вариантларын морфа деп атайды. Мысалы: теңе, сана, түне сөзлеринде е, а, е фонемаларының хәр бири морфа хызметин атқарады, яғный буйрық мәнисиндеги бир морфема үш морфа арқалы аңлатылып тұр.

МОРФЕМА — [гр. *morphe* — форма] — сөздің ең кишкене мәнилик бирлиги, ол сестен кейин туратуғын семантика-морфологиялық бирлик. Тилдің ең киши мәни аңлатуғышы барлық элементлери (сегмент, суперсегмент), грамматикалық мәни аңлатуғы үшін жумсалатуғын көмекши сөзлер (дәнекер, жанапай, тиркеўиш, артикль) морфемалар қатарына жатады. Морфемалар мәнилик өзгешелигине қарай түбир морфема хэм көмекши морфема (аффикслер) болып бөлинеди. Сөзлер сыяқлы морфемалар да моносемия, полисемия, омонимия түринде жумсалады. Сөзлерди морфемаларға ажыратқанда морфемалар арасындағы семантикалық байланысты есапқа алыў керек. Мысалы: адамгершилик сөзинде еки морфема бар, себси адамгер, адамгерши деген сөзлер жоқ.

МОРФЕМАЛАР ҚУРЫЛЫСЫНДАҒЫ ТАРИЙХЫЙ ӨЗГЕРИСЛЕР — сөзлердің морфемалық қурылысында хәр қыйлы өзгерислер болуғы арқалы пайда болатуғын өзгерислер: сиңисиў, жылысыў, декорреляция.

МОРФЕМИКА — морфема ҳаққында илим. Морфемикада сөзлердің ең киши мәнили бөлеклери болған морфема, оның түрлери, қурылысы, мәнилери, хызметлери, морфемалар арасындағы семантика — структуралық қатнастар, морфемалар қурылысындағы тарийхый

өзгерислер, қысқаша етип айтқанда, сөзлердің морфологиялық қурылысы үйрениледи.

МОРФЕМАГРАММА — [гр. *morphe* — түр, форма + *gramma* — хәрип] — идеяны аңлатуғышы таңбалардың айырымлары морфемаларды аңлатуғы үшін жумсалады. Мысалы: араб цифрларынан кейин қойылатуғын сызықша белгиси. Ол белги -ыншы// — иинши деген мәнили аңлатады.

МОРФЕМАЛЫҚ УСЫЛ — сөз қурамындағы морфемалардың биригиўи, қосылыўи арқалы жаңа сөзлердің жасалуғы. Морфемалық усыл аффиксация (хызмет - кер, - кеш), сөз қосылыў (билезик, күни-түни, көз әйнек, көшеме-көше), сөз қосылыў хэм аффиксация (бир хәптелеп, бир түрли, үшмүйешлик), аббревиация (Мәке, Сәке, велик, радия, метро) түрлерине бөлинеди.

МОРФЕМАЛЫҚ ЕМЕС УСЫЛ — сөздің өзиниң морфемалық қурамын өзгертпестен-ақ басқа мәниге ийе болуғы. Морфемалық емес усыл лексика-семантикалық (соң — тиркеўиш, соң — рәўиш, китаптың соңы — атлық) хэм лексика-синтаксислик (Қызкеткен, Аллаберген, Улбосын, Алалмайсаң) усылларға бөлинеди.

МОРФЕМАНЫҢ ЖЫЛЫСЫҰ ҚУБЫЛЫСЫ — морфемалар шегарасында қабатласқан сөзлердің бир морфемадан екнши морфемаға өтип кетип, қайта бөлиниў қубылысы. Мысалы: дос сөзи қарақалзақ тилине парсы тилинен өзлескен (дост). Өзбек тилинде дост түри сақланған. Бул сөз тартымланғанда жылысыў қубылысы жүз берип, аффикс морфема қурамында өзгерис болады: дос-ты.

МОРФЕМАНЫҢ СИҢИСИҰ ҚУБЫЛЫСЫ — морфемалардың бир-бирине сиңисип бир сөзге айланып кетиўи. Мысалы: *шегара* (*шек ара*), *билезик* (*билек жузик*), *Мойнақ* (*мойны ақ*), *Халқабад* (*халқы абад*), *сексен* (*сегиз он*).

МОРФОЛОГИЯ — [гр. *morphe* — форма + *logos* — илим] — сөз хэм сөздің өзгериўи ҳаққында илим. Ол грамматиканың сөз хэм сөз формаларын, сөзлердің сөз шақапларына өтиўин, сөз шақапларының морфологиялық категорияларын үйренетуғын айрықша тараўи.

МОРФОНЕМА — бир морфеманың алломорфаларында өз-ара орын алмасатуғын еки ямаса бир неше фонема.

МОРФОНОЛОГИЯ — [гр. *morphe* — форма + *phone* — сес + *logos* — илим] — тил билиминде морфология менен фонетиканың байланысларын изертлеўи бөлим. Морфонология менен бирге фономорфология термини де қолланылады, себси олар еки тараўға да тийисли теңдей тил мәселелерин изертлейди.

МУЗЫКАЛЫҚ (ТОН, МЕЛОДИЯ) ПӘТ — хәр қандай тилдеги дауыс тоны хәрекети жәрдеми менен бууына айырыу мүмкиншилиги жүзеге келеди. Мәселен, қытай, япон, кореец тиллерінде усындай пәт бар екенлиги дәлилленген.

МУҒДАР-ДӘРЕЖЕ РӘҮИШИ — ис-хәрекет, белги ямаса заттың белгисин күшейтип яки пәсейтип көрсететуғын рәуишлер: сәл-пәл, ара-тура, әдеуір, ұақытша т.б.

МУРЫНЛЫҚ СЕСЛЕР — айтылыуында қауа ағымы мурын жууыслығы арқалы өтетуғын, мурыннан айтылатуғын *м, н, ң* сеслері.

— Н —

НАЗАЛИЗАЦИЯ — [лат. *nasalis* — мурын] — дауыссыз сести айтқанда жумсақ таңлайдың түсиңки қалда турып, мурын жолының ашылыуынан жасалатуғын қосымша артикуляция. Үнли жабысыңқы мурынлық дауыссызлар *-м, н, ң*. Оларды айтқанда қауа ағымы мурын жолынан шығады.

НӘТИЙЖЕ ДӘНЕКЕРЛЕРІ — биргелкили ағзалары менен бағыныңқы қоспа гәптеги жай гәплерди бир-бири менен нәтийжелік қатнаста байланыстыратуғын көмекши сөзлер: *сонлықтан, сол себепли, сол ушын, соның ушын, нәтийжеде, соның нәтийжесінде*. Мысалы: Күн аяз еди, сол себепли ол қалың кийинген (*Қ. Досанов*).

НӘТИЙЖЕ БАҒЫНЫҒЫЛЫ ҚОСҚА ГӘП — нәтийже бағыныңқы гәп бас гәптен аңласылған ис-хәрекет, ұақыяның нәтийжесин, жууымағын билдиреди: Буның ушын сени айыплауға болмайды, неге десең сен еле көп нәрселерди көргенің жоқ (*Ш. Рашидов*).

НЕКРОЛОГ — [гр. *nekros* — өли + гр. *logos* — сөз] — қайтыс болғанлар хаққында жаңа сөз.

НЕКРОНИМ — [гр. *nekros* — өли + гр. *onoma, onuma* — исм, ат, атама] — әулийешилик, қойымшылық, муқаддес орынлардың атлары: Сәлмен ийшан қойымшылығы, Шорша баба, Қабақлы ата.

НЕКСУС — баслауыш пенен баянлауыш арасындағы предикативлик байланыс.

НЕОЛОГИЗМЛЕР — жаңадан пайда болған предметти ямаса түсиникти билдиретуғын жаңа сөзлер. Олар тек дәслепки ұақытта ғана неологизмлер болады, соңынан олар яки улыуға халықлық лексикаға кирип кетеди, яки қолланылуыдан шығып қалады (ямаса басқа сөз бенен алмастырылады).

НОВАТОР — [лат. *novator* — жаңартушы].

НОҚАТ — (.) — хабар гәптиң соңында, сөзлерди қысқартып жазыуда қолланылатуғын иркилис белгиси.

НОҚАТЛЫ ҮТИР — (;) — қоспа гәптиң хәм кеңейтилген жай гәптиң бөлеклерин бир-биринен бөлип көрсетиу ушын қолланылатуғын ноқат хәм оннан төмен жайласқан үтирден ибарат иркилис белгиси.

НОЛЬ ФОРМА — хеш қандай қосымталарсыз ямаса көмекши сөзлердің жәрдемисіз сөзлердің грамматикалық мәни билдириуи. Грамматикалық ноль форма түсиниги тил билимине ең дәслеп Ф. Фортунатов тәрәпинен киргизилди.

НОЛЬ АФФИКС — тилдеги сөз формасында аффикстиң болмауы: дәптер, қалем, сыя.

НОМЕНКЛАТУРА — [лат. *nomenclatura* — атамалар дизими] — илимнің бир тарауында қолланылатуғын термин-атамалардың жыйынтығы.

НОРМА — тил қуралларынан әмелиятта дурыс пайдаланыу кәделеринің жыйынтығы. Грамматикалық, лексикалық, әдебий нормалар.

— О —

ОБЕРТОН — [нем. *oberton* — жоқары тон] — сес пайда етиуши денениң толық тербелисинен сестің тийкарғы тоны пайда болады, ал оның бөлеклеринің тербелисинен обертон (қосымша тон) жасалады.

ОБРАЗЛЫ МӘНИ — қандайда бир нәрсени ең жоқары кейип, туйғы менен тәрийиплеуши сөзлер: қыя қаслы, листе мурын, оймақ ауыз.

ОБЪЕКТ — [лат. *objectum* — предмет] — хәрекет пенен қандай да бир қатнаста турған предмет. Объект хәрекет пенен толықлауышлық қатнасқа түседі. Мысалы: мақаланы оқыдым, аұқаттан алың.

ОБЪЕКТИВЛИК МОДАЛЬЛЫҚ — объективлик модальлық синтаксислик мәхәл хәм мейил категориялары арқалы билдириледи. Мысалы: Қорқақ дос душпаннан да қәуипли. (объективлик модальлық мәни — хәзирги мәхәл, анықлық мейил).

ОЙКОНИМ [гр. *oikos* — мәкан, турақ жай + гр. *onoma, onuma* — исм, ат, атама] — қала, киши қалалар, елатлы орынлар, аұыллардың меншикли атлары.

ОЙКОДОМОНИМ — [гр. *oikodomia* — бина, имарат + гр. *onoma, onuma* — исм, ат, атама] — қала аймағында жайласқан биналар, имаратлардың атлары, сондай-ақ, медресе, диний билим беретуғын

мәкемелердің аттарын да киргизиў мүмкин: Ақсарай, Ипотека банк, Адвокатура.

ОЙКОНИМИКАЛЫҚ ТЕРМИНЛЕР — адамлардың жасаў орындары, елатлар, белгили бир меканларға байланыслы қолланылатуғын терминлер: *аймақ, айыл, елат, журт, көше, қала, қорған, мәхәлле, район* сыяқлы.

ОККАЗИОНАЛИЗМ — [лат. *occasionalis* — тосыпнан] — жеке стильлик неологизм.

ОКСЮМОРОН — [гр. *oxumoron*] — қарама-қарсы мәнидеги сөзлердің бирин-бири анықлап келиўи арқалы предметке айрықша баха берип, жаңа мәнидеги түсиникти пайда ететуғын стилистикалық фигуралар: *өли жанлар, тири өлик*. Мысалы:

Мен ынтығып сол азаплы бахытқа,
Ықтыярлы қыйнаўларға төзермен.
(«Биз бенен ойынға тоймас мухаббат»)
Татлы азап тартып жүдедим азып. (И.Юсупов).

ОКСИТОН — пәт кескин түрде ақырғы буўынына түсетуғын сөз.

ОМОГРАФ — [гр. *homos* — бирдей, уқсас + *grapho* — жазаман] — жазылыўы, сеслик қурылысы бирдей, бирақ мәниси бойынша хәр қыйлы сөзлер. Мысалы: салма (фейил) — салма (атлық), жаз (атлық), жаз (фейил), сыр (сыр сақлаў) — сыр (жейтуғын тағам).

ОМОНИМ — [гр. *homog* — бирдей, уқсас + гр. *onoma*, *onuma* — исм, ат, атама] — сыртқы формасы бирдей, мәнилери хәр қыйлы сөзлер: 1. Көк аспан, керегениң көги, рең, ниспеген, шөп, мийўе. 2. Кий-биллиард ойнайтуғын әсбап, кий-фейил сөз.

ОММОРФЕМАЛАР — [гр. *homos* — бирдей, уқсас + *morphe* — форма] — омоним аффикс морфемалар. Сеслик дүзилиси бирдей, ал мәнилери хәр қыйлы морфемалар. Мәселен, — ма/ — ме, — ба/ — бе, — па/ — пе аффикс морфемалары фейилден атлық жасайды (*жарма, бастырма, шоңқайма*); фейилден келбетлик жасайды (*еспе (қум), езбе (адам) хәм т.б.*); фейилдің болымсыз формасын жасайды (*келме, барма, айтпа*), яғный — ма/ — ме, — ба/ — бе, — па/ — пе қосымталары омоним аффикс морфема болып келген. Омонимия қубылысы көпшилик аффикс морфемаларға гән. Мысалы: русша (рәўиш) — дорбаша (атлық), белше (атлық) — бүтинше (рәўиш), сынықшы (атлық) — қыршы (фейил), тутқыш (атлық) — жыртқыш (келбетлик), орақ (атлық) — қорқақ (келбетлик), келиншек (атлық) — кеўилшек (келбетлик) хәм т.б. Омморфемалар тек ғана сөз жасаўшы аффикс морфемаларда ушыраспайды, ал форма жасаўшы

(шырағым) хәм сөз өзгертиўши (қызым) аффикс морфемаларда да қолланылады.

ОМОНИМИКА — тил билиминде омонимлерди изертлейтуғын бөлим.

ОМОФОН — [гр. *homos* — бирдей, уқсас + *phone* — сес, даўыс] — жазылыўы хәр қыйлы, бирақ сөйлеўде бирдей болып айтылатуғын сөзлер. Мысалы: жаза алады (бир нәрсени жазыў) — жазалады (бир айыбы ушын жазалаў), қаза алады (қазыў) — қазалады (әлемнен етиў), қайта алады (қайтыў) — қайталады (тәкирарлаў).

ОМОФОРМА — [гр. *homos* — бирдей, уқсас + лат. *forma* — форма] — тек белгили бир грамматикалық формаларда бирдей болатуғын формалар: аласы — (ал + асы) — аласы (ала + сы).

ОНОМАСТИКА — [гр. *onomastika* — исим, атама қойыў өнери] — тил билиминиң хәр қандай меншикли атамаларды изертлейтуғын тараўы.

ОНОМАТОПЕЯ — [гр. *onomatopoeia* — атама жасаў: *onoma*, *onuma* — исм, ат, атама + *paieo* — жасайман] — хайўанлардың, құстардың сес шығарыўына байланыслы еликлеўишлерден сөз жасаў. Мысалы: шүйик-шүйик (шүйкилди).

ОРНИТОНИМ — [гр. *ornitos* — құс + *onoma*, *onuma* — исм, ат, атама] — құс атамалары дегенди билдиреди. Мысалы: құмыры, ләйлек, қаршыға, торғай, қырғый, ғаз, бөдене, қызылтамақ, бирқазан, түйе-құс, әтшек, буйра пәрли бирқазан, жүмек тумсықлы ылайшы құс, үки, хәкке, тырна, шымшық.

ОРОНИМ — [гр. *orog* — таў + гр. *onoma*, *onuma* — исм, ат, атама] — жер бетинде бийик болып турған, хәр қандай бийикликлер, төбеликлер, шоққылардың меншикли атлары. Мысалы: шыршалы, шылпық, бес төбе хәм т.б.

ОРОНИМИКАЛЫҚ ТЕРМИНЛЕР — жер бетинен жоқары болған бийикликлерди билдиретуғын терминлер: *таў, төбе, төбешик, шоққы*.

ОРФОГРАММА — [гр. *orthos* — дурыс, дәл + *gramma* — жазыў] — имла қағыйдаларына сәйкес дурыс жазыў.

ОРФОГРАФИЯ — [гр. *orthos* — дурыс, дәл + *grapho* — жазаман] — сөзлерди дурыс жазыў қағыйдаларының системасы.

ОРФОГРАФИЯЛЫҚ (ИМЛА) НОРМА — орфографиялық норма жоқарыда сөз еткен фонетикалық норманың даўамы есапланады. Фонетикалық норма тилдеги сөзлер менен байланыслы тәрәплерге емел қылса, орфографиялық нормада тилде көпшилик тәрәпинен саналы түрде қабыл етилген, өзине тән имла қәделерине ийе болған

норма түсиниледи. Тилдеги дауыссыз хәм дауыссыз сөзлер имласы, түбир хәм қосымталар, қоспа, жуш қысқарған сөзлер имласы, бууынға бөлиу, бас хәришлерди жазығуда имла нормаларына әмел қылынады.

ОРФОЭПИЯ — [гр. *orthos* — дурьыс, дәл + *epos* — сөйлеу] — сөзлерди дурьыс, дәл сөйлеу. Сөзди әдебий тилдиң ыызамларына сәйкес айтыу қағьйдаларын белгилейтурын тил илиминиң бөлими.

ОРФОЭПИЯЛЫҚ НОРМА — жазбада имла қәделерине әмел қылынса ауызеки сөйлеуде әдсбий тилдиң орфоэпиялық қәделерин сақлау талап етиледи.

ОРЫН ПЫСЫҚЛАУЫШ — ис-хәрекеттиң орын, шыққан жерин, бағытын билдиретурын пысықлауыш.

ОРЫН СЕПЛИГИ — предметтиң ямаса хәректтиң болыш атырған орын билдирип, кимде? неде? қайда? сорауларына жууап беретурын хәм гәште пысықлауыш, толықлауыш хызметлерин атқаратурын сеплик формасы.

ОРЫН ТӘРТИП — сөз дизбеги хәм гәплер бир-бири менен грамматикалық қосымталарсыз орын тәртиби арқалы да байланысып келеди. Мысалы: *бийик тау, жасыл жапырақ*.

— Ө —

ӨЗГЕЛИК ДӘРЕЖЕ — ис-хәрекеттиң грамматикалық субъект арқалы емес, басқа бир логикалық субъект төрешинен исленгенлигин билдиретурын фейилдиң дәрежеси: *оқытты, жазғызды, күлдирди*.

ӨЗГЕЛИК ҚАТЛАМ — қарақалпақ тилине шет ел сөзлери хәм атамаларының кирип келиуи. Мәселен, акт, ректор, реклама, академия, профессор, институт, стипендия (латын сөзлери), республика, педагог, олимпиада (грекше), трамвай, троллейбус, футбол, спорт (англичанша), прокурор, аванс, велосипед, пальто, банк (французша), кабель (голландша), китап, дәптер, қәлем, дәулет, мектеп, (араб сөзлери), нул, гәш, салы, анар, хәм, хәр, егер (парсы сөзлери), сондай-ақ, қарақалпақ тилинде араб хәм парсы сөзлериниң бирикпесинен пайда болған қоспа сөзлер де көплен табылады. Мәселен, баркамал (бар — парсыша, камал — арабша), бахтыяр (бахыт — арабша, яр — парсыша), бийәдеп (бий — парсыша, әдеп — арабша), хәм т.б. сөзлерди көрсетиуимизге болады.

ӨЗЛЕСТИРИЛГЕН ГӘП — сөйлеушиниң өз сөзи менен өзлестирилип айтып берилген басқа биреудиң гәпи.

ӨЗЛИК АЛМАСЫҒЫ — субъектти басқа адамлардан ямаса предметлерден ажыратып, оны белгили бир бетге меншиклен көрсетиуиши алмасық.

ӨЗЛИК ДӘРЕЖЕ — субъекттиң ис-хәректиниң өзине қаратылғанын билдиретурын фейилдиң дәрежеси: *жууынды, кийинди, уйқылады* т.б.

ӨНИМЛИ МОРФЕМАЛАР — тилде белгили сөзлер топарын жасаушы ямаса сөздиң грамматикалық формаларын жасауда кеңнен қолланылатурын хәм көплеген сөзлерге жалғана беретурын морфемалар: атлық жасаушы - шы, - ши, - лық, - лик; келбетлик жасаушы - лы, - ли, - сыз, - сиз, - дай, - дей; фейил жасаушы - ла, - ле т.б.

ӨНИМСИЗ МОРФЕМАЛАР — бир сөзге ямаса жүде аз мурдардагы сөзлер топарына жалғанатурын морфемалар: - ман/ - бан (қараз + бан, төрези + ман), - зар (көклем + зар), - ек (бүйир + ек), - енде (гез + енде) т.б.

ӨТКЕН МӘХӘЛ — ис-хәрекеттиң сөйлеу моментинен бұрын исленгенин ямаса исленбегенин билдиреди. Семантикалық өзгешелигине қарай бир неше мәнилик түрлерге бөлинеди: *анық (питкердиң, қайттық), анық емес (келип кетипти, барыпсаң), пәтийжели (орынлағансыз, келмеген), бұрынғы (Азамат оның не ислегенин биледи екен), анық бұрынғы (Сол күни тап бизлер жер сүриуди баслаған едик), тамамланбаған (Бизиң үйге Айша апай да тез — тез келетуғын еди), келер өткен (Маман отыншылардың әңгимесин тыңлай бережақ еди, олар алыслап кетти), дағамлы (отыр едим, рағажланбақта еди)*.

— П —

ПАРАДИГМА — [гр. *paradeigma* — үлги] — сөзлердиң грамматикалық формаларының бетлениу хәм сеплениу кестеси. Фейилдиң бет-сан парадигмасы, атлықтың сеплик парадигмасы (*бала, баланы, балаға, баланы, баладан, балада*) хәм т.б.

ПАРАДИГМАТИКА — тил бирликлерин элементлер системасы ретинде алып қарау.

ПАРАДОКС — [гр. *paradoxos* — күтилмегенде, қәпелимде] — илимде улыму алынған қағьйдаларға қарсы келетуғын пикир, қубылыс.

ПАРАЛИНГВИСТИКА — 1. Тил илиминиң миллетлер аралық жәрдемши тиллерди изертлейтуғын тарауы. 2. Тил илиминиң өз-ара қарым-қатнастарда, байланыстарда мимика, сөйлеу шараяты сыяқлы қубылыстарды үйрениуиши тарауы.

ПАРАЛЛЕЛИЗМ — [гр. *parallelos* — қатарлас] — салыстыруи мәнисиндеги қатар турған ұқсас элементлердиң, қоңсылас гәплердиң

синтаксислик жақтан бирдей орналасуы. Параллелизм көбінесе поэтикалық шығармаларда жиі ушырасады. Мысалы:

Шайыр деген өз халқының еншиси,
Шағдырден мол берілген еншиси,
Бола алмасаң қасыл сөздің кеншиси,
«Бийікар бул мәжіліске киргенім» дерсең. (И.Юсупов).

ПАЛАТАЛИЗАЦИЯ — [лат. *palatum* — қатты таңлай] — тил ортасының қатты таңлайға қарай қосымша көтеріліуі нәтижесінде дауыс хәм шауқымның күшейіуінен сестің жумсақласуы.

Палатальласуы хәм палаталь терминлерін айырып түсініу керек, себебі палаталь (тил ортасы) дауыссызлары үшін тилдің ортаңғы бөлімінің көтеріліуі тийкаргы артикуляция болады да, ал палатальласқан дауыссызлар үшін қосымша артикуляция болады.

ПАРАТАКСИС — [гр. *parataxis* — қатарластыруы] — сәйкес элементтерді қатар қойуы арқалы синтаксислик қатнастарды аңлатуы ұсылы. Паратаксис — тең байланыссыз дүзілме.

ПАРАФРАЗА. ПЕРИФРАЗА — [гр. *paraphrasis* — сыпатлау] — предмет ямаса құбылыстың аты тиккелей аталмай, тек оның тийкаргы белгилері ямаса характерлі айырмашылықтары арқалы қайта атайтуғын көркемлеу құралы. Мысалы: ақ алтын (пахта), қара алтын (нефть), Қарақалпақстанның пайтахты (Нөкис) «Бозатау»дың авторы (Әжинияз), қарақалпақтың биринші илим докторы (Н.Дәуқараев) хәм т.б.

ПАЛЕОЛИНГВИСТИКА — (лингвистикалық палеонтология) тил билимнен биринші нәубетте тилдің сөзлик құрамы, грамматика хәм көплеген басқа да өзгешеліктерін есапқа ала отырып, онда ең әуелгі сөйлеген анау ямаса мынау халықтың турмысы және белгилері бир аймаққа жайласуы хәм де инсанның ойлау, пикирлеу жағдайларын илимий жағынан үйреніуші саласы.

ПАЛЕОГРАФИЯ — [гр. *palaios* — әйіемгі + *grapho* — жазаман] — әйіемгі дәуірдегі қолжазбаларды хәр тәрәппе изертлейтуғын илим.

ПАЛЕОНТОЛОГИЯ — [гр. *palaios* — әйіемгі + *on (ontos)* — жасаған + *logos* — илим] — әйіемгі дәуірдегі есімликтер хәм хайуанатлар хәққында геологиялық илим.

ПАЛИНДРОМ — солдан оңға қарай хәм оңнан солға қарай оқығанда бирдей мәні беретугын сөз: *нан, ата, ана, қабақ, ала, тут.*

ПАРОНИМЛЕР — [гр. *para* — қасында, жанында + *onyma*, *onyma* — исм, ат, атама] — айтылуы жағынан бири бирине ұқсас, бірақ фонетикалық дүзілісі жағынан басқа-басқа сөзлер. Оларды бири бири менен шатастыруыға ямаса биринің орнына екіншісін қолланыуыға болмайды. Мысалы, *дипломат* — *дипломант* — *дипломник*. *Дипломат* — дипломатия менен шугымланыушы адам, *дипломант* — диплом менен сыйлықтаран адам, *дипломник* — диплом жұмысын орынлаушы студент. Сөйлеуде көбінесе орыс тилинен кирген паронимлер шатастырылып қолланылады, сонлықтан да, олардың мәнілерін жақсы билиу керек. Мысаллар: *абонемент* — *абонент*, *адресат* — *адресант*, *диктат* — *диктант*, *фабрикат* — *фабрикант*. Паронимия құбылысы қарақалпақ тилинің өз сөзлері арасында да ушырасады. Мысалы: *қосақ* — *қоспақ*, *қайтыс қылуы* — *қайтыс болуы*, *хәмел* — *әмел*, *әйіжан* — *хайжан* т.б.

ПАССИВ СӨЙЛЕУ АҒЗАЛАРЫ — сөйлеу уақытында, сөзлерді айтқанда қозғалмайтуғын ағзалар (тис, таңлай, мұрын бослығы).

ПАТРОНИМ — адамның өз атына қосыла айтылатугын әкесінің аты (отчество).

ПАУЗА — [лат. *pausa* < гр. *pausis* — үзіліс] — сөзлерді айтқан уақыттағы дауыстың үзіліске түсіуі.

ПӘТ — сөздің құрамындағы буындардың айтылуы биргеликли бола бермейді, көп буынның ишінде биреуі басқаларына қарағанда айқынырақ ажыратылып, көтеріңкі айтылады. Бундай қәсіятке одетте пәт түскен буын ийе болады, ол пәтлі буын деп аталады. Пәт екі түрге бөлінеді: динамикалық пәт, тоникалық ямаса музыкалық пәт (квантатив пәт деп аталады).

ПЕРИОД — [гр. *periodos* — шеңбер, шеңбер пайда етіу] — кемінде екі предикативлик дүзілмеден ибарат болған хәм өз-ара грамматикалық жақтан байланысқан жабық структуралы синтаксислик пүтинлик. Мысалы: Егерде екі тәрәптің биреуі немқурайлы отысырса, ошақ пысқыйды, ал пысқыған ошақтың түтін көзлерден жас шығаруыға себепші болады (Т.Қайыпбергенов).

ПЕРМУТАЦИЯ — [лат. *per* — аралық + *mutatio* — өзгерту, алмастыруы] — гәптің құрамындағы гәп ағзаларының орын алмасуы. Мысалы: Балам армиядан келді — Армиядан балам келді.

ПИКТОГРАФИЯ — [лат. *pictus* — сүрөт + *grapho* — жазаман] — сүрөтлі жазуы. Пиктографиялық жазуыда жеке сөзлер таңбаланбайды, ал тутас ой-пикир шамалап, силтеп абстракт түрінде бил-

дириледі. Ол қазіргі уақытта да қолданылады. Мысалы: аяқ кийім устаханасының алдында етиктің сүүретін, шаштөрезхананың алдында тарақ хәм қайшының сүүретін қыстырып қойыу, сондай-ақ Рим цифрлары да никтографиялық жазыуға киритиуге болады.

ПЛЕОНАЗМ — [гр. *pleonasmos* — зыят, артық] — өз-ара синонимлик қатнастағы сөзлерди ізбе-ізлик пенен қолданыу ұсылы. Мысалы: түн, тастай қараңғы.

ПОЗИЦИЯ — [лат. *positio* — жайласқан орны, орын].

ПОЛИГЛОТ — [гр. *polyglottos* — көп тиллик < *poly* — көп + *glotta* — тил] — көп тилди билиуши адам.

ПОЛИГРАФИЯ — [гр. *polygraphia* — көп жазыушылық < гр. *poly* — көп + *grapho* — жазаман].

ПОЛИСЕМИЯ — [гр. *polis* — көп + *sema* — таңба] — көп мәнилик, яғнай тилдеги бир сөздің бирнеше мәниге ийе болыуы: бәлент < бийик, жоқары, шың, дөң, // абыройлы, бахытлы, мәртебелі, жоқары т.б.

ПОЛИСИНДЕТОН — [гр. *polysundetón* — көп байланыслы ямаса көп дәнекерлилик] — айтылажақ сөзлерге логикалық хәм интонациялық жақтан дыққат аударылыуы үшін оларды байланыстырушы дәнекерлердің бир неше мәртебе қайталанып, интонацияда иркенип пайда болыуы: «Қойың» дейин десе, жалынайын, жылайын десе, я тили гүрмелмейди, я үни шықпайды, тура қашайын десе, я қолы қыйылдамай атыр, сал... (Ш. Сейтов).

ПОЛИСИНТЕТИКАЛЫҚ ТИЛДЕР — сөздің гәп құрамында өзине тән структурасына ийе тиллер. Мәселен, америкалы индеецлер тили, чуокот, коряк тиллери. Полисинтетик тиллердің хәр бир сөзи айырым-айырым сеслер болып, олар өзлеринің мәнісин тек гәп құрамында келип билдириу мүмкиншилигине ийе. Сөздің элементлери бир-бирине қосылып жазылады. Бул тиллерде сөз-гәп басқа тиллердеги гәнке туура келеди: чикук тилиндеги *iniludam* — мен бұны оған берийге келдим.

ПОСТФИКС — [лат. *post* — кейнінен + *fixum* — бекитилген] — сөз өзгертиуши аффикслерден соң жалғанған сөз жасаушы аффикслер: жумыс + та + ғы, үй + де + ги сыяқлы сөзлерде -ғы, — ги, аффикслери сөз өзгертиуши аффикслерден соң жалғанып, жаңа сөз пайда етип тур. Постфикслер қарақалпақ тилинде көп емес, олар -ғы/ — ги, қы/ — ки, — ша/ — ше аффикслери.

ПОСТФИКАЦИЯ — постфикация ұсылында сөз жасау форманты хызметин сөз жасаушы қосымта атқарады, бирақ онда ол сөз

жасаушы қосымта сөз түбирине ямаса сөз тийкарына қосылмайды, ал сөздің құрылысындағы сөз өзгертиуши қосымталардан соң қосылып жаңа мәнидеги сөзлерди жасайды. Мысалы: қақарманларша - қақарман (түбир) + лар (көплик қосымта) + ша (рәуиш жасаушы қосымта), қаладағы - қала (түбир) + да (орын сеплигинің қосымтасы) + ғы (келбетлик жасаушы қосымта).

ПРОГРЕССИВ АССИМИЛЯЦИЯ (ИЛГЕРЛИ ТӘСИР) — түбир менен аффикстин, бууын менен бууынның, қоспа сөзлерде түбир менен түбирдің шегарасындағы алдыңғы сестің кейинги сеске тәсир етип, оны өзине ұқсас болған сеске айландыруы ямаса жасалыу ұсылы, жасалыу орны, дауыс пенен шауқымның қатнасы жағынан өзине ұқсас болған сести талап етиуи илгерли тәсир деп аталады. Мысалы: қол қап — қолғап, мал қора — малғора хәм т.б.

ПРЕДИКАТ — [лат. *praedicatum* — айтылған] — 1. Логикалық баянлауыш (субъект) хәққында айтылған пикир. 2. Грамматикалық баянлауыш.

ПРЕДИКАТИВЛИК — пикирдің баянланыуы деген мәниден алынған грамматикалық термин. Ол үш категорияның — бетлик категория, синтаксислик мәхәл категориясы хәм модальлық категориялардың бирикпеси. Мысалы: Кимнің қызысан? (2-бет, қазіргі мәхәл, модальлық мәніси бойынша сорау). Барлық предикатлар бет билдире бермейди. Мысалы: Баланы шоршытыуға болмайды.

ПРЕДИКАТИВЛИК ҚАТНАС — баслауыш пенен баянлауыш арасындағы синтаксислик қатнас. Мысалы: Сиз бенен ағам сөйлеседи.

ПРЕФИКС — [лат. *praefixum* — алдына бекитилген] — түбир морфемалардың алдына жалғанатуғын сөз жасаушы аффикс морфемалар. Олар қарақалпақ тилинде басқа тиллерден өзлескен сөзлерде гана ушырасады: бий + миллет, анти + фашист, бий + әдеп, нә + мәлим, на + дурыс, нә + мәрт. Сонлықтан оларды қарақалпақ тилинің префикслери сышатында қарай алмаймыз.

ПРОКЛИТИКА — [гр. *proklino* — алға ийилемен] — бул термин энклитика термини түсинигине қарама-қарсы мәни аңлатады, яғнай пәт түспейтуғын сөздің пәт түсетуғын сөздің алдынан жункерлесиуи. Мысалы: дүп-дүзиу, мен-тегис.

ПРОЛОГ — [гр. *prologos* — хирис сөз, алғы сөз] — көркем шығарманың негизги сюжетлик уақыялары басланбастан алдыңғы, оған таярлық ретинде жазыушының сол деретпеге тийкар болған нәрселерди айтып берийи, жырлауы. Мысалы:

...Қәте болса сөкпең, дослар,
Қадирдан қурбы-қурдастар,
Бердимурат сөзин баслар,
Мәнісин көріп ацлап. (Бердақ, «Ақмақ патша»).

ПРОНОМИНАЛИЗАЦИЯ — [лат. алмасық] — басқа сөз шақаптарының алмасыққа өтуі. Мысалы: 1. Айландырған төрт үй (фейилден — жәмлеу алмасығына өткен). 2. Есикти биреу қақты (сандықтан — белгисіз алмасығына өткен).

ПРОТЕЗА — [гр. *profesis* — өзгертип қойыу] — сөздің алдыңғы позициясында қатар келген екі дауыссыз сестің яки «с», «р» сонор дауыссыз сестерінен басланатуғын сөзлердің алдына дауыссыз сестің қосылып айтылуы: стакан-ыстакан, стол — устол, рахмет — ырахмет, роман — уроман, скелет — искелет, радио — ырадио, сондай-ақ, Платон — Афлатун сөзіндегі өзгерісті де протеза кубылысына мысал етсек болады.

ПРОФЕССИОНАЛИЗМ — — [лат. *professio* — кәсіп, өнер, қәнигелік] — белгилі бір кәсіп иелерінің тилине, сөйлесуіне тийісли сөз яки сөз дизбектері: қурылысқа байланыс (шайтан, қодегер), балықшылыққа байланыс (жер қарау, салий, қыйратпа).

ПСЕВДОНИМ — — [гр. *pseudonymos* — адамның жалған аты] — әдебий лақап, автордың әдебияттағы қуны аты: Аязнй — Ибрайым Юсулов, Хамидий — Хүснитдин Хамидов, Алп Султан — Алпысбай Султанов, Хошай — Жалғас Хошаниязов.

ПСИХОЛИНГВИСТИКА — адамның сөйлеу хызметін рухый жақтан изертлеуің тил илиминің тарауы.

ПУБЛИКАЦИЯ — [лат. *publicatio* — баспа].

ПУБЛИЦИСТИКА — [лат. *publicus* — жәмийетлік].

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ СТИЛЬ — сиясий-жәмийетлік темадары шығармалардың стили.

ПУНКТОГРАММА — [лат. *punctum* — ноқат + гр. *gramma* — жазу] — жазбада пунктуация қағыйдаларына сәйкес қолланылған иркилис белгиси.

ПУНКТУАЦИЯ — [лат. *punctum* — ноқат] — иркилис белгилерін дурыс қолланыу қағыйдаларын үйрететуғын тарау. Пунктуация орфография сияқлы дурыс жазуудың, жазылғанды дурыс оқып, дурыс түсиниудің қуралы. Пунктуациялық қоделер тийқарғы үш принципке негізленеди: мәнилік, грамматикалық, интонациялық.

ПУРИЗМ — [фр. *purisme* <лат. *purus* — таза] — өз ана тилинің тазалығын сақлау мақсетінде басқа тиллерден кирген сөзлерди, хәр

қыйлы неологизмлерди қолланыудан бас тарту, тилдегі өзгеріслерди болдырмауға тырысу.

ПЫСЫҚЛАУЫШ — ис-хәрекеттің орнын, уақтың, себебин, мақсетін, шәртің, муғдар-дәрежесін, сынын, қарсыласлық мәнісін билдиретуғын гәптің екінші дәрежелі ағзасы. Мысалы: Вилген тауыл сөйлейди, билмеген қауыл сөйлейди (нақыл).

— Р —

РӘСМИЙ ИСЛЕР СТИЛИ — рәсмий ислер стили жүде турақлы, өзіннің белгилі жанры, лексикасы, фразеологиясы хәм синтаксислік топламларына ийе, бул стильде белгилі бир штамп (өзгермейтуғын сөз хәм топламлар) көбирек қолланылады. Рәсмий ислер стилінде келбетліклер хәм рәуишлер көркемлеу қуралы сыпатында қолланылмайды.

РӘУИШ — [лат. *adverb* — рәуиш] — тийқарынан, ис-хәрекеттің белгисін, гейде белги ямаса заттың белгисін билдиретуғын сөз шақабы. Рәуиштиң мәнісине қарай сын (Екінші күни оқу әдеттегіше басланды), муғдар-дәреже (Арадағы тым-тырыслық бир кесе шай ишимге созылды), уақыт (Әлийбектің жасы бийыл қырық үште), орын (Батыстан булт көгерилип княтыр), себеп (Мен алдыңнан бийқарға алышпан гой), мақсет (Олар азанға шекем қашырмай сақла деп қасақана өзиме тапсырды) сияқлы түрлерине ийе.

РӘУИШТИҢ ДӘРЕЖЕЛЕРИ — ис-хәрекеттің ямаса белгинің ислениу сапасының артық яки кемлігін, күшейу яки пәсейу белгилерін билдиреди. Оның үш дәрежеси бар: жай (бурын, жылдам, көп), салыстыру (тезирек, шаққанлау), арттыру (күтә әлпайым, тап жаңа гана, күнә-күндиз).

РӘУИШТИҢ ЖАСАЛУЫ — аффиксация хәм сөз қосылуы усылы арқалы жасалады. Рәуиш жасаушы ең өнімлі қосымта -ша/ — ше аффиксина (еркекше, жаңаша, солайынша, мыңларша, бүгінше), — лай — лей аффиксина (усылайынша, былайынша), — дей аффиксина (бирдей), — қара/ — кері, — ғары/ — гері аффикслерінен (ишкери, тысқары), — ын/ — ин, — н аффикслерінен (бәхәрин, кешінде, гүзин). Рәуиштиң сөз қосылуы усылы менен жасалуы — қарақалпақ тилинде өнімлі. Бул усыл арқалы қарақалпақ тилинде бириккен, қурамлы, тәкирар, жуп рәуишлер жасалады.

РЕЛЯЦИЯ — [лат. *relation* — 1. Байланыс, қатнас. 2. Тууыс].

РЕМА — сөйлеушінің өзи сөз еткен темасы жөніндегі хабары, тема хәққында қандайда бир жаңалық хабарлауың бөлек.

РЕМАРКА — [фр. *remargus* — түсиник] — драмалық шығармалардағы автордың түсіндірме сөзлігі. Ремаркалар пьесаның сахнаға қойылыуында, рольдердің жақсы атқарылыуында айрықша әхмийетке иіе, себеби ол қахарманлардың түр-түсі, кәсіби, ис-қәрекетлери, минез-құлқы туұралы түсиник бериледи.

РЕАЛЬ — [real — қақыйқат, шын].

РЕГРЕССИЯ — дәренди сөз сыпатында надурьс қабыл етилген сөздеги дәслепки түбирди табыу.

РЕГРЕССИВЛИК — [regress — кері кетиу] — соңғы сөзден алдынгы сөзге қарай бағдарланған.

РЕГРЕССИВЛИК АССИМИЛЯЦИЯ (КЕЙИНЛИ ТӘСИР) — түбир менен аффикстиң, бууын менен бууынның, қоспа сөзлерде түбир менен түбирдің шеғарасындағы кейинги сестің алдынгы сеске тәсир етип, оны өзине уқсас болған сеске айландырыуы ямаса жасалыуы усылы, жасалыуы орны, дауыс пенен шауқымының қатнасы жағынан өзине уқсас болған сести талап етиуи кейинли тәсир деп аталады. Мысалы: тез соқ — тес соқ, сөз жоқ — сөж жоқ, отыз шертек — отыш шертек, ишшең — ишшең, жан қоңсы — жаң қоңсы, сен ғана — сең ғана, минбер — мимбер, маған бер — мағам бер.

РЕДУКЦИЯ — [лат. *reducere* — қысқартыу, ізге қарай жылжыу] — редукция қубылысы тийқарыған пәтсиз бууындардағы дауыссыларға тән қубылыс. Сөзлерди айтқан уақтымызда дауыс артикуляциясының күшсизлениуи нәтижесинде сеслердің анық еситилмей қысқарып, гүмилжи еситилиуи. Мысалы: тын-тынып, бир-бири хәм т.б. Сондай-ақ, айырым сөзлерге дауыссылдан басланған қосымталар жалғанғанда екінши бууындағы дауыссыл редукцияға ушырайды, соңлықтан түсин қалдырылады хәм жазылмайды. Мысалы: халық — халқы, орын — орны. т.б.

РЕДУПЛИКАЦИЯ — [лат. *re* — тазадан, қайтадан + еки есе] — жупласыу усылы. Бул усыл лексико-грамматикалық мәни билдириудің айрықша бир усылы болып саналады, яғни түбир сөзлердің қолланылыуы барысында тәкирарланыуы нәтижесинде жаңа сөзлердің жасалыуына айтылады: *асқар асқар* (таулар), *бийик-бийик* (жайлар), *айта-айта* (шаршау).

РЕЕСТР — алфавит тәртіби менен дизилин жазылған сөзлер.

РЕЗОНАТОР — [фр. *resonance* — жаңғырық] — сести жаңғыртып күшейтетурын әсбап ямаса тәбийғий қууыслық. Мысалы: м, н, п сеслерин айтқанда мурьн бослығы резонатор хызметин атқарады.

РЕКОМПОЗИЦИЯ — қоспа ямаса дәренди сөздің ең дәслепки әпиуайы формасын қайта тиклеу.

РЕКОНСТРУКЦИЯ — [лат. *re* — қайтадан + *constructio* — қурыу] — қайта тиклеу. Салыстырмалы-тарийхый тил илиминиң тийқарғы усылы, өзимизге белгилі фактлерди ізбе-ізлик пенен салыстыра отырып, жазба естеликлерде сақланбаған тил фактлерин қайта тиклеу.

РЕЛЯТИВЛИК ҚАТНАС — [лат. *relativus* — салыстырмалы] — хәрекет пенен белги арасындағы қатнас, яғни пысықлауыш пенен баянлауыш релятивлик қатнасқа түседі. Мысалы: Раушан апамлар той бериу ушын кеше қаладан ауылға келди < той бериу ушын келди < кеше келди < қаладан келди < ауылға келди.

РЕПЛИКА — [фр. *replique*] — диалогта қатнасқан хәр бир сөйлеушиниң гәпи.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ — [фр. *representation* — тиклеу, көрсетиу] — 1. Тил фактлерин ең исенимлі жағдайларда баянлау. 2. Түсин қалдырылған сөзге тийисли семантикалық компоненттиң сақланып қалған сөзге жүклениуи. Мысалы: Бала нанды рабур-ғубур (аузына) басты.

РЕФЕРАТ — [лат. *referre* — билдириу, хабар етиу] — белгилі бир питкерилген илимий жұмыстың қысқаша жазба баянаты.

РЕФЕРЕНТ — [лат. *referens, referentis* — хабар бериуши] — тил бирлиги сыпатлаитурғын түсиник, пикир предмети.

РИТМ — сөйлеудеги дауыс ырғарының өзгеріуи: тез хәм әсте, созымлы хәм қысқа т. б. алмасып айтылыуы.

РИТМИКА — сөзлердің ритмлик қурылысын тексеретурғын фонетика илиминиң бир тарауы.

РИТМОМЕЛОДИКА — гәптиң белгилі бир интонациялық хәм ритмикалық модельлер бойынша жиклениуи.

РИТОРИКА — [гр. *rhetorike* — шешенлик] — шебер сөз қураудың теориясы.

РИТОРИКАЛЫҚ ҚАРАТПА — адам ямаса басқа да предметлерге қарата айтылған қаратпа арқалы оларға сыпатлама берилип, автордың қатнасының билдирилиуи. Мысалы:

Қайдасаң, өзийлим, әй қара көзлим,

О жарық жұлдызым, әй шийрин сөзлим (Ш.Халмуратова).

РИТОРИКАЛЫҚ СОРАУ — жууап алыу ушын емес, ал тек айтылажақ пикирге тыңлаушының дыққатын аударыу ушын қойылған сорау. Бундай гәплер пикирди өткірлестірип береді хәм хәр қыйлы

эмоциональ мәни өзгешеликке ийе болады. Таңланыў, ғәзәплениў, тәшүишлениў, гүман, шамалаў мазмунын билдиреди. Мысалы: 1. *Қол кейлим қалтасы, қарны толы ерке дәрўазаманлар не қуспайды?...*

— С —

САЛЫСТЫРМА ФОНЕТИКА — фонетиканың айрықша бир тилдің сеслерин басқа тиллердің сеслери менен салыстырып изертлейтуғын тараўы.

САЛЫСТЫРЫҰ ДӘРЕЖЕСИ — предмет ямаса ис-хәрәкеттиң белгисин басқа бир предметтеги сондай белги менен салыстырып көрсететуғын келбетлик хәм рәўиштиң дәрежеси.

САЛЫСТЫРМАЛЫ БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ ҚОСПА ГӘП — қоспа гәптиң қурамындағы жай гәплердің ис-хәрәкет, ўақыяларының мазмуны бир-бири менен өз-ара уқсаслық, теңеў мәнилериңде салыстырыў арқалы дүзиледи. Олардың арасындағы салыстырмалылық бирин-бири түсиндириў жолы менен емес, ис-хәрәкет, ўақыялардың ямаса жеке сөзлердің теңбе-теңлик, уқсаслық белгилерин салыстырыў арқалы иске асады. Сонлықтан салыстырмалы бағыныңқылы қоспа гәптиң жай гәплерине басқа бағыныңқылы гәптердегидей сораўлар қойылмайды. Мысалы: *Дийўалға пәтиктең нур төгилген секилли, жайдың иши бирден жақтыланғандай болды (Т.Қайыпбергенов).*

САН КАТЕГОРИЯСЫ — бирлик хәм көплик сан формаларын қарама-қарсы қойыў арқалы билдиретуғын атлықтың лексика-грамматикалық категориясы.

САНЛЫҚ — белгили бир муғдарды ямаса предметтиң, қубылыстың санын, шамасын, қатарлық тәртибин билдириўши сөз шақабы. Қарақалпақ тилинде тийқарғы 20 түбир сөзден ибарат санлықлар қолланылады. Санлықлардың мәнисине қарай санақ (бир, он, жүз, мың), жыйнақлаў (*үшеў, төртеў, бесеў*), топлаў (*оннан, еки-екиден, жүзлеп, мыңлап, он-онлап*), шамалық (*еки мыңдай, отызлаған, жүзлеген, еки-үш, оннан аслам, жүзге жақын*), қатарлық (*жетинши, он алтыншы, жигирмаланшы*), бөлшек (*төрттен үш, үштиң бири, бес арым*) сыяқлы түрлерге бөлинеди. Санлықлар қурылысы жағынан жай санлықлар (*бес, жети, жигирма, жүз* т.б.) хәм қоспа санлықлар (*жетпис жети, қырық-елиў, он-оннан, алпыс, тоқсан* т.б.) болып бөлинеди.

САНСКРИТ — бизиң ғрамызға дейинги VI әсирден баслап пайда болған ертедеги индуслардың ғене әдебий тили. Сол әдебий тилге

қарама-қарсы тил пракрит деп аталады. Практик тили орта әсирдеги Хиндстанның халық тили.

САПАЛЫҚ КЕЛБЕТЛИКЛЕР — хеш қандай қосымталарсыз, жеке лексикалық мәниси арқалы предметтиң өзине тән хәр қыйлы белгилерин (түр-түсин, келбетин, шырайын) билдиреди. Мысалы: сары, жасыл, хаўайы көк, сур, үлкен, жеңил.

САРКАЗМ — [гр. *sarkasmos* — қыйнаў, азап беру] — турмыстағы унамсыз нәрселерди өткир түрде мысқыллап, түйреп сүўретлеўши сатиралық усыл. Мысалы, Бердақ шайырдың «Заманда», «Быйыл», Өтеш шайырдың «Шерменде» қосықлары сарказм усылында жазылған. И. Юсуповтың «Арал элегиялары» қосығындағы мына қатарда өткир сарказм бар:

Я, инсап, адамлар *не деген дана!*
Ўәжлескенде бир-биринен өткерер,
Жәбир көрип атса тәбият ана,
Сөйлеп-сөйлеп сөз тарашын жеткерер.

СЕБЕП БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ ҚОСПА ГӘП — себеп бағыныңқылы қоспа гәп дүзилиўи бойынша бир-бири менен өз-ара мәнилик жақтан тығыз байланыс болған бағыныңқы хәм бас гәптен дүзиледи, оларды **себеп дәнекерлери** (себеби, өйткени, неге десең), байланыстырады: 1. Кеш болыўдан арқадан қатты самал **есип**, дәрьяның иши ала-бурқан дүбелей болды (К.Султанов).

СЕБЕП ДӘНЕКЕРЛЕРИ — биргелikli ағзалары менен бағыныңқы қоспа гәптеги жай гәптерди бир-бири менен себеплик қатнаста байланыстыратуғын көмекши сөзлер: себеби, өйткени, неге десең. Мысалы: Ол усы киятырғанда алдында таўдай бәле болса да қорқатуғын емес, **себеби** анасының берген буйрығы сондай үлкен еди (А.Бегимов).

СЕМЕНТ — [лат. *segmentum* — бөлек, бөлшек] — сөйлеў ағымының фонетикалық жақтан бөлеклерге бөлиниў нәтийжесинде пайда болған бөлекшелери. Фонема хәм буўын сегментлик тиллик бирликлер делинеди.

СЕМЕНТ ФОНЕМА — сөйлеўде шынжыр тәризли избе-из дизбек-лесетуғын хәр бир фонема.

СЕМА — [гр. *sema* — белги, таңба].

СЕМАНТЕМА — 1. Семема. Сөздің мәниси, предметлик мазмуны. 2. Сөздің лексикалық мәниге ийе болған белеги.

СЕМАНТИКА — [гр. *semantikos* — аңлатыўшы] — 1. Сөздің ямаса грамматикалық форманың мәниси. 2. Семасиология.

СЕМАНТИКАЛЫҚ ТОПАР — мәнілері ұқсас хәм бир сөз шақабына киретуғын сөзлер топары.

СЕМАСИОЛОГИЯ — [гр. *semasia* — түсиник + *logos* — илим] — сөз мәніси хәм сол мәниллердің өзгеріуі жағдайларын изертлейтуғын тил илими.

СЕМЕСТР — [лат. *semestris* — ярым жылдық] — жоқары хәм орта арнаулы билимлендириуі орынларындағы оқыу жылының жартысы.

СЕМИНАР — [лат. *seminarium* — ағыспалы мәниде: орда, дерек, таралған жери] — ЖООда алын барылатуғын әмелий сабақ.

СЕМИОТИКА — [гр. *semiotike* < *semion* — белги, таңба] — хәр қыйлы белгилер (таңбалар) системасының улыұмалық ұқсаслықларын изертлеуши илим.

СЕПЛЕНИУ — атлық хәм басқа да субстантивлескен сөз шақапларының сеплик жалғаулары менен өзгеріуі парадигмасы.

СЕПЛИК КАТЕГОРИЯСЫ — сөз дивбеги ямаса гәп қурамында атлықтың басқа сөзлер менен қарым-қатнасын, олар менен байланысын билдиретуғын морфологиялық категория.

СЕСЛЕРДІҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ХЫЗМЕТІ — сөздің қурамындағы фонема гейде өзиниң айрықша айтылыуына байланыслы сөйлеушиниң өзін де сыпатлап бериуи мүмкин, яғный хәр бир сөйлеушиниң сеслерди айтыуында өзине тән өзгешеликтери болады. Мәселен, орыс тилиниң орфоэпиясы менен жақсы таныс адам орысша сөзлерди бул тилдеги сөйлеудің әдебий нормаларына сәйкеслеп айтады: *роман (роман), творчество (творчество), самолёт (самолёт)* хәм т.б. Ал олардың орфоэпиясын жақсы билмейтуғын адамлар бул сөзлерди бузып ямаса ана тилиниң нормаларына сәйкеслеп айтыуы мүмкин. Сондай-ақ, ағызекки сөйлеуде диалектлик өзгешеликтер де билдирилиуи мүмкин: *көпир (көпир), қулп (қулп), мықты (мықты)* хәм т.б.

СЕС — сөйлеу ағзаларынан шыққан дауыс ағымының өз алдына мәни аңлататуғын белеги.

СЕСЛИК СИМВОЛИЗМ ХӘМ СЕСЛЕРДІҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ХЫЗМЕТІ — тилдеги айырым предметлердің атамалары олардың шығаратуғын сестиниң еликлеуі нәтижесинде келип шыққан: *сарга, шымшық, әтшөк*. Бирақ стилистикадағы сеслик символизм сеслердің артикуляциялық сапасына (дирилдеуик, шауқымлы хәм т.б.) байланыслы болып келеди.

СЕСЛИК ЖАЗЫУ — хәр графикалық белги бир сести аңлататуғын жазыу типі.

СЕСЛИК НЫЗАМЛАР — сеслик өзгерислердің жағдайларын, ұақтың хәм таралыуын анықлайтуғын фонетикалық нызамлар.

СЕСКЕ ЕЛИКЛЕУИШЛЕР — тәбияттары хәр қыйлы сеслерге, ысқырық, күлки усаған гейпара қубылысларға хәм хайуанлардың дауысына еликлеуі.

СИГМАТИЗМ — белгили бир дауыссыз сестинің «с» сесине айланыуы. Мысалы: дузсыз — дуссыз.

СИГНАЛ — 1. Көрсеткиш. 2. Сөйлеуде қолланылатуғын тиллик белгилер.

СИЛЛАБЕМА — фонологиялық бирлик сыпатында саналатуғын бууын.

СИЛЛАБИКАЛЫҚ ЖАЗЫУ — [гр. *syllabikos* — бууынға тең] — бууынлы жазыу.

СИЛЛАБОГРАММА — силлабикалық (бууынлық) жазыудағы графикалық белги.

СИЛЛЕПСИС — грамматикалық жақтан бири-биринен ажыралатуғын биргелкили ағзалардың гәштеги бирлесиуі.

СИМВОЛ — [гр. *symbolon*] — көркем шығармада шәртли түрдеги астарлы мәниде қолланылған сүүретлеу усылы. Ол әдебиятта метафораның бир түри сыпатында да қолланылады. Символикалық образлар арқалы сол дәуирдің турмысы сөйленеди. Мысалы:

*Дауыл турды, үргин үрди,
Қосымның қамысын түрди,
Думан басты аспан, жерди,
Пукараға жаз келер ме? (Бердақ «Жаз келер ме?»).*

СИНГАРМОНИЗМ — [гр. *syn* — бирге + *harmonia* — үнлесиуі] — бууын үнлеслиги. Мысалы: ерин-шек-лик, жал-қау-лық т.б.

СИНЕКДОХА — [гр. *synekdoche* — уқсатыу, уғыу] — тийкарғы белгилери пүтин нәрсениң орнына бир белегин, көп нәрсениң орнына жеке биреуін, улыұма нәрсениң орнына жекени алмастырып қолланыуі яки керисинше қолланылыуы арқалы сүүретлеу усылы. Мысалы:

1. О, сиз, жаспырымның сырласы, таллар!
Ах, сол жағымлы қол, жүзикли қоллар! (*И. Юсупов*).
2. Бул журттың нәмәртлигине,
Ауыз бирлик жоқлығына,
Иштен қылған сумлығына,
Ғапыл болды, Ерназар бий. (*Бердақ*).

Жүзикли қоллар — хаял адам мәнісин, *журт* сөзи — ел, халық мәнісин емес, ал сатқын бийлер хәққындағы түсиникти билдирип келген.

СИНКОПА — [гр. *synkore* — ортадан қысқаруы] — сөз ишінде сөз ямаса буғынның түсіп қалуы: ерин — ерни, орын — орны.

СИНОЛОГИЯ — [орта әсір латын тилинде — *sina* — қытай + *logos* — илим] — қытай тилин, әдебиятын, мәдениатын, тарихын изертлейтуғын илим.

СИНОНИМ — [гр. *synonymos* — бірдей, қатар атау] — мәнісі бірдей, ал айтылуы хәм жазылуы хәр қыйлы сөзлер, яғни бір сөз шақабына жататуғын хәм мәнісі бойынша жақын сөзлер: 1. Тез, жылдам, демде, шаққан. 2. Айқасыу-шайқасыу-алысыу-айтысыу — тиресиу. Жупласып келген синонимлер улыу маластырыу, күшейтиу мәнилери билдиреди: *Ели-халқына* пайдасыз азамат үстине ел қонбаған шөл менен тең (*Т.Қайыпбергенов*). Синонимлер идеографиялық (ямаса семантикалық) хәм стилистикалық болып екиге бөлинеди.

СИНОНИМ АФФИКС МОРФЕМАЛАР — сеслик дүзилісі бойынша хәр қыйлы, ал мәнілери бойынша бір-бирине жақын сөз жасаушы, форма жасаушы, сөз өзгертиуши аффикс морфемалар. Олар бірдей сөз шақаптарының ишіндеги сөзлерге қосылып өз-ара синоним болады.

Сөз жасаушы аффикслер арасындағы синонимия: себепши — себепкер, мезгилсиз — биймезгил, қабауық — қабаған, билгир — билгич, тапқыр — тапқыш, айыпшы — айыпкер, айнымалы — айнығыш.

Форма жасаушы аффикслер арасындағы синонимия: жеңгей — жеңгежан, көбирек — көплеу, келмек — келиу, арырақ — ақлау, баратуғын — баражақ, бармақта — барыуда, барғалы — барғаннан (берли) хәм т.б.

Сөз өзгертиуши аффикслер арасындағы синонимия: көшеге — көшенің (бий), сүтти — сүттен (ишиу), тапсырманы — тапсырмаға (түсиниу), китаптан — китапта (оқуу), босарадан — босағаны (атлау).

СИНОНИМ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР — бір қыйлы мәнилерге ийе болған фразеологизмлер. Мысалы: 1. Бес енеден белли — аттан анық — тайға тамға басқандай — соқырға таяқ уелатқандай. 2. Желкесине шингирик шабыу — жанын алыу. 3. Мийи ашыу — басы қатыу.

СИНОНИМИКА — 1. Белгилі бір тилдеги синонимлердің жиынтығы. 2. Лексикологияның синонимлерди изертлейтуғын бөлими.

СИНОНИМИЯ — [гр. *synonymia* — бірдей мәниге ийе болуу] — сөзлердің, морфемалардың, фразеологиялық бірліклердің хәм т.б. тийкарғы мәнісі бойынша сәйкес келиу.

СИНТАГМА — [гр. *syntagma* — қурылыс, дүзиліс] — интонация хәм мәни жарынан бір тутас сөз дизбегі, яғни гәптің қысқа пауза менен бөлиніп айтылатуғын семантикалық-интонациялық бөлегі. Мысалы:

Әуели улын өлтирди,
Екинши атын өлтирди,
Дос себепли Қаражан,
Дослықты бержай келтирди («Алламыс»).

СИНТАГМАТИКА — 1. Гәпті синтагмаларға бөлиу хәққинде илим. 2. Текстти избе-излик пенен бөлшеклеуден ибарат тил изертлеудің биринши фазасы.

СИНТАКСИС — [гр. *syntaxis* — дүзиу, қатарласуу, байланысуу] — грамматиканың сөз дизбеклерин, гәптерди, гәптердің қурылысын, түрлерин изертлейтуғын бөлими.

СИНТАКСИСЛИК БАЙЛАНЫС — синтаксислик бірліклердің компонентлери арасындағы грамматикалық белгилі билдиреди. Оның бағыныңқылы хәм дизбекли түрлери бар.

СИНТАКСИСЛИК БИРЛИКЛЕР — синтаксислик бірліклерге сөз дизбегі, жай гәп, қоспа гәп хәм текст киреди. Олардың компонентлери байланыстырууда сөз формалары, көмекши сөзлер, орын тәртип хәм интонация үлкен әҳмийетке ийе.

СИНТАКСИСЛИК КАТЕГОРИЯ — 1. Сөйлеуде бір формалардың екинши бір формаларға гәрезли екенін билдиретуғын лингвистикалық категориялар. 2. Мазмуны бойынша бирлесип, синтаксислик қатнастарды билдириу үшін хызмет етеуғын формалар.

СИНТАКСИСЛИК ҚАТНАС — синтаксислик бірліклердің компонентлери арасындағы семантикалық белгилі билдиреди. Ол сөз дизбеклери арасында атрибутивлик (анықлауышлық), релятивлик (шысықлауышлық), объективлик (толықлауышлық) қатнас түрлерине бөлинеди, ал баслауыш пенен баянлауыш арасында предикативлик қатнас болады. Ол гәпті пайда етеди. Ал қоспа гәптің қурамындағы жай гәптер арасында уақыт, орын, себеп, мақсет, шөрт, нәтиже хәм т.б. мәнилерди билдиреди.

СИНТАКСИСЛИК СИНОНИМЛЕР — мазмуны бірдей, қубылысы хәр қыйлы болған синтаксислик дүзилмелер. Мысалы: Студентлер қабыл етти — Студентлер тәрешинен қабыл етилди.

СИНТАКТИКА — тил бірліклери арасындағы қатнастарды тил жәрдеми менен аңғарылатуғын затларға хәм тилден пайдаланыушы адамларға байланыссыз алып қарайтуғын тил изертлеу аспектлеринің бири.

СИНТЕТИКАЛЫҚ БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ ҚОСПА ГӘПТЕР — бағыныңқы гәптің баянлауыш формалары арқалы бас гәп пенен байланысқан қоспа гәптер синтетикалық түрдегі бағыныңқылы қоспа гәпті дүзеді. Синтетикалық бағыныңқылы қоспа гәп қарақалпақ тилинде өнімлі қолланылады. Бундай гәптерде бағыныңқы гәптің баянлауышы төмендегінне билдириледі: 1. Исеним *болмай*, ис өнбес (нақыл) — хал фейил формасы арқалы; 2. Мамаң бий жигитлерге мойын бурып *ым қаққаны сол*, хәмме шырп етип Есенгелди байды қашырмай тутып алды (*Т.Қайыпбергенов*) — келбетлик фейил формасы арқалы; 3. Сахнадағы стол қасында Әбдисамат *пайда болыуы менен*, бул шаўқымлар басылды (*А.Мухтар*) — хәрекет аты фейил формасы арқалы; 4. Ең алды менен адамның кеўил сарайы *дүзиу болса*, иси де онға жүреді (*Ө.Хожаниязов*) — шәрт мейил формасы арқалы; 5. Буйрық, тилек хәм анықлық мейил формалары арқалы: Олар *хүжимге көтерилейин десе*, душпанның оғы бас көтертпейди (*Қ.Досанов*).

СИНТЕТИКАЛЫҚ ТИЛЛЕР — [гр. *synthetikos* — бириктирилген, қосылған] — тилдегі грамматикалық қатнастарды флексия, аффиксация, қайталау, пәттің жәрдемінде билдиретуғын тиллер топары: грек, рус, немец хәм т.б.

СИНТЕТИКАЛЫҚ УСЫЛ — қосымталардың жалғаныуы усылы.

СИНХРОНИЯ — [гр. *syn* — бирге + *chromos* — ұақыт] — тилдің белгилі бир раўажланыу басқышындағы жағдайын лингвистикалық предмет сыпатында шәртлі бөлип алып үйрениу.

СИҢИСИУ ҚУБЫЛЫСЫ — бурын морфемаларға ажыралатуғын сөзлердің енди ажыралмайтуғын бир түбир морфемаға айланыуы: *көз — көр (кө)*, *семир — семиз (семи)*, *узақ — узай (уза)*, *жай — жаз (жа)*. Сиңисиу қубылысы арқалы бириккен сөзлердің айырымларын бөлеклерге бөлиу мүмкин: *тоқсан (тоғыз он)*, *билезик (билек жүзик)*, *бүгин (бул күн)* т.б.

СИСТЕМА — [гр. *systema*] — турақлы қатнастар арқалы қалиплескен ишки байланысқа ийе тил элементлериниң жыйынтығы.

СОЗЫЛЫҢҚЫ ПӘТ — хәрқандай сөздегі буўынды созылыңқы етип айтыу арқалы (квантитатив) бирин-екиншисинен ажыратыу мүмкиншилине байланыссыз айтылады. Мәселен, чех хәм грек тиллери усындай пәтке ийе.

СОЗЫМЛЫ ДАҰЫССЫЗ — созымлы даўыссыз еки рет қайталанып айтылатуғын даўыссыз: *гарры*, *хәкке*.

СОНОР — сонант — [лат. *sonans* — шыққыш] — қарақалпақ тилинде сонор сеслерге *м, н, ң, ұ, й, а, р* -даўыссызлары жатады.

Оларды айтқанда шаўқымға қарағанда даўыс басымырақ қатнасады, бирақ даўыссызларға қарағанда сес күши пәсирек болады.

СОРАУ ГӘПТЕР — сөйлеушіге белгисиз болған бир нәрсе, хәдийсе хаққында билиу, анықлау ушын қолланылады хәм сол туўралы мағлыұмат алыу ушын жуўап талап ететуғын гәп. Мысалы: *Кеше жарысқа хәмме қатнасты ма?* Олар *сорау жанапайлары*, интонация хәм *сорау-қатнас алмасықлары* арқалы жасалады.

СОРАУ ЖАНАПАЙЛАРЫ: *ма/ме, ба/бе, па/пе, ше:* Енди сен басыңа қонған бахытты бәрқа турады деп ойлайсаң *ба?* (*Ө.Хожаниязов*). Гейде II беттегі түбир менен қосымтаның арасында *мы/ми, бы/би, пы/пи* түрінде өзгерип қолланылады. Мысалы: — *Аманбысаң қутлы далам?* — *деди әсте ғана* (*Ш.Айматов*).

СОЦИОЛИНГВИСТИКА — [лат. *soci(etas)* — жәмийет + лингвистика] — 1. Тил социологиясы — тил билиминиң тил хәм турмыс арасындағы байланыстардың себеплерин илимий жағынан үйрениуші бөлими. Онда халық массасының мәдениетли сөйлеуін раўажландыруу сыяқлы машқалалар да изертленеди.

СӨЗ (ГЛОССА) — тилдің қарым-қатнастық хызметин тәмийинлеуші, белгилі лексикалық қәсийетлерге, мәнилерге ийе, өз алдына қолланыла алатуғын гәптің орайлық бирлиги.

СӨЗ ДИЗБЕГИ — кемінде еки мәнилі сөзлердің мәнилик хәм грамматикалық жақтан бири екіншисин түсиндирип, бағыныу жолы менен байланысқан синтаксистик бирлик. Ол предикативликке ийе емес, пикир тыянақлылығын билдире алмайды. Мысалы: *кең дала, сулыу қыз, гөззал тәбият, оқыушының китабы, жалт қарау* хәм т.б. Сөз дизбегі қурылысына қарай екиге бөлинеди: еки сыңарлы (айдың сәўлесі, институтты питкеріу, интернет арқалы танысыу, қас пенен көздің арасында алдау, бир сөзлі муғаллим, едалатлы жас үлкен) хәм көп сыңарлы (*жақында салынған таза мектеп, шыжыраған ыссы қулаштың нуры*). Сөз дизбегиниң бағындыруушы сыңары қандай сөз шақабы арқалы билдириуіне қарай екиге бөлинеди: атауыш сөз дизбегі (*ағаш көпир, егинниң зүрәтти, қазан — қазан аўқат, қызыл шайы көйлек, еки дос, этаж жай, үш мүйешли темир, пүткіл дүнья, айтар сөз, мол өнім*) хәм фейил сөз дизбегі (*ерте ояныу, анық сөйлеу, шаршағанша жүриу, гилт тоқтау, ишек силеси қатқанша күлиу, үш мәрте қайталау, барлығын алды*).

СӨЗ ЖАСАУ — грамматиканың сөз қурылысы, сөз жасалуы, сөз деретилиуі хаққындағы бөлими. Сөз жасалуы деренди сөзлердің қурылысындағы мәнилі бөлеклер болған морфемаларды, олардың

бир-бири менен қарым-қатнасын, түрлерін, сондай-ақ жаңа сөзлердің жасалуы ұсыллары қаққындағы илим.

СӨЗ ЖАСАҰ БАЗАСЫ — бұл дегенді сөздің материалдық тийкары. Қарақалпақ тилинде сөз жасау базасы хызметинде сөз, сөздің тийкары, бирнеше сөзлердің ямаса тийкарлардың дизбеклери қолланылады.

СӨЗ ЖАСАҰ УСЫЛЛАРЫ: аффиксация ұсылы, сөз қосылуы ұсылы, лексика-семантикалық ұсыл, лексика-синтаксислік ұсыл.

СӨЗ ЖАСАҰ ФОРМАНТЫ — бұл дегенді сөздің жасалуына себешши құрал. Сөз жасау форманты хызметин аффикс, аффиксоид яки көмекши феиллер, ал гейде айырым форма жасаушы морфемалар атқарады.

СӨЗ ЖАСАҰШЫ МОРФЕМАЛАР — сөз жасаушы морфемалар сөз тийкарына ямаса түбир сөзлерге жалғанып, жаңа лексикалық мәниге ийе сөзлерди пайда етеди: бил + гиш, кеуил + ли, сан + сыз, тис + ле, еркек + ше, усы + лай, қамыс + лық, бастыр + ма, қуған + ыш т.б. Қарақалпақ тилинде атлық, келбетлик, феил, рәуиш сөз шақабы сөз жасаушы аффикс морфемаларына ийе.

СӨЗ ҚОСЫЛУЫ УСЫЛЫ — еки ямаса оннан да көп сөзлердің қосылуы арқалы жаңа сөзлердің жасалуы. Мысалы: тандырбас, жанашыр, қазан-табақ, нәмнаған, қатықулақ, ертели-кеш, белбеу, Америка құрама штаты хәм т.б.

СӨЗ ӨЗГЕРТУШИ МОРФЕМАЛАР — олар өзлери жалғанған сөзди гәштең басқа ағзалары менен грамматикалық жақтан байланыстыруы үшін хызмет етеди, тийкарынан, атлықтың сеплик, бетлик, тартым жалғаулары хәм феилдің бет-сан формалары қолланылады. Айырым мийнетлерде сөз түрлеуши деп те аталады.

СӨЗ-ГӘПТЕР — гәп ағзаларына бөлинбейтуғын жеке сөз ямаса сөзлердің дизбегинен дүзиледи. Олар структура-семантикалық хәм коммуникативлик хызмети бойынша мақуллаушы, бийкарлаушы, эмоциональ-таңлақ, буйрық, үрп-әдет, қарым-қатнас, вокатив сөз-гәптер сыяқлы мәнилерди билдириуши сөз-гәптерге бөлинеди.

СӨЗДІҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ МӘНИСИ — сөзди басқа сөзлерден айырын туратуғын ресстрлик сөзлик мәниси.

СӨЗДІҢ ТИЙКАРЫ — сөздің лексикалық мәни аңлатыушы бөлеги. Ол сөз жасау (жақсы + лық) ямаса форма жасауға (жақсы + рақ) себешши болады. Қарақалпақ тилинде сөздің тийкары хызметинде түбир (бала + лық), дегенди (падашы) хәм қоспа (атқулақ) сөзлер де келе алады.

СӨЗЛЕРДІҢ ҚОСЫЛУЫ ХӘМ АФФИКСАЦИЯ УСЫЛЫ — бұл ұсыл арқалы белгилли бир сөз дизбегин сөз жасаушы аффикстин жәрдемінде қоспа сөзге айналады. Төмендеги аффикслер сөз дизбегинен қоспа сөз жасайды: 1. -шы/ -ши: жер бауырлау + шы, сүт емизу + ши. 2. -лық/ -лик: бес жыл + лық, он күн + лик, үш мүйиш + лик, өзи болады + лық. 3. -ғыш/ -ғиш: қол жуу + ғыш, радиоқабылла + ғыш.

СӨЗЛИК — Алфавит тәртибинде берилген хәм түсияндирилген сөзлердің жыйнағы. Орфографиялық сөзлик. Аударма сөзлик. Еки тиллик сөзлик. Түсияндирме сөзлик. Терминологиялық сөзлик. Энциклопедиялық сөзлик. Фразеологиялық сөзлик. Диалектологиялық сөзлик сыяқлы түрлери бар.

СӨЙЛЕУ — өз-ара сөйлесу, пикир алысу процеси, тилдің диалог кәтийжесинде жүзеге келиуи.

СӨЙЛЕУ СТИЛИ — кемінде еки адам арасында диалог формасында болып, оған солардың екеуи де қатнасады. Сөйлеу стилинде бурыннан қелиплеккен норма болмайды. Хәр қандай сөйлесу белгилли бир жағдайға, ситуацияға байланыссы болып келеди.

СӨЙЛЕУШИНІҢ ӨЗИНЕ ҚАРАТЫЛҒАН ҚАРАТПАЛАР. Бундай қаратпалар шайырлардың өзине қарата сөйлеу арқалы сыртқы дүньяға, өз заманына болған хәр түрли сезимлерин билдиреди. Бұл мәнидеги қаратпалар, тил фактлеринде, көбинесе поэзиялық шығармаларда ұшырасады: *Әй, Айбос, Айбос*, сақал-шашың ағарғанша неше кәтелеспедің, бәрхә өзин жол табар едің, және жол тап. (*Т.Қайыпбергенов*).

СПЕКТР — [гр. *spectrum* — көринетуғын] — сестің формантлық құрылысы оның спектринде анықланады. Спектр арқалы сестің ең әқмийетли сыпатламасы бериледи.

СПЕКТРОГРАФ — [гр. *spectrum* — көринетуғын + *grapho* — жазаман] — селлердің формантлық құрылысын жазып алатуғын аппарат спектрограф деп аталады, ал жазып алынған материал спектрограмма деп аталады.

СПЕЛЕОНИМ — [гр. *spelaiou* — үңгір + *onoma, onyma* — исм, ат, атама] — жер астында жайласқан, жер үстине шығу жолына ийе болған хәр қандай төбийий хәм жасалма объектлердің меншикли аты, жер асты топоним.

СТАТИКА — тилдеги қубылыларды сол тилдің өзинің хәм басқа тууысқан тиллердің бурынғы өткен дәуірлерине байланыссыз алып қарау.

СТИЛЬ — [гр. *stylos* — усыл < лат. *stylus* < фр. *style* — хат жазуу ушын арналган таяқша] — өзиниң айырым сөзлерине, фразеологиялық дизбеклерине, топтамлары хэм конструкцияларына ийе болғаз, тилдиң басқа түрлеринен өз элементлериниң экспрессивлик өзгешеликтери менен ажырататуғын улыўма тил билиминиң бир түри.

СТИЛИЗАЦИЯ — белгили бир жанрдың тарийхий дәуирдиң баянлау усылына, стилине еликлеу.

СТИЛИСТИКА — жеке хэм жанрлық стильлердиң, хэр қыйлы тил бирликлериниң экспрессивлик-эмоциональлық қосийетлерин изертлейтуғын тил илиминиң тарауы. Ол әмелий стилистика, функциональлық стилистика, фонетикалық стилистика, лексикалық стилистика, грамматикалық стилистика хэм көркем әдебиет стилистикасы болып бөлинеди.

СТИЛИСТИКАЛЫҚ НОРМА — қарақалпақ тилиниң стилистик нормасын белгилеу тил илиминиң әхмийетли ұазыйнамарының бири. Тилдеги сөзлерди орынсыз қоллануу стильлик қәтелердиң келип шығуына тийкар жаратады. Тил бирликлерин қолланууда мақсетке муўапықлық стильлик норма мәселесинде баслы өлшем есапланады. Стильлик норманы белгилеуде қолланылыш атырған тил бирлигиниң улыўма халық тәрепинен мақуланғанлығы, оның көпшилик тәрепинен сол формада қолланылыўы қабыл етилген болыўы кереклиги хэм де талқылашып атырған тил бирлиги ҳаққында бир қарарға келиўде оның текетке әйкеслиги есапқа алынады. Сөйлеўдиң аўызекли формасында бул бирликлердиң орынсыз, текирар пайдаланылыўы, сөз қоллануудағы анықлықтың жетиспеуи хэр қыйлы стильлик қәтелерди келтирип шығарады. Тилде синонимлерди орынсыз қоллануу, тилде бар болған функциональ стильлерге тән тил бирликлерин орынсыз қоллануу сыяқлы жағдайлар стильлик норманың бузылыўына алып келеди.

СТИЛИСТИКАЛЫҚ СИНОНИМЛЕР — мәнилери бир-бирине жақын, бирдей, бирақ стильлик бояўлары хэр қыйлы сөзлерге айтылады. Мысалы: Қыз қула дүзге көз салды, жан-жағына жақсылап қарап шықты (Ж. Аймурзаев).

СТИЛИСТИКАЛЫҚ ФИГУРАЛАР — стилистикалық (ямаса риторикалық) фигуралар — бул айрықша қурылған синтаксислик дизбеклер ямаса гәплер болып, олар тилдиң образлылығы ушын хызмет етеди. Стилистикалық фигураларға: инверсия, асиндетон, полисиндетон, эпосиопеза, анафора, эпифора, параллелизм, риторикалық қаратпа, риторикалық сорау, эллипсис, градация, антитеза, оксиморон хэм т.б. киреди.

СТРОФА — [*strofa* — бәнт] — поэзияда шәртли түрдеги тамамланған мазмунға, уйқасларға, поэтикалық бирликлерге байланыслы олардың бәнти басылып отырады. Стрoфаларды таңлау шығарманың мазмунына, шайырдың таланты хэм шеберлигине байланыслы.

СТРУКТУРА — [лат. *structura* — қурылма].

СТРУКТУРАЛИЗМ — тилди изертлеудиң мақсети тек тил компонентлериниң ишки қатнастарын хэм гәрезиликлерин, оның структурасын (қурылысын) изертлеуден ибарат деп есаплайтуғын тил билиминдеги бағыт: Прага лингвистикалық мектеби, Америка структурализми, Копенгаген мектеби, Лондон лингвистикалық мектеби.

СТРУКТУРАЛЫҚ УСЫЛ — хэр қандай тил системасындағы байланыслар, дизбеклесилеулер хэм базыбир уақытларда қарама-қарсылықларға тийкарланып, ондағы бирликлер және түрлеше өзгешеликлерди анықлау.

СУБОРДИНАТИВ ҚАТНАС — [лат. *subordinatio* — тәртиплестирю] — синтаксислик қатнас, яғный предикатив қатнас, объектли қатнас, атрибутив қатнас, релятив қатнас т.б.

СУБМОРФ — [лат. *sub* — төмен + гр. *morphe* — форма] — мәниге ийе емес ямаса өзиниң тийкарғы мәнисинен пүткиллей басқа тек қосымша мәни билдиретуғын бөлеклер. Қарақалпақ тилинде төмендегидей субморфлар бар: *-ма/ -ме, -на/ -не, -ба/ -бе* — (бунша + ма, онша + ма), *-сы/ -си (көбиси, қайсысы), -лы/ -ли* (ерси уақыя — ерси + ли уақыя), *-ис/ -ис (мәнис, дөңис), -ға, -де, -те* (ай + ға + бағар, кун + де + лик, ес + те + лик).

СУБСТАНТИВАЦИЯ — [лат. *nomen substantivum* — атлық] — лексика-семантикалық усыл менен басқа сөз шақапларындағы сөзлердиң атлыққа өтиуи: *күйик* (келбетлик) — *күйик* («дәрт» мәнисиндеги атлық), *ағарған* (келбетлик феил) — *ағарған* (атлық). Мысаллар: Келбетликтен: *Абырайлы* абырайы ойласа, *бийабырай* жеңдим дейди. (нақыл). Келбетлик феилден *-ған/ -ген* формасы: *Есбергенге екиленип жүргенлер* аўып еди, басқалар мақулай өте шықты (Ш. Сейтов). Атауыш феилден: *-мү/ -нү, -ў* формасынан: *Ташкентке оқуға шақырыпты* (Ш. Сейтов). Санлықтан: *Биреуден екеу* жақсы (нақыл). Рәуиштег: *Көп пенен көрген ұллы той* (нақыл).

СУБСТРАТ — [лат. *sub* — төменги + *stratum* — қатлам] — тиллердиң шатысуында жеңген тилдеги жеңилген тилдиң элементтери.

СУБСТИТУЦИЯ — [лат. *substitutio* — алмастырып қойыу] — 1. Сонор дауыссыз сөзлердиң орын алмасып келиуи. Мысалы: *зәпер — зәлел, надан — ладан, мұсылман — мұсурман, сорау — сауал*. 2.

Синтаксислік бірліктердің құрамындағы бір сөзді басқа сөз бенен алмастырыу. Мысалы: студенттер *келді* — *жәрдемшілер келді*.

СУБЪЕКТ — [лат. *subjectum*] — 1. Хәрекет ийесі. 2. Баслауыш.

СУБЪЕКТИВЛИК МОДАЛЬЛЫҚ — субъективлік модальлық гәптің мазмұнына сөйлеушінің хәр түрлі жоқе қатнасы. Ол интонация, орын тәртіп, модаль сөзлер хәм т.б. грамматикалық құраллар арқалы билдириледі. Мысалы: *Шамасы, бир хабар жеткеріуге асығып қиятырған шығар* (Субъективлік модальлық мәни — шамалау).

СУПЕРЛАТИВ — арттырыу дәрежесі арқалы билдирилетуғын ең жоқары сапалық мәни.

СУПЕРСТРАТ — соңынан келген халық тилинің отырықшы халықтың тилиндегі элементтери.

СУШИН — базыбир тиллерде хызметі бойынша мақсетти билдиретуғын, инфинитивке жақын фейилден жасалған атлықтың түрп.

СУПРА — [лат. *supra* — үсти, жоқарысы].

СУПРАСЕМЕНТ — [лат. *suprasegmentum* — бөлшектердің үстінде жатырған]. Сөйлеу арымы тек ғана сегменттик бірліктер менен емес, ал супрасегменттик бірліктер менен де характерленеді. Сегменттер супрасегменттерди «алып жүриушілер» болады.

СУПРЛЕТИВИЗМ — тилдегі бир сөз формаларының хәр қыйлы түбирден жасалуы қалаты: *киси-адамлар, қыз-жауанлар, жиғит-қызлар* (рус. человек-люди, брать-братья).

СУФФИКС — [лат. *suffixus* — бекитилген] — түбир морфемаға тиккелей жалғанған сөз жасаушы аффикстер. Ол сөздің қайсы сөз шақабына тийисли екенлигин көрсетеді: *жүр + ек, шыж + ық, сүйрет + ши* (атлық), *айыл + лық, жан + сыз, кеңил + шек* (келбетлік), *тис + ле, күл + имсире, бар + ла* (фейил), *быйыл + ша, тыс + қары, кеш + летил* (рәуип). Айырым суффикстер сөздің түбирин фонетикалық өзгеріске ушыратады: *шық-шығын, ек + егин*.

СУФФИКСАЦИЯ — сөз түбирине суффикстің жалғануы.

СУФФИКАЦИЯ УСЫЛЫ — суффикация усылында сөз жасау форманты хызметин суффикс атқарады. Суффикс сөз түбирине ямаса сөз тийкарына қосыны жаңа сөз жасаушы қосымта. Мысалы: қарақалпақ-ша, бил-им, балық-шы, сөзлеринде ша, им, шы қосымталары түбир сөзге қосылған аффикс болса, ал китапхана-шы, өнім-сиз, ақылсыз-лық сөзлеринде шы, сиз, лық қосымталары тийкарларға қосылған суффикс есапланады.

СЫЗЫҚ (ТИРЕ) — жай хәм қоспа гәплерде қолланылып, хәр қыйлы хызмет атқаратуғын узын горизонталь сызық (—) түриндегі иркилис белгиси.

СЫЗЫҚША (ДЕФИС) — гейпара сөз хәм сөз дизбеклеринде қолланылатуғын қысқа горизонталь сызық. Мысалы: русша — қарақалпақша сөзлик, ата — баба, үлкен — үлкен.

СЫН БАҒЫНЫҒЫЛЫ ҚОСПА ГӘП — сын бағыныңқылы қоспа гәптің құрамындағы жай гәптердің бағыныңқы гәпи бас гәптеги ис-хәрекет, ұақыяның қалай исленгенин, қәйтп әмелге асқанын ямаса аспаған қалатын, сынын сыпатлайды: 1. Үлкен ала көзи үсти-үстине *жыпылықлап*, әжин басқан бетинде қууаныш пайда болды (*Ж.Сапаров*). 2. Тоңның үсти *жибискендей болып*, атызлар жаңланды (*Т.Қайырбергенов*).

— Т —

ТАБУ — адамларға жасынның түсиуі, шақымақтың шарыуы, күннің тутылыуы сыяқлы тәбият қубылысларынан қорқыуы, оларды қийели, кәраматы деп түсиниуі хәм атларын тиккелей атамай өзге сөз бенен атауы, сондай-ақ түркий халықларында келинлердің тилинде хұрмет-иззет, сыйласық ушын күйеуиниң тууған-тууысқанларының атын басқа сөз бенен өзгертип атауы дәстүрге айналған. Олар тил илиминде табулар деп аталады. Мысалы: келиншек күйеуиниң атын *бизин үйдеги, бизиң үйдиң кисиси* деген сөзлерди пайдаланады, күйеуиниң анасын *ене*, күйеуиниң қарындасын *бийкеш, ботакөз, айқыз*, қәйинлерине *ақжигит, мырзаға*, идирадды перзентине *Бөкен* хәм т.б. Табу сөзлер хәр қандай кеселликлерге де байланыссы қолланылады.

ТАВТОЛОГИЯ — [гр. *tautologia* < *tauto* — анық сол + *logos* — сөз] — бир мәниниң хәр қыйлы сөзлер менен қайталаныуы, сөзди артықша қолланыуы. Мысалы: айтты — аұзы менен айтты, еситти — қулағы менен еситти. Оларға сөзлер қосылғаны менен жаңа хабар аңдатпайды.

ТАЗА ЖОЛ — 1. Тексттиң биринши қатарын оңға қарай шегинип жазуы; 2. Бир таза жолдан еквинши таза жолға дейинги текст.

ТАКСЕМА — синтаксислик құрылыстың, пүтинниң бирлиги.

ТАКСОНОМИЯ — тиллерди классификациялауда бир ямаса хәр түрли тиллердегі уқсас қубылысларды өз-ара салыстырыуы.

ТАЛЛАУ — тилдегі белгили бир тутас бирликти, оны дүзиуши элементтерине бөлиу.

ТАҢЛАҚЛАР — мәнилі сөзлер топарына да, көмекші сөзлер топарына да кирмейтуғын, морфологиялық белгиси бойынша өзгермейтуғын сөз шақабы, ал мәниси бойынша адамның сөйлеу ұақтындағы қәр қыйлы сезими — таңланыу, өкипиу, қууаныу ямаса шадланыу, буйырыу, турмыс-салт хәм т.б. сезимлерди билдиреди. Таңлақ сөзлер қурамы бойынша екиге бөлинеди: 1.Тийкарғы таңлақлар (*а, о, ах, аха, ох, па, пай, ой, охо, ой-ой, қай-қай, пах-пах, шүү, хәйт хәйт, пах-пах, төте төте...*), дөрэнди таңлақлар (*япырмай бала, құдиретли құдайым-ай, жолың болсын, әдира қалсын, ширкин-ай, қарағым-ай, төте-төте, төт*).

ТАРИЙХЫЙ ФОНЕТИКА — тилдиң сеслик қурылысының қәр түрли тарийхый дәуирлерде раўажланып, өзгерислерге ушырауын хәм ол өзгерислердиң себебин тарийхый фонетика изертлейди.

ТАСТЫЙЫҚЛАУШЫ АТАУ ГӘПТЕР — ұақыя, хәдийсе, қубылыслардың сол ұақытта, хәзирги ұақытта бар екенлигин тастыйықлап көрсетеди: 1. *Түн. Тастай қараңғы. 2. Думан. Күнниң жүзи көринбейди.*

ТӘКИРАР СӨЗЛЕР — жасалыу өзгешеликлерине, компонентлериниң мәнисине хәм формаларына қарай компонентлери бирдей тәкирар сөзлер (*қалта-қалта, тонна-тонна, тез-тез*), компонентлери бирдей емес тәкирар сөзлер (*көзбе-көз, бостан-босқа, тарса-тарс, гүрсә-гүрс*), компонентлери уйқасқан тәкирар сөзлер (*пан-пан, қант-пант, шай-пай*), келбетлик хәм раўишлердиң интенсив формалары (*қан-қара, тап-таза, еп-ерте, тап-тақыр*) болып бөлинеди.

ТӘКИРАР АТЛЫҚЛАР — тәкирар атлықлар жыйнақлау, гейде айырыу мәнилерин билдирип, көбинесе нумератив (өлшемлик) мәнидеги атлықлардың тәкирарланыуынан жасалады: топар-топар, себет-себет, түрли-түрли. Басқа сөз шақаплары да тәкирарланып субстантивлеседи: *Ұай-ұай* менен *бай-байды*ң изи сирә үзилмеди (Т.Қайыпбергенов).

ТӘКИРАР КЕЛБЕТЛИКЛЕР — тәкирар келбетликлер бир келбетлик сөздиң жуп сөз түринде тәкирарланыуынан жасалады, белгиниң бир неше предметке тийислилигин билдиреди, көпшилик жағдайларда тәкирар келбетликлерден кейин келетуғын атлықларға *-лар/ -лар* қосымтасы жалғанады: *қызық-қызық, үлкен-үлкен, уалы-уалы адамлар.*

Шайыр ағаң қызық-қызық гәплерден,
Айтты берди өз басынан өткергениң (*Т.Жумамуратов*).

Сондай-ақ, биринши сыңары *-дап/ -деп, -тан/ -тен* сыяқлы аффикслерди қабыл етип тәкирар келбетликлерди жасайды: *аяздан-аяз, жаңадан-жаңа* т.б.

ТЕЗАУРУС — [гр.*thesauros* — қазына] — тилге тийисли лексикалық бирдиклердиң бәрин қамтыған сөзлик.

ТЕЗИС — [гр.*thesis*] — шығарманың ямаса илимий мийнеттиң ықшамластырылған қысқаша мазмунын баянлайтуғын текст.

ТЕКСТ — [лат. *textus* — сөзлердиң байланысы] — автордың қолжазба ямаса басып шығарылған түриндеги сөзи, қағаз жүзине түсирілген сөйлеудиң түри. Текст — мәнилик хәм дүзилислик жақтан байланысқан бир тутас сөйлем бирлиги. Тексттиң көлеми қысқа яки көлемли болып келиуи мүмкин.

ТЕЛЕСТИХ — акростихтиң керисинше түри. Онда қосық қатарларының ақырғы хәриплеринен сөз ямаса сөз дизбеклери пайда болатуғын шығармалар жазылады.

ТЕМА — [гр. *thema* — бир нәрсе, предмет] — гәптиң басланыуы, сөз стилетуғын ұақыяның тийкары, гәптиң жаңалық хабарлау информациясы бағдарланған, өзимизге белгили нәрсе.

ТЕМБР — [фр. *timbri* — қоңырау] — сес тембри — сеске тән резонаторлық тонлар менен қосымша тонлардың қасиетлериниң жыйынтығы.

ТЕҢ БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ ҚОСПА ГӘП — қоспа гәптиң бағыныңқылы гәплери бир-бирине ғәресиз, тең мәнили болып, бас гәп пенен тиккелей байланысады: Ис қолыңнан кетсе, ықтыярың қолыңнан кетсе, қанша өзинди усламақшы болсаң да услай алмайсаң («*Қабус-нама*»).

ТЕҢЕУ арқалы предмет ямаса қубылыс өз-ара салыстырылып олардың бирейи екіншисине теңестириу арқалы анықланады, түсіндириледі. Теңеулер *-дай// -дей/, -тай//тей* аффикслери арқалы хәм сыяқлы, яңлы, мисли, мысал, киби хәм т.б. тиркеуишлер арқалы билдириледі. Мысалы:

Басқа журтқа неге саттың *урьдай*.
Неге саттың оны Иран шахына.
Хән қалтасын көриптедиң *қурьдай*.
Қаншама зер алар едиң хақына. (*И. Юсупов*).

ТЕОНИМ — [гр. *theos* — алла, тәңир + гр. *опота, опута* — исем, атама] — қәр қандай диндеги құдайлардың исми: *Исида* — әйемги Египет мифологиясында аспан, жер хәм жер асты құдайының аты.

Эрот — әйемги грек мифологиясында мұхаббат құдайының аты, әйемги Рим мифологиясында мұхаббат құдайларының атлары *Амур*, *Купидон* болған.

ТЕРМИН — [лат. *terminus*—шегара, шегара белгиси] — мәлім бір тарауға тийісли болған арнаулы атамалар. Олар предметтерді атап көрсетіу үшін дәлме-дәл түсіндікті белгілеуші сөз ямаса сөз бирикпелерінен тұрады. Мәселен, лингвистикалық терминдерге алфавит, дифтонг, фонетика, лексика, грамматика, лексема, фонема, морфема, троп хәм т.б. киреди.

ТЕРМИНОЛОГИЯ — илимнің, техниканың, өндирістің бір тарауында қолланылатуғын терминдердің жыйынтығы.

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ЛЕКСИКА — илимнің, техниканың белгилі бір тарауына тән болып, улыұма халықлық тилде қолланылмайтуғын арнаулы лексика.

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗЛИК — белгилі бір салаға тийісли сөзлер хәм терминдерді хәмме тәрәплеме түсіндіріуші сөзликтің түрі: әдебиаттану терминлерінің сөзлігі, тил билими терминлерінің сөзлігі.

ТИЛ — 1. Жәмийет арзалары арасында қатнас, пикир алысуға хызмет ететугын жәмийетлік қубылыс. 2. Сөйлеу арзасы.

ТИЛ АРТЫ ДАҰЫСЛЫЛАРЫ — тилдің артқы бөлімінің жумсақ таңдайға көтеріліуінен жасалған *а, ы, у, о* дауыссызлары.

ТИЛ АЛДЫ ДАҰЫССЫЗЛАРЫ — тил алдыңғы тәрәпіннің тил ушы менен бирге төменгі тислерге тийіуі ямаса тил ортасының көтеріліуі арқалы жасалған *т, д, н, л, с, з, ш, ж, р, ц, ч* дауыссызлары.

ТИЛ АРТЫ ДАҰЫССЫЗЛАРЫ — тилдің артқы бөлімінің жумсақ таңдайға жабысуы хәм кейнінен бирден ажыралыуы нәтижесінде жасалған *к, г* дауыссызлары.

ТИЛ ОРТАСЫ ДАҰЫСЛЫЛАРЫ — тилдің ортаңғы бөлімінің белгилі дәрежеде қатты таңдай менен жумсақ таңдайдың ортасына қарай көтеріліуінен жасалған *и, ө, ү, ө* дауыссызлары.

ТИЛ ОРТАСЫ ДАҰЫССЫЗЫ — тилдің ортаңғы бөлімінің қатты таңдайға қарай көтеріліп, ортада саңлақ пайда болыуынан жасалған дауыссыз: *й*.

ТИЛ ФИЛОСОФИЯСЫ — тил билимінің хәм сөйлеудің улыұма тил хәм ойлау философиялық тийкарларын үйреніуші тарауы.

ТИЛ ХӘМ СӨЙЛЕУ. Тил — объектив өмир сүретугын хәм сол тилде сөйлеушілер үшін бирдей ортақ қатнас құралларының

структуралық бирлігі. Ал сөйлеу усы тилдің тийкарғы хызметінің әмеліі жақтан иске асыуы болып есапланады.

ТИЛЛЕРДІҢ ГЕНЕОЛОГИЯЛЫҚ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ — генеологиялық классификация дүнья тиллерінің тууылық дәрежесі тийкарында айырым топарларға бөлінуінен ибарат: Хинд-Европа, Семит-хамит, Угро-фин, Кавказ, Тунгус-манчжур, Қытай-тибет, Дравид, Малай-полинезия, Австралия, Папуа, Африка, Папелазия, Эскимос, Монгол хәм Түркий тиллер семьясы түрлеріне бөлінеді.

ТИЛЛЕРДІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ — тууыс хәм тууыс емес тиллерде фактлердің ұқсаслығы ямаса өзінше-лігін анықлау, топарларға ажырату типологиялық тийкарда иске асады. Хәзіргі тил билимінде дүнья тиллерін морфологиялық жақтан классификациялауда олардағы улыұмалық хәм айрықшалық белгилерге қарай төрт типке бөліу кең тарқалған: 1. Флектив тиллер (рус, немец, араб, әйемги грек). 2. Агглютинатив тиллер (түркий, монгол, угро-фин, япон). 3. Түбир (аморф) тиллер (қытай, бирма, судан). 4. Полисинтетикалық тиллер (Америкадағы айырым тиллер және палеоазиат тиллері). Бундай бөлінуіде тиллердің қандай белгилері басымрақ болса, сол типке киритіу есапқа алынған.

ТИЛЬДА — [исп. *tilde* — хәрип үстіне қойылатуғын белгі] — лингвистикалық транскрипцияда хәм сөзліклерде сөз хәм сөз бөлеклері қайталанған жағдайда олардың орнына қолланылатуғын қысқа ийрек сызық түріндегі (˘) диакритикалық белгі.

ТИПОЛОГИЯ — [гр. *typos* — *из, форма, үлгі* + *logos* — *илим*] — 1. Тиллердің келип шығу жағдайларына қарамастан хәр түрлі типлерге бөліуге тийкар болатуғын улыұма лингвистикалық таксономиялық категориялардың анықланыуы. 2. Тилдерді типологиялық классификация жасаудың принциптерін изертлейтуғын тил илимінің бөлімі.

ТИРЕ — [фр. *tiret* — сызықша, *tirer* — ұзайту] — дефиске салыстырғанда ұзырақ сызылатуғын иркилис белгиси. Ол жай хәм қоспа гәшлерде қолланылып, хәр қыйлы хызмет атқаратуғын ұзын горизонталь сызық (—) түрінде болады.

ТИРКЕҰИШЛЕР — тиркеуішлер өзлери дизбеклесип келген сөзлер менен бирге ұақытлық, орынлық, сеплик, мақсетлик, сынлық, теңеулик, салыстырыушылық, қарсыласлық хәм т.б. мәнилерді билдиреди. Олар атауыш ямаса атауышлық хызметте қолланылатуғын сөзлерден кейін келип, олардың белгилі бір сеплик формасында туруыын талап стил басқарып келсе, екінші жағынан өзлери

басқарып келген сөзлерді басқа бір мәнилі сөзлер менен синтаксислік байланысқа түсіретурын грамматикалық құрал хызметін де атқарады. Қарақалшақ тилиндегі тиркеуішлер шығысы жағынан үш топтарға бөлінеді: түпкіліклі тиркеуішлер, атауыш тиркеуішлер хәм фейил тиркеуішлер.

ТИЙКАР – сөз жасау ямаса форма жасауға себепші болған, лексикалық мәни аңлатыушы сөз белегі: балықшылық сөзиниң жасалуы үшін тийкар – балықшы сөзи, ал балықшы сөзиниң жасалуы үшін тийкар – балық.

ТИЙКАР ТИЛЛЕР — аффикслерсиз бир неше сөзлерді бириктириу яки гәрезсиз сөзлерге көмекшилердиң дизбеклесиуи менен сөздиң өзгешелениуине айтылады: қытай, бирма, вьетнам тиллери.

ТИС АРАЛЫҚ ДАҰЫССЫЗ – астыңғы тис хәм үстинги тисдиң арасынан қысылып шығатурын сес: с, з.

ТИСЛИК СЕСЛЕР (ДЕНТАЛЬ) — тил ушының жоқарғы тиске тирелиуи менен жасалатурын сеслер: т, д, с, з, ц.

ТИСЛИК — ЕРИНЛИК ДАҰЫССЫЗ – астыңғы ерин менен үстинги тислердиң жақынласыуынан жасалатурын в, ф дауыссызлары.

ТОЛЫҚ АССИМИЛЯЦИЯ – сеслердиң бири-бирине тәсири нәтийжесинде бирдей болуы. Мысалы: жазса — жасса, дузшы — душшы.

ТОЛЫҚ ГӘП – зәрур ағзалар түсирилмей толық айтылған гәплерди толық гәп деймиз.

ТОЛЫҚСЫЗ ФЕЙИЛ — толықсыз фейилдиң еди, екен, емес формалары жеке турып хәрекетлик мәни аңлатпайды (қызықлы еди, айтып еди, үлкен екен, берген екен, жоқ емес, келген емес хәм т.б.). Олар атауыш, фейил сөзлерге дизбеклесип, сол сөзлерге көмекши грамматикалық мәни береді, қоспа фейил жасай алмайды. Баянлауыштың құрамында келип, мәхәл хәм модаллық мәнилерди бериуши байланыстыруышы ұазыйпасын атқарады. Мысалы: Ол орта бойлы, шоқ қара сақалы бар киси еди. 2. Сен қалаға бармақшы екенсең. 3. Жеримиз суўсыз емес.

ТОЛЫҚЛАҰЫШ — толықлауыш баянлауышты затлық мәниде түсиндирип, ис-хәрекеттиң объектін билдиретурын гәптиң екінши дәрежелі ағзасы. Мысалы: Мен достымды апасы менен көрдим. Мысалдары достымды, апасы менен сөзлери хәрекеттиң объектін көрсетип, туўра хәм қыя толықлауыш хызметинде келген.

ТОЛЫҚЛАҰЫШ БАҒЫНЫҒЫЛЫ ҚОСПА ГӘП — толықлауыш бағынығылы қоспа гәптиң құрамындағы бағынығылы гәп бас гәптегі қатнаслық сөз арқалы билдирилген толықлауышты түсиндирип оның мәнисин толықтырып келеді: 1.Сизлер не ислесеңиз, мен де соны

ислеймен (С.Арысланов). 2. Маған неңи үйретсе, соны шын ықласым менен атқараман (Р.Сафаров.)

ТОН — [гр.*tonos* – тербеліс; соқлығысыу: бууып] — 1. Дауыс шымылдығының ритмикалық тербелісіне байланысты сестің физикалық сапасы. 2. Сөзлердиң айтылуында дауыстың бәлент-пәс болуы.

ТОНЕТИКА — сөздиң мелодикалық өзгешеликлериниң тәбиятын хәм олардың қолланылуыын изертлейтурын фонетиканың бөлімі.

ТОПОНИМ – [гр.*topos* –орын, жер, кеңілік + гр.*onoma*, *onoma* – исм, ат, атама] — тилдегі барлық географиялық объектлер дәрья, теңіз, көл, тау, төбешик, ойпатлық, қала, ауыл, мәмлекет, көше, жол хәм т.б. орынларға қойылған меншикли атамалардың лексикалық құрамын, семантикалық өзгешеликлерін, грамматикалық қурылысын үйренетурын ономастиканың тарауы.

ТОПОФОРМАНТ — топонимлердиң жасалуында қатнасатурын (топоним жасаушы) қосымталар: — кент – *Ташкент, Чимкент*, — абад – *Халқабад, Дийханабад*, — стан – *Қарақалпақстан*.

ТОПОТЕРМИН –топонимлердиң жасалуында өнімлі қатнасатурын (яғни географиялық) терминлер. Мәселен, дәрья – *Әмиўдәрья, Сырдәрья*, сай – *Жуўсансай, Сағындықсай*, көл – *Қаракөл, Қанлыкөл*, қорған – *Сейтмиязқорған, Билеулиқорған*.

ТРАНСКРИПЦИЯ — [лат.*transcriptio* — көширип жазу]. 1. Сөзди илимий-лингвистикалық мақсетте жазып алыудың арнаулы усулы. 2. Өзге тиллердиң сөз құрамындағы сеслерди өз ана тилиниң алипбесинде жазуы.

ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ –[лат.*trans* — арқалы + *litera* — хәрип] — хәрип арқалы көширип жазуы. Бир тилдиң алипбесине тийисли тексти басқа бир тил алипбесинен пайдаланып, жазууда анық сәулелендириу. Бунда өзгеше айтылатурын сестің таңбасы сол қәлпінде сақланады. Мысалы: французшада *Henri, Hugo* сөзлери русшада *Анри, Гуго* деп жазылады.

ТРАНСПОЗИЦИЯ — [лат.*transpositio* — алмастыруы, орнын өзгертиу] — сөз жасаудың морфемалық емес усулы.

ТРАНСФОРМАЦИЯ — [лат.*transformatio* — қайта дүзиу] — тийкарғы синтаксислик дүзилмени тилдиң ыңзамлылықларына сәйкес өзгертип, екінши бир дүзилмени пайда етиу. Мысалы: *Газета шықты.* – *Газетаның келеси саны шығарылды.*

ТРАНСФОРМАЦИЯЛЫҚ — тилдегі белгилі синтаксислик дүзилісти оның басқа түрлери менен алмастырууға байланысты айтылады.

ТРОП — [гр. *tropos* — *басқа бір нәрсеге айланыу*] — бір сөздің айырым контексттерде өзінің тийкарғы туура мәнісінен басқаша аўыспалы мәніде қолланылатуғын лексикалық көркемлеу құралы. Троптар қатарына эпитет, теңеу, метафора, метонимия, синекдоха, провия, аллегория, жанландырыу, гипербола, литота хәм перифраза киреди.

ТУР **ФЕЙИЛИ** -ып/ -ип, -п тур формал қоспа **ФЕЙИЛДИ** құрамында жардай билдириуши **ФЕЙИЛ** мәнісінде келеди: қарап тур, тутып тур, көрип тур, сөйлесип тур, жылап тур, ойланып тур. Мысалы: Екиншиси күндеги әдети бойынша балтасын кесе тутып **турды** (Т.Қайыпбергенев).

ТУРАҚЛЫ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИ — сыртқы көринисинен еркин сөз дизбеклери менен уқсас, бирақ тутасы менен бір мәни билдириуши топлам.

ТУРАҚЛЫ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНИҢ МӘНИЛИК ТҮРЛЕРИ — адамның дене мүшелериниң атамаларына байланыслы турақлы сөз дизбеклери (жүреги суулау, аўыз бириктириу, қабырғасы қайысу, муртын балта шапшау), рең-түс билдиретуғын сөзлерге байланыслы турақлы сөз дизбеклери (қарадан қан шығаман дегенше, сарыдан жан шығады, аўзынан ақ ийт кирип, қара ийт шығу), сезимлерди билдиретуғын турақлы сөз дизбеклери (аза тутуу, бир қысым болуу, жарасын услау, жети насыры бүгилиу), хайуан хәм қус атамаларына байланыслы турақлы сөз дизбеклери (ғарға ғарғаның көзин шоқымайды, ешеги жорғалау).

ТУУРА ТОЛЫҚЛАУЫШ — туура толықлауыштың табыс сеплигинде келиуиниң өзи оның аўыспалы **ФЕЙИЛ** менен байланыслығын, аўыспалы **ФЕЙИЛ** ағза төрепинен басқарылатуғынлығын көрсетеди. Мысалы: Көрдің бе? аўыспалы **ФЕЙИЛ** табыс сеплигиндеги сөзди талап етеди. Анарды көрдің бе? Сөйлеуде бәрха кимди, нсни сорауларының биреуин талап етеди. Туура толықлауышлар хәрекетке тиккелей байланыслы болған предметти билдиретуғын ашық хәм жасырын табыс сеплигинде келеди: хат оқыдым, хатты оқыдым.

ТҮБИР МОРФЕМА — сөздің тийкарғы түп лексикалық мәнісін аңлатыушы морфема. Оларды және де мәнили бөлеклерге бөлиуге болмайды. Мысалы: **ақыл/** -лы, -сыз, -гөй, -лан, -ландыр -ландырыу, **бил/** -им -сүйк, -тиш, -гир, -иу сөзлеринде түбир морфема «ақыл» хәм «бил» сөзлери, ал қалғанлары аффикслер.

ТҮБИР СӨЗЛЕР — буннан ары қарай мәнили бөлеклерге бөлиуге болмайтуғын сөзлер: *намыс, инсал, гүл, себеп*.

ТҮБИР ТОПОНИМЛЕР — түбир сөзден жасалған, аффикссиз болып келген жай топонимлер. Көбинесе атлық сөзлерден жасалады. Олар түбирден құралғанлықтан және де бөлеклерге бөлиуге болмайды: *Лар* (суу ағарының аты), *Шеге* (аўыл), *Нөкис, Қоңырат, Шоманай*.

ТҮБИРЛЕС СӨЗЛЕР — түбирлес сөзлердин ортақ бөлеги болады: *қуу < қуу — ғын < қуу — ғыншы*.

ТҮРКИЙ ТИЛЛЕР — тиллердин бул семьясына төмендеги топарлар киреди: 1. Булгар топары (чуваш тили; өли тиллер: булгар тили, хазар тили). 2. Оғуз топары (түркмен, гагауз, азербайжан, түрк тиллери). 3. Қыпшақ топары (қарайым, қумық, қарашай — балкар, қырым татарлары, татар, башқурт, ноғай, қарақалпақ, қазақ тиллери; өли тиллер: қыпшақ (половец) тили). 4. Карлук топары (өзбек, уйғур тиллери; өли тиллер: карлук-хорезм, шағатай, ески өзбек тиллери). 5. Уйғур-оғуз топары (тува, тоғалар, якут, хақас, камасин, шор, чулым татарлары тиллери; өли тиллер: ески оғуз тили, ески уйғыр тили). 6. Қырғыз-қыпшақ топары (қырғыз, алтай тиллери; өли тиллер: ески қырғыз тили).

ТҮНКИЛИКЛИ ТИРКЕУИШЛЕР — өзлериниң лексикалық мәнісіннен үзил-кесил айтылған, жеке турғанда лексикалық мәнісине ийе емес: *ушын, дейин, сайын, киби, яңлы, сыяқлы, менен, хәққында, жөнинде, арқалы хәм т.б.*

ТҮСИНДИРМЕ СӨЗЛИК — сөздің, сөз дизбеклериниң хәм фразеологизмлердин мәнилери хәр төреплеме ашып көрсетеди.

ТЫҢЛАУШЫҒА ҚАРАТЫЛҒАН ҚАРАТПАЛАР — жеке тыңлаушыға хәм көпшилик тыңлаушыға қаратыла айтылады. Олар лексика-семантикалық мәнилерине қарай адамның аты хәм фамилиясын билдириуши қаратпалар (*Доспан, айтшы, берекет тап, бүгин бул жағадан Мыржық өтпеди ме?*), тууысқанлық қатнас билдириуши қаратпалар (Адам қусқа мегзейдиминш, ырас па, *аға?*), кәсип-өнерди, маманлықты, хәмелди, атақ хәм дәрежени, лақапты билдириуши қаратпалар (Хожайыңа айт, *уста*, — деди Маман), жақынлық — дослық мәнісіндеги қаратпалар (Айдостың дәулети маған өтсин дедим, *қошшым*), хұрмет-сыйласық мәнісіндеги қаратпалар (бундай меканнан бинайы өмиринде айырылып болмас, *ақсақал*), жыныс билдириуши қаратпалар (Қой, *ғарры, жумбақ қыла бермей айтшы, бийлер асығыс қусайды*, — деди кемпири).

УВУЛЯРЬ — [лат. uvula — кишкене тил] — к, ғ, ң, х дауыссыз сеслерін айтқанда дауыс толқыны кишкене тилде тосқынлыққа ұшырайды, сондықтан бұл сеслерді кишкене тиллік дауыссыздары деп атайды.

УЛЫҰМА ФОНЕТИКА — дүнья тиллерінің сеслік дүзілісіне байланысты болған улыұмалық, ортақ мәселелерді изерттейді.

УЛЫҰМАЛАСТЫРЫҰШЫ СӨЗ — биргелікпен арзасы гәптерде оларды улыұмаластырып, жәмлеп көрсететугын сөзлерді улыұмаластырыұшы сөз деп атаймыз. Олар биргелікпен арзаларды қамтып алатугын сөз болыуы керек. Гәп ішінде алмасықлар, санлықлар улыұмаластырыұшы арза хызметін атқарады. Мысалы: Жийемурат, Темирбек, Дәрменбай — *үшеуі* президиумға шықты.

УМЛАУТ — [нем. umlaut — дауыссызды алмастырыу] — дауыссызлардың алмасыу жолы менен грамматикалық формалар жасау құралы.

УРБАНОНИМ — [лат. urbanus — қала, қалалық + гр. opoma, opusa — исм, ат, атама] — қала, киши қалалар, елатлы орындар ішінде жайласқан хәр қандай топографиялық объектлердің меншикпен атамасы: Ийшанқала, Қаратерең, Мәденият, Қараой хәм т.б.

УСТАВ — хәриплері айқын, бири-биринен бөлек, қысқартыуысыз жазылатугын ески жазыу түрі.

ҮНДЕҰ ГӘПТЕР — пикирді күшпен эмоциональ сезімлер менен билдиреди хәм пәтлі интонация менен айтылады. Олар қуғану, таңданыу, гезеплену, күйину сыяқлы эмоциональ сезімлерді билдиреди: Хай, бәрақалла, аман-есен елге қайтыпсаң!

Гәптер эмоциональ өзгешелігіне қарай эмоциональ хәм эмоциональ емес гәптер болып бөлінеді. Хабар, сорау, буйрық гәптер эмоциональ емес гәптер, ал үндеу гәптер эмоциональ гәптер болады.

ҮНЛІ ДАҰЫССЫЗЛАР — үнлі дауыссызларды айтқанда шауқым менен бирге дауыс қатнасады. Олар б, в, г, ғ, д, ж, з дауыссызлары.

ҮНСІЗ ДАҰЫССЫЗЛАР — үнлі дауыссызлар тек шауқымнан жасалады. Олар п, ф, к, қ, т, ш, с, х, ң, ц, ч дауыссызлары.

ҰАҚЫТ БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ ҚОСПА ГӘП — қоспа гәптің бағыныңқы компоненти бас гәптен аңлатылған ис-хәрәкет, ұақынның

болыу, болып өтуі яки енді болатугын ұақтың билдиреди: 1. Қуаң еле көтеріле қоймаған мәхәлде, Несийбелі сыртқа шықты. 2. Бәхәр басланыудан, бизлер жайлауға көшемиз (Ө.Хожаниязов).

ФАЛЕРОНИМ — [гр. phalara + гр. opoma, oputa — исм, ат, атама] — хәр қандай орден, медаль, көкірек нышаны атамасы: «Шухрат» медалі, «Дүстлік» ордени.

ФАРИНГАЛ — [гр. parings — көмекей, жутқыншақ] — көмекей дауыссызды тил түбінің оның тусындағы жутқыншақ дийұалына жақынласыуы хәм арада саңлақ қалдырылыуы арқалы жасалады. Көмекей дауыссызды «х» фонемасы.

ФАЛЬЦЕТ — [ит. falsetto] — жиңишке ашшы дауыс.

ФАМИЛЬЯР ЛЕКСИКА — [лат. familiaris — шаңарақ, үй шараятындағы] — ауызекі сөйлеуде қолланылатугын лексика.

ФЕЙИЛ — хәрәкет хәм жағдай мәнилерін билдиретугын сөз шақабы.

ФЕЙИЛДІҢ ЖАСАЛЫҰЫ — фейил қарақалпақ тилинде, тийкарынан, еки усул менен жасалыу мүмкиншилигіне ийе: 1. Аффикация усулы. 2. Сөз қосыну усулы. Дәренді фейиллер атлық, келбетлік, санлық, алмасық, рәуиш, таңлақ, еликлеуиш хәм модаль сөзлерден жасалады. Фейил жасаушы ең тийкары аффикала/ -ле. Бұл аффика дерник барлық сөз шақаптарынан фейил жасау мүмкиншилигіне ийе: дәриле, тегис + ле, бирле, ұаха — ха + ла.

ФЕЙИЛ ДӘРЕЖЕЛЕРІ — ис-хәрәкет пенен оның орыналушысы арасындағы мәнилі қатнас. Фейил дәрежелері 5 ке бөлінеді: түп дәреже (кийинді, аұқатланды), өзлік дәреже (*ойланды, сыбырланды*), шериклік дәреже (*ойлас, хошлас*), өзгелік дәреже (*питкер, ойдыр*), белгисіз дәреже (*қазылды, сүрилди*).

ФЕЙИЛ МӘХӘЛЛЕРІ — ис-хәрәкеттің іслениуінің ұақытқа қатнасылығы фейилдің грамматикалық мәхәл категориясы делинеді. Фейилдің мәхәл категориясы сөйлеу моментіне қатнасылы хәм морфологиялық формасына қарай: өткен мәхәл (*айтты, көрдім, келип кетипти*), хәзиргі мәхәл (жүр, жатыр), келер мәхәл (алажақ жетпекши) болып үшке бөлінеді.

ФЕЙИЛ СӨЗ ДИЗБЕГІ — сөз диабегінің бас компоненти фейилден болып келеді. Мысалы: жөнскей барып шығыу, жасы үлкенді хұрметлеу, тез аұқат таярлау, билиуге умтылыу, әдеп-икрам менен сөйлесу, китап оқу.

ФЕЙИЛ ТОПАМЛЫ ГӘПЛЕР — қоспаланған жай гәшлердин қурылысын фейил топламлы синтаксислик дүзилмелер қурайды. Фейил топламлы гәшлердин қурамына хал фейил, келбетлик фейил, атауыш фейил, шәрт мейил хәм басқа да бет билдиретуғын фейиллердин басқарыуындағы сөзлердин дизбеги киреди.

ФЕЙИЛДИҢ АНАЛИТИКАЛЫҚ ФОРМАСЫ — бундай формадағы көмекши фәйиллер тийкаргы фәйилге дизбеклесип келеди, бирақ қоспа фәйил жасамайды, ал фәйилге грамматикалық мәни беріу менен шекленеди. Мысалы: жауын жауа баслады (мейил, мәхәл).

ФЕЙИЛДИҢ МЕЙИЛ КАТЕГОРИЯСЫ — сөйлеушиниң ҳақықатлыққа болған қатнасы ис-хәрекет арқалы билдирилип, сол ис-хәрекет буйрық (үйрет, үйрен), тилек (қызың бахытлы болсын), шәрт (жыллы — жыллы сөйлесең, жылан ининен шығады), мақсет (ол усылайынша хәр күни хабар алмақшы еди), анықлық (иследим, ислей + жақ + пан, исле + мекши + мен) мейиллерде аңлатылады.

ФЕЙИЛ ТИРКЕУИШЛЕР — фәйиллик мәниден тиркеуишлик мәниге көшкен сөзлер: *баслап, бойлап, жағалап, қарай, қарап, қараганда, қарамастан* хәм т.б. Булар да бирде фәйил, бирде тиркеуиш хызметинде келеди.

ФОН — [гр. *phone* — сес].

ФОНЕМА — [гр. *phonema* — сес] — сөзлердин мәнилери хәм олардың грамматикалық бөлеклерин айырыу үшін хызмет ететуғын тилдиң ең киши бирлиги.

ФОНЕМАНЫҢ КОНСТИТУТИВЛИК БЕЛГИСИ — хәр бир фонеманың өзине тән белгиси.

ФОНЕМАТИКА — фонематика хәм фонологиядан тысқары сөзлердин жасалыуының физикалық, физиологиялық хәм психологиялық аспектерин өз ишине алатуғын кең илим тарауы.

ФОНЕМИКА — фонемалардың дүзилисин изертлейтуғын фонологиялық бөлми.

ФОНЕТИКА — [гр. *phonetike* < *phone* — сес] — тилдиң сөслик қурылысы, бууын, пәт хәм интонацияның артикуляциялық, акустикалық қасиетлери, яғный олардың пайда болыуын, жасалыуын үйрениуиши тарауы. Түрлери: Улыұма фонетика, тарийхий фонетика, сыпатлама фонетика, салыстырмалы фонетика, эксперименталь фонетика.

ФОНЕТИКАЛЫҚ НОРМА — фонетикалық норма қарақалшақ тилиниң әмелдеги әлипбе системасы жаңа әлипбеге етиу машқалалары хәм сол машқалаларды жоқ етиу, шешиу менен байланыслы.

ФОНЕТИКАЛЫҚ СТИЛИСТИКА — онда сөзлердин стилистикалық хызмети, олардың айтылыуы өзгешеликлери, сөзлердин символикалық хәм поэтикалық функциясы үйрениледи.

ФОНЕТИКАЛЫҚ ТРАНСКРИПЦИЯ — сөйлеуди оның айтылыуы менен толық сәйкес етип жазып алыуы усылы.

ФОНОГРАММА — [гр. *phone* — дауыс, сес + *gramma* — жазыу] — тилдеги белгиле бир сөсти аңлататуғын графикалық белги.

ФОНОЛОГИЯ — [гр. *phone* — сес, дауыс + *logos* — сөз, илим] — сөйлеу сөзлерин сөз хәм морфемалардың сөслик тәреплерин ажыратыу қуралы сыпатында изертлейтуғын тил билиминиң тарауы.

ФОНОМЕТР — сес өлшейтуғын қурал.

ФОНОСТИЛИСТИКА — сөзлер хәм сөз дизбеклериниң хәр қыялы айтылыуы вариантларының өзгешеликлерин тексеретуғын стилистиканың бөлми.

ФОРМА ЖАСАУ ТИЙКАРЫ — жаңа форма жасауға себепши болған тийкар: төбешик сөзинде төбе сөзи форма жасау тийкары.

ФОРМА ЖАСАУШЫ МОРФЕМАЛАР — олар сөздин лексикалық мәнисине қосымша түр береді, яғный сөзлерге қосылып хұрметлеу, еркелетиу, арттырыу, күшейттириу, кемитиу, киширейтиу, шамалау, шегаралау, гүман, шама хәм т.б. грамматикалық мәнилерди билдиреди. Мәселен, атлықтың киширейтиуши аффикслери (инишек, қыз-алақ, бөке-тай), келбетлик хәм рәуиштиң дәреже формалары (қызыл-лау, көг-илдир, ақ-шыл), санлықтың шамалық, топлау, жыйнақлау, қатарлық сыяқлы мәнилерин билдириуши қосымталары (он-лаған, жүз-леп, жигирма-лапшы, жет-еу, бес-иниш), сондай-ақ келбетлик фәйил, хал фәйил, атауыш фәйилдин формалары да форма жасаушы морфемалар қатарына киреди.

ФОРМАНТ — [лат. *formans, formantis* — пайда етиуши, деретиуши] — сес энергиясының жыйналған бөлери, яғный жийиликтиң күшейген бөлери.

ФИЛОЛОГИЯ — [гр. *phileo* — сүйемен + *logos* — сөз] — белгиле бир халықтың тилин, әдебиятын, көбинесе әдебий шығармаларын изертлейтуғын илимлердин улыұма атамасы.

ФИТОНИМ — [гр. *phyton* — өсимлик + гр. *onoma, onuma* — исм, ат, атама] — хәр қандай өсимликтин атамасы.

ФИТОТОПОНИМ — өсимлик атамаларына байланыслы топонимлер: *Бийдайкөл, Бийдайсаға, Кегейли, Жийдетоғай, Жекенайдын, Жоңышқа карта*.

ФЛЕКТИВ ТИЛДЕР — бұл топтарға киретуғын тилдерде флексиялар сөздің грамматикалық жақтан өзгеріуіне, форма жасауға хызмет етеди. Усы көз-қарастан сөздің морфологиялық қурылысындағы, тийкарғы белги ретінде флексия көринеди. Ишки флексия сөз жасауда да, сөз түрлендириуде де қатнасады, соның менен бирге, бир неше грамматикалық мәнилорди аңдата келеди. Түбирге флексия қосылғанда сөзлердің түбири өзгеріуі мүмкен: бежать — бегу, писать — пишу.

ФЛЕКСИЯ — [лат. flexio — ийилиу] — жалғау. Тек грамматикалық жақтан өзгеретуғын сөзлерге жалғанш, грамматикалық мәнисин анықлайтуғын хэм сөзди басқа сөзлер менен байланыстыратуғын, яғный қайсы санда, бетте, сепликте турғанын көрсететуғын сөздің ең ақырғы сөз өзгертиуши морфемасы. Олардан кейин тек постфикс туруы мүмкен. Қалеген сөзде флексия бола бермейди. Сыртқы флексия (жалғау), ишки флексия (түбирдеги сөзлердің грамматикалық өзгеріуі). Мысалы: *китаптың, кітабының*.

ФРАЗА — [гр. phrasis — айтыу, билдириу, сөйлеу] — коммуникативлик хызмет атқаратуғын ең киши сөйлеу бирлиги.

ФРАЗАЛЫҚ ПӘТ — сөйлеуде фразаларға, сондай-ақ сөз дизбеклерине түсетуғын пәт.

ФРАЗЕОЛОГИЯ — [гр. phrasis — қәлишлескен сөйлеу тодасы + logos — сөз, илим]. 1. Тил илиминің турақлы сөз дизбеклерин изертлейтуғын тарауы. 2. Белгили бир тилге тән турақлы сөз дизбеклеринің жыйынтығы.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР — тилимизде жеке лексикалық бирликлер сынатында қәлишлескен, жеке компонентлер өзлеринің турақлы орнына ийе хэм мәнилик жақтан образлы характери басым болған сөз дизбеклери. Мысалы: *түйеден постын таслағандай, қамырдан қыл сууыргандай* т.б.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ АНТОНИМИЯ — мазмуны бир-бирине қарама-қарсы фразеологизмлер. Мысалы: *аузыңа май — жағың қарысын, иштейи ашылыу — төбияты алмау, арасынан қыл етпеу — аузы ала болыу, тас бауыр — жан ашыр, қамырдан қыл сууыргандай — түйеден постын таслағандай* т.б.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ВИРЛИКДЕР — жеке сыңарларының лексикалық мәниге қатнасы сезиледи. Сыңарлары турақлылығы, астарлы хэм образлы мени беріуи, экспрессивлиги менен фразеологиялық өтлесіулерге ұқсас: *қулақ түриу, бел бууыу, көз жумыу, диңкеси қурыу, пышақ арқасы, жағының етин жей, өкше көтеріу*.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ВАРИАНТЛАР — оннан басқа мәнидеги фразеологиялар дөремейди, ал сыңарлары басқа сөзлер менен алмастырылып қолланылады. Мысалы: 1. *Басына жетіу — басын жалмау — басын жутыу*. 2. *Тоқ етерин айтыу — нос геллесин айтыу*. 3. *Дузы тутыу — дузы урыу*.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ДИЗБЕКЛЕР — қурамындағы сыңарларының лексикалық мәнилери айқын хэм биригип барып пүтин мәниин аңлататуғын фразеологиялық сөз дизбеклери. Мысалы: *бас ийіу, кеуил көтеріу, ашыы дауыс, тунғыш мухаббат, тастай түнек, дүт тоғай, телегей теңиз, нәзик қыял, носер жауын хэм* т.б.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ОМОНИМИЯ — сеслик дүзилиси, сыртқы көриниси жағынан бирдей, мәниси жағынан хәр қыйлы фразеологизмлер. Мысалы: *басына көтеріу — (шайқым салыу) — басына көтеріу (иззет-хүрмет көрсетіу)*.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ ӨТЛЕСІУЛЕР — улыуға мазмуны қурамындағы компонентлердің жеке мәнилерине байланыссы болмаған хэм күшли экспрессивлик мәниге ийе сөз дизбеклери: *түйениң үстинен ийт қабыу, тили менен орақ орыу, еки көзи төрт болыу, салысы сууға кетіу*.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СИНОНИМИЯ — мазмуны бирдей, сеслик дүзилиси хәр қыйлы фразеологизмлер. Мысалы: *аузы менен қус салыу — тил менен орақ орыу; оты өре жанбау — басы ниспеу; салысы сууға кетіу — ийни түсіу; үнин өшириу — сестине суу қуйыу*.

ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗЛЕР — булар сыңарларының турақлылығы, пүтинлиги, белеклерге белиуе болмайтуғын, таяр түрінде қәлишлескен, қурылысы жағынан гөп түрінде келетуғынлығы менен ажыралады. Мысалы: *көз қорқақ, қол батыр*. 2. *Адам тилинен, мал шақынан*. 3. *Хәрекетте — берекет*. 4. *Мийнет түби — рәхәт*.

ФРАЗИРОВКА — көркем әдебий оқыуда пауза, темп хэм т. б. фонетикалық қураллардың пайдаланылуы.

ФУЗИЯ — [фр. fusion — тутасыу < лат. fusio — қуйма] — қарақалшақ тили агглютинатив тиллер қатарына жатқанлықтан аффикслер биринің изинен бири жалғана береді. Онда түбир менен аффикс тырыз биригип, сиңисип кетеди хэм түбир көбирек фонетикалық өзгериске ушырайды: о-лар.

ФУНКЦИЯ — [лат. functio — белгилеу, атқарыу, хызмет] — белгили бир тил элементлеринің атқаратуғын хызмети, роли.

ФУНКЦИОНАЛЬ СТИЛЬДЕР — қоллауыу типине қарай функциональлық стильлер еки топтарға бөлинеди: монолог түрінде (илимий, публицистикалық, рәсмий ислер стиллери), диалог түрінде

(сойлеу стили). Ал көркем әдебиат стили өз алдына бөлсек турады, себеби ол өзіннің өзгешеліктеріне байланысты бул топшалардың тек биреуіне ғана кирмейди. Тилдеги функциональ стильлер китабый стильлер (илимий стиль, рәсмей ислер стили, публицистикалық стиль, көркем әдебиат стили) хәм сөйлеу стили болып екиге бөлинеди.

ФУНКЦИОНАЛЬЛЫҚ СТИЛИСТИКА — тилдеги функциональ стильлердің түрлерин, олардың бири-биринен айырмашылықларын хәм өзгешеліклерин изертлейди.

— X —

ХАБАР ГӘП — қандай да бир ўақыя, хәдийсе хәққында хабар беріу, тастыйықлау мәнисиндеги гәп. Мысалы: Дуньяға перзент келди.

ХАЛЫҚ АРАЛЫҚ ТИЛЛЕР — дунья жүзи тиллеринин ишинде англичан, француз, орыс, қытай, араб хәм испан тиллери киреди.

ХИАЗМ — улыўма бир ағзаға бағынған еки сөз дизбегиниң орын алмасын қолланылыўы.

ХИАТУС — сөз ишинде ямаса еки сөз аралығында қатар келген дәўыслы сөслердің толық еситилмеўи: саат, зүрәәт, қанаатландырырлық хәм т.б.

ХРОНА — сөс созымлылығының бирляги.

— X —

ХАЛ ФЕЙИЛ — фейил хәм рәуишлик белгилерге ийе болған формалар. Олар: *-ып/ -ип, -п, -а, -е, -й, -май/ -мей, -ғанша/ -генше, -ғалы/ -гели, -ғандай/ -гендей, -туғындай, -мастан/ -местен, -ғанлықтан/ -генликтен, -ғанда/ -генде, -ғаннан/ -геннен* аффикслери арқалы билдириледи. Гейде хал фейилдің *-ып/ -ип, -п, -а, -е, -й* формалары хәрекет мәнисин пүткиллей жоғалтып, рәуишке етеди: қайта (жумыс қайта исленеди), қайтарып (қайтарып сөз айтпады), қайта-қайта, көре-көре (сөйлей-сөйлей пешен боларсан, көре-көре көсем боларсан), арнап, иле сала, көре сала, ала сала хәм т.б.

ХАЛ ФЕЙИЛ ТОПЛАМЫ — хал фейиллер хәр түрли мәнидеги толықлаўыш хәм пысықлаўыш мәнидеги сөзлерди басқарып хал фейил топламын дүзеди. Хал фейил топламлар көбинеси толықлаўыш хәм пысықлаўышлар болып келеди (ўақыт, сын, мақсет, шәрт, мұғдар). Мысалы: Адамлар *аныр-талыр жабырласып* журналға үңилди

(Ө.Хожаниязов). *Бирақ, оқыған адам бола турып* ислеген туршайы-дығыңыз күтә ерси болды (Ж.Сапаров).

ХӘЗИРГИ МӘХӘЛ ис-хәрекеттиң сөйлеу ўақты менен бир ўақытта болғанлығын билдиреди. Семантикалық өзгешелігіне қарай бир неше мәнилик түрлерге бөлинеди: анық (*Қосыбай тунжырап отыр*), даўамлы (*Олар алға қарай талпыныўда*).

ХӘРЕКЕТ АТЫ — (атаўыш фейил) — семантикалық жақтан фейил хәм атлық сөз шақапларына сәйкес келеди. Өзиниң дәслепки дәренди формасында фейилдің бет, сан, мейил, махәл мәпилерин билдирмейди, тек ис-хәрекет процесиниң атамасы ғана болып турады. Хәрекет аты *-ыў/иў, -ў, -мақ/ -мек, (-пақ), пек, -бақ, (-бек), -ғы/ -ги (-қы/ -ки), -ыс/ -ис, -с* сыяқлы дара хәм *-ғанлық/ -генлик (-қанлық/ -кенлик), -туғынлық, -жақлық, -арлық/ -ерлик (-рлық/ -рлик), -маслық/ -меслик, -мара/ -меге, -арға/ -ерге, -масқа/ -меске, -ыўға/ -иўге, -ўға/ -ўге* сыяқлы қоспа аффикслердің түбир хәм дәренди түбир фейиллерге жалғаныўы арқалы жасалады. Хәрекет аты атлықлар қандай синтаксислик хызмет атқарса, булар да сол сыяқлы сеплик, көплик, тартым аффикслери менен өзгерип, субстантивлик қәсийетке ийе болады. Сонлықтан оларды атаўыш фейил деп те атайды.

ХӘРЕКЕТ АТЫ ФЕЙИЛ ТОПЛАМЫ — атаўыш фейил атау формасында, сеплик жалғаулар хәм көмекши сөзлер менен дизбеклесип келип гәп ағзалары хызметин атқарады. Мысаллар: 1. Өзин жөнидеги пынлықты мойынламау — инсаптан емес. — (баслаўыш хызметинде). 2. Ең уллы дослық — халқыңа дос болыу. — (баянлаўыш хызметинде). 3. Ким китап пенен досласыўды қалесе, китап оны ақыллы етеди. — (толықлаўыш хызметинде). 4. Шәрийпа ортадағы әңгимени жалғастырыўдың иләжын тапты. — (анықлаўыш хызметинде).

ХӘРИП — жазыўда фонемаларды, олардың вариантларын билдириу үшін қолланылатуғын графикалық шәртли белгилер (таңбалар). Бас хәрип. Киши хәрип.

ХӘРИПЛЕРДИ ПАЛАТАЛИЗАЦИЯЛАУ — хәриплерди жиңишкертиу. Бунда хәриптин үстине үтирге ұқсас апостроф белгиси қойылады: кредит, кристалл, металл т.б.

— Ц —

ЦИРКУМФИКС — [лат. *circum* — дөгерек — *fixum* — бекитилген] — дөгерегіне бекитилген. Айырым сөзлерде түбир ортасында, ал

еки тәрепінде қосымталар келип жаңа сөз жасалады. Мысалы: мектепте < ме + китап + те, наданлық < на — даңа — лық, бийкаршы < бий + кәр (кәсип) + шы.

ЦИТАТА — [лат. *citare* — шақырыу, атап көрсету] — автор өз пикирін тастыйықлау яки оған көз-қарасын билдириу үшін әдебий шығармалардан, ямаса биреудің сөзін өзгертпестен үзінди алады. Бул үзінди цитата деп аталады. Цитата қысқа көлемде болып, дөретпенің қурылысына терең сиңисип кетиуі керек.

— Ш —

ШАБЛОН — гәпте қайталанып отыратуғын хәм турақлы қәлиплескен синтаксислик модель.

ШАҰҒЫМЛЫ ДАҰЫССЫЗЛАР — хәрекетшен сөйлеу ағзаларының хәрекетсиз сөйлеу ағзаларына тийип, жақыласып қауа ағымына тосқынлық жасауы арқалы жасалған дауыссызлар: б, д, г, н, т, к қ, ц, ч, в, ж, р, ф, ш, х, җ, з, с.

ШӘРТ БАҒЫНЫҢҚЫЛЫ ҚОСПА ГӘП — шәрт бағыныңқылы қоспа гәптиң мазмуны бағыныңқы гәп пенен бас гәптиң өз-ара шәртлик мәнилик қатнасынан дүзиледи. Шәртлик қатнас бас гәптеги ис-хәрекет, ұақылып қандай шәрт пенен, қандай иске асқанын ямаса иске аспаған шәртин аңлатады: Көсеудің *узын болса*, қолың күймейди (нақыл).

ШӘРТ МЕЙИЛ ТОПЛАМЫ — шәрт мейилинің -са// -се формасы өзине қатнаслы сөзлер менен келип шәрт мейил топламын дүзеди. Шәрт мейил топламлы жай гәптерде еки ис-хәрекет болады. Бул ис-хәрекеттер бир субъектке қатнаслы болып биреуі тийкарғы, ал екіншиси қосымша мәни билдиреди. Шәрт мейил басқарыуындағы қосымша ис-хәрекетти билдиретуғын бәлеги шәрт мейил топламы болады. -са/ -се формалы шәрт мейил топламы гәпте шәрт, қарсылас, ұақытлық, салыстырмалы, мақсет пысықлаушылық мәнилик қатнастарды билдиреди. Мысаллар: 1. Мұхаббат деген еки тәрепте өз салмағын сақласа ғана паянлы (*Н.Бөрекешов*) — шәртлик қатнаста. 2. Суұатты еслесем жайлауды ойлайман (*Ш.Сейтов*) — ұақытлық мәниде. 3. Ерназар көп иркилгиси келмесе де, азғана отыруға мәжбүр болды (*Т.Қайыпбергенов*) — қарсыласлық мәниде. 4. Мәмлекетке пахтаны қанша көп берсек сонша утамыз (*Ә.Тәжимуратов*) — салыстырмалы мәниде. 5. Мына әңгимеден кейин оны тезирек бир көрсек деп әрман еттик (*Қ.Досанов*) — мақсет пысықлаушы мәниде.

ШЕРИКЛИК ДӘРЕЖЕ — фейиллери еки ямаса бир неше субъекттиң қатнасы арқалы шериклесип исленген хәрекетти билдиреди. Түбир хәм дөренди фейиллерге -ыс/ -ис, -с, -лас/ -лес аффикслериниң қосылыуы арқалы жасалады: қазыс, терис, сөйлес, ойлас, салыс, керис, топарласыу, табысыу, ақыллас, сәлемлес, хошлас, жәрдемлес, қоллас (қапты қолласыу), қолдас (дигирманды қолдасыу). Мысалы: Олар ұзақ ұақыт ойла + с + ып пикирле + с + еди, жууабы табылса бирге қууан + ыс + ады.

ШТАМП — [итал. *shtampa* — мөр] — өзгермейтуғын сөз хәм топламлар.

— Э —

ЭВФЕМИЗМ — [гр. *euphemismos* < *eu* — + *phemi* — сөйлеймен] — турпайы сөзлер орнына сыпайы сөзлерди қолланылыуы: өлди — қайтыс болды, көз жумды, о дүньялық болды.

ЭВФНИЯ — [гр. *euphonia* < *eu* — сыпайы, жақсы + *phone* — сес] — сөзлердиң қулаққа жағымлы еситилиуі үшін қолланылатуғын хәр қыйлы фонетикалық усыллардың жыйынтығы.

ЭКВИВАЛЕНТ — [лат. *aequivalens*] — бирдей, тең.

ЭКЗЕМПЛЯР — [лат. *exemplar* — үлги] — биргелкили затлардың ишиндеги жалғызы, биреуі.

ЭКОЛАЛИЯ — жас балалардың хәм гейпара адамлардың сақауланып сөйлеуі.

ЭККУРС — [лат. *excurs* — сөздеги шегиниу] — қосымша сорауды түсиндириу үшін баянлаудың негизги темасынан шегиниу.

ЭКСПЕРТ — [лат. *expertus* — тәжирийбелі] — қыйын ямаса бәсекели жағдайларда шақыртылатуғын адам.

ЭКСПЕРИМЕНТ — [лат. *experimentum* — тәжирийбе, хәрекет етип көриу].

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬ УСЫЛ — фонетикалық сөйлеу сеслери, бууын, пәт хәм интонацияны арнауды әсбап-үскенелер, аппаратлар жәрдеми менен (кимограф, спектограф, осциллограф, рентген хәм т.б.) үйрениу.

ЭКСПИРАЦИЯ — [лат. *expirare* — дем шығарыу] — сөйлеу процесинде сыртқа шығатуғын қауа ағымының қозғалысы.

ЭКСПЛОЗИЯ — жарылғыш сеслер артикуляциясының үшінши басқышы.

ЭКСПРЕССИЯ — [лат. *expressio* — көркемлик] — тил бирликлериниң көркемлик қәсийети.

ЭКСПРЕССИВЛИК ЛЕКСИКА — сөйлеуге образдылық хәм эмоционалдык бояу берип көркемлеу хызметин атқаратуғын сөзлер: қарағым, қулыным, апажан, адамсымақ.

ЭЛИЗИЯ — [лат. *elisia* — түсип қалыу] — айырым фонетикалық жағдайларда қосылас сөзлердің биреуінің түсип қалыуы. Мысалы: балалары — баллары, бауырсақ — баўрсақ, алса екен — алсакең, келип кет — кешкет, алып кет — апкет, алты ай — алтай, алып кел — ап кел, әкел, алып бар — апар, жаза алады — жазалады, қара ат — қарат хәм т.б.

ЭЛЛИПСИС — [гр. *elleipsis* — түсип қалыу] — тауып қойыуға болатуғын бир гәп ағзасының (көбинесе баянлауыштың) гәпте түсирилип айтылыуы хәм соған байланысly хәрәкеттиң, жеделликтин күшейтилип көрсетилиуи. Мысаллар: 1. Едил ғарғасы елине, жайық ғарғасы жайына — (кетеди)

2. Мал шақынан, адам тилинен — (байланады).

ЭМОЦИЯ — [фр. *emotion* < lat — *emovere* — ишки туйғы сезим] — қәуәтерлену. Мәселен, қатты қорққанда, қуғанғанда, қыйналғанда ишки туйғы сезимлерге берилиу.

ЭМОЦИОНАЛЬЛЫҚ ЛЕКСИКА — адамдағы түрлише туйғы, хәр қыйлы сезим, субъективлик қатнас, турпайы сөзлер, таңлақлар арқалы билдиретуғын сөзлер: *айнанайын, хәссений, ура, ақмақ, кудайдан тапқыр, тандыры шыққыр* т.б.

ЭМФАЗА — [гр. *emphasis* — тәсиршеңлик] — эмоциональ тәсиршеңликтин күшейуи. Мысалы: *Сүйинши, шеше, сүйинши, балаң келди!* Эмфаза тәкирар сөз арқалы билдирилген.

ЭНКЛИТИКА — [гр. *enklitike* < *enklino* — ийилемен] — пәт түсетуғын бууын яки сөзден кейин келип оған қосылып айтылатуғын пәтсиз сөз. Мысалы: күни менен (энклитика — *менен*).

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ — [фр. *encyclopedie* — билимлендириу, ағартыу] — билим орайы. Алфавит ямаса темалар тәртинде жайласқан илимий түсіндирме сөзлик.

ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫҚ СӨЗЛИК — түрлише тарауларға қатнаслы түсиниклер, предметлер, адамлар, қубылыслар хаққында мағлыұмат беретуғын сөзлик.

ЭПЕНТЕЗА — [гр. *epenthesis* — қосын қойыу] — айырым морфологиялық ямаса фонетикалық жағдайлардың тәсиринәтижесинде сөзде жаңа сестин пайда болыуы, яғнай еки дауыссыздың арасына ы, и, у, ү дауыссызларын қосып айтыу. Мысалы: литр — литир, план — пылан, кровать — кыравать, клуб — кулуб, трактор — тырактор.

ЭПИГРАММА — [гр. *epigramma* — жазыу] — турмыстағы унамсыз нәрселер үстинен күлдиуши, оны қаралаушы сатиралык мазмундағы қысқаша поэзиялық шығарма. Мысалы:

Жариялылық қолай келди биразға,
Мәкийен айланды ата қоразға. (И. Юсупов).

ЭПИГРАФ — [гр. жазыу үстиндеги жазыу] — шығарманың қысқаша мазмунын, идеясын билдириу үшін жазылатуғын сөз яки гәп.

ЭПИЛОГ — [гр. *epilogos* < *epi* — соңғы, кейинги + *logos* — сөз] — пролог шығарманын басында жазылса, эпилог соңында жазылады, яғнай көркем шығарма қахарманларының келешек өмириннен қысқаша мағлыұмат берилу. Эпилог — көркем шығарманың ең соңғы жуұмақлаушы бөлими. Онда автор дәртпесининә идеясын еле де айқынластырады.

ЭПИТЕЗА — [гр. *epithesis* — арттыриу, қосын қойыу] — сөздің ақырында айырым сөзлердің қосылып айтылыуы: банк — банка — банки, киоск — киоска, танк — танка — танки, диск — диска — диски, бланк — бланка — бланкы, Курск — Курский хәм т.б. Сондай-ақ тахт — тахты, дәст — дәсти, арз — арзы сыяқлы араб-парсы тиллеринен өзлестирилген сөзлердеги өзгерислерди де эпитеза қубылысына жатқарыуға болады.

ЭПИТАФИЯ — [гр. *epitaphios* — қулпы тастағы сөз] — қәбир үстинде сөйленген сөз, қәбир тасындағы жазыу.

ЭПИТЕТ — [гр. *epitheton* — қосымша] — предмет ямаса хәрәкетке тән болған белгини, қәсийетти, сапаны айрықта анықлап, оны образлы етип көрсетиу үшін ауыспалы мәниде қолланылған сөз, яғнай қосымша экспрессив мәниге ийе анықлауыш: қара сууық, қара қайғы, көк жал қасқыр. Мысалы:

Күн келбетли сахра қызы,
Тумарис баслады сөзин (И. Юсупов).

ЭПИФОРА — [гр. *epi* — кейин + *phoros* — келиуши] — гәптин соңында көркемлик тәсирин күшейтиу үшін бирдей (дауыссыз) сөз, сөз ямаса сөз дизбеклеринин қайталануынан дүзилген фигура:

Бай баласы байға усар,
Байламаған тайға усар,
Бий баласы бийге усар,
Бийик-бийик тауға усар («Едиге» өстаны).

ЭРГОНИМ — [гр. *ergon* — жумыс, мийнет, ис + гр. *opota*, *oputa* — исм, ат, атама] — мәкеме, көрхана, шахта, жәмийет, дөгерек, шөлкемлердің меншикли атлары: Илимлер академиясы (ИА), «Жас тилши» дөгереги.

ЭТИМОН — [гр. *etymon* — қақыйқатлық, сөздің тийкаргы мәнісі] — хәзирги ўақытта қолланылып жүрген сөз яки морфемалардың пайда болыўына тийкар болған сөз яки морфемалар. Мысалы: *саўын, тилек* сөзлериниң тийкарына *саў, тиле* фейиллери этимон болады.

ЭТНОНИМИКА — [гр. *ethnos* қәўим, халық + *onoma, onuma* — исм, ат, атама] — руў, тайпа, қәўим, халық, миллетлердиң атамаларын изертлейтурын антропонимиканың тараўы.

ЭТНОЛИНГВИСТИКА — [гр. *ethnos* — халық + лат. *lingua* — тил] — белгили бир халық хәм оның тили арасындағы байланысларды, тилдиң раўажланыўындағы лингвистикалық хәм этникалық факторлардың тәсирин изертлейтурын тил билиминиң тараўы.

ЭТИМОЛОГИЯ — [гр. *etymon* — қақыйқатлық, сөздің тийкаргы мәнісі + *logos* — илим]. 1. Тил билиминиң сөзлердиң келип шығыў тарийхын изертлейтурын тараўы. 2. Сөзлер менен морфемалардың дөслепки нұсқасы хәм тарийхы.

ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗЛИК — сөзлердиң келип шығыўы, этимологиясы қаққында мағлыўмат беретугын сөзлик.

ЭТНОГРАФИЯ — [гр. *ethnos* — халық + *grapho* — жазама] — дунья жүзиндеги халықлардың классификациясын, қурамын, сондай-ақ руўхый мәдениатын изертлеўши илим.

ЭТНОНИМИКА — [гр. *ethnos* — халық + гр. *onoma, onuma* — исм, ат, атама] — жер шарында жасайтурын барлық халық, миллет, руў, қәўим, яғный халықларға тийисли меншикли атамалардың лексикалық қурамын, семантикалық өзгешеликлерин, грамматикалық қурылысын үйренетугын ономастиканың тараўы. Мысалы: англичанлар, қытайлар, французлар, араблар, руслар.

ЭТНОТОПОНИМ — этнонимлерден жасалған географиялық атама, яғный халық, миллет, руў атамаларына байланыслы топонимлер: *Қытайқала, Қазақой, Найманкөл, Кенегес айыл, Қазақ айыл, Түркмен айыл, Шомақкөл.*

— Ю —

ЮССИВ — модальлық мәниге ийе болған фейилдиң буйрық мейил формасы.

— Я —

ЯРЫМ ДАҰЫСЛЫ СЕСЛЕР — буўындағы орнына қарай гейде даўыссыз, гейде даўыссыз хызметин атқаратурын *й, ъ* даўыссызлары.

МАЗМУНЫ

Кирис сөз	3
А	5
Ә	23
Б	24
В	31
Г	32
Ғ	39
Д	39
Е	46
Ж	47
З	49
И	50
К	55
Қ	63
Л	67
М	69
Н	74
О	75
Ө	78
П	79
Р	85
С	88
Т	101
У	110
Ү	110
Ф	111
Х	116
Ҳ	116
Ц	117
Ш	118
Э	119
Ю	122
Я	122

Дәригүл СЕЙДУЛЛАЕВА

**ТИЛ БИЛИМИ
ТЕРМИНЛЕРИНИҢ
ТҮСИНДИРМЕ
СӨЗЛИГИ**

«Билим» баспасы
Некис — 2018

Редактор *У. Юсупова*
Көрк. ред *И. Сержанов*
Тех. редактор *Б. Турымбетов*
Оператор *Н. Қаипбергенова*

Лицензия: АІ №108, берілген уақты 2008-жыл 15-июль.

Басыуға рұқсат етілді 20.12.2017-жыл. Форматы 80x84^{1/16} «SHKOLNAYA KRKP» гарнитурасы. Офсет баспа қағазы. Офсет баспа усылында басылды. Көлемі 7,75 б.т. 7,32 шертлі б.т. 7,86 есап б.т. Нұсқасы 1000 дана. Бағасы шертнама бойынша. Вуйыртпа №4.

«Билим» баспасы, 230103. Некис қаласы,
Қарақалпақстан көшесі, 9.

Электрон мәнәил: bilim.baspa@bk.ru

«Билим» баспасында басыл шығарылды.